

Π.Β.3.7.

Πίνακας τύπων θυρωμάτων και τοξωτών ανοιγμάτων σταυροβολιακών εκκλησιών Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	εκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	δυτικό θύρωμα	νότιο θύρωμα	βόρειο θύρωμα	τοξωτά ανοίγματα
001	Εισόδια, Ρόδος	2η ομάδα			O18	T2
002	Άγιος Νικόλαος, Ρόδος	1η ομάδα	O14		H1	T2
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	1η ομάδα		X4	O17	T1
004	Άγιος Ιωάννης, Ρόδος	1η ομάδα	X10		O15	O2 T1
005	Αγία Αναστασία, Ρόδος	1η ομάδα			O1	
006	Άγιος Γεώργιος Άνω, Ρόδος	1η ομάδα		O9		
007	Άγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	1η ομάδα				
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	X10	H2	H1 H7	
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα			X6	
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	1η ομάδα		O11		H1
011	Αγία Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	2η ομάδα	O17			
012	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	X13			O1
013	Άγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	2η ομάδα		X1	X1	X
014	Άγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	1η ομάδα	X5			
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	2η ομάδα		O19		H1
016	Άγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	1η ομάδα	X11			
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	1η ομάδα	X10Δ			
018	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρτισά, Ρόδος	1η ομάδα	X10		O8	O2
019	Άγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	ανάμεικτα	X11			H2
020	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	X13			O2
021	Άγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	X1			
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	X1	X1		
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	X1			
024	Άγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	2η ομάδα	H4			
025	Αγία Αικατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	1η ομάδα	X6			H1
026	Άγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	2η ομάδα	X16			
027	Αγία Άννα, Καλαβάρδα, Ρόδος		H1	H1	H1	
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	1η ομάδα			O18 X7	T1
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	1η ομάδα	X11			O2
030	Κοίμηση, Αφάντου, Ρόδος	1η ομάδα		H1		O1
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	2η ομάδα	H6			
032	Άγιοι Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος	1η ομάδα	X6			O2
033	Άγιος Δημήτριος, Αρχίπολη, Ρόδος	1η ομάδα	X5			O2
034	Άγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	1η ομάδα				O2
035	Τίμιος Σταυρός, Απόλλωνα, Ρόδος	1η ομάδα	X13		H1	O2
036	Άγιος Γεώργιος, Κρητηγία, Ρόδος	1η ομάδα			X10	O2 H1
037	Κοίμηση, Έμπωνα, Ρόδος	1η ομάδα	X10		O12	O2
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	X10			O2
039	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	X8 X13		O14	O2 O1
040	Κοίμηση, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	X1		O1	O2
041	Άγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα		X3		O1
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	X9			T2
043	Ευαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	O3			
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	X7			
045	Άγιος Πέτρος & Παύλος, Χαράκι, Ρόδος	1η ομάδα	O2			
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	X10 X11			O2
047	Ευαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	X10			
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα			O1	
049	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	O4			
050	Άγιος Γεώργιος, Λάερμα, Ρόδος	1η ομάδα	X12			O2

Π.Β.3.7 (συνέχεια). Πίνακας τύπων θυρωμάτων και τοξωτών

ΚΣΕΔ	έκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	δυτικό θυρωμα	νότιο θυρωμα	βόρειο θυρωμα	τοξωτά ανοίγματα
051	Άγιος Ίσίδωρος, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα		O19		O2
052	Αρταμίτης, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	X11			O2
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	2η ομάδα		H9		
054	Άπόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	ανάμεικτα	O1	X8		O2
055	Άρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	1η ομάδα		X9		O2
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	1η ομάδα	X8			O2
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	1η ομάδα	X9			O2
058	Άρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα		H5		O2
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	X9			
060	Υψενή, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	X13			O2
061	Κοίμηση, Ασκληπείω, Ρόδος	1η ομάδα	Ξ X13	X2	X2	
062	Άγια Μαρίνα, Απολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα		X10		O2
063	Σκιαδενή, Απολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	X8			O2
064	Άγιος Γεώργιος, Άρνιθα, Ρόδος	1η ομάδα	H1			O2
065	Άγιος Φιλήμονας, Άρνιθα, Ρόδος	1η ομάδα	O5			O2
066	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	1η ομάδα	X10		O18	O2
067	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	X13	O5		O2
068	Άγια Αναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	X2		O1	O1
069	Άρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγκρός, Ρόδος	1η ομάδα	X8			O2
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	X9			O1
071	Άγια Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	O5			O2
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	1η ομάδα	O4			H1
073	Άγια Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα		X8		O2
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα			H5	
075	Άγιος Παύλος, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	X7			
076	Άγια Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	2η ομάδα	O3	O9		
077	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	ανάμεικτα	X1	O13		
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	H1			T1
079	Άγια Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	O7	O7		
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κως	1η ομάδα			X7	
081	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Νίσυρος	2η ομάδα	O3			
082	Εισόδια, Νικεά, Νίσυρος	2η ομάδα		X7		
083	Παναγία Κυρά, Έμπορειό, Νίσυρος	1η ομάδα			X1	
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	X1			
085	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	O1	X7		
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	2η ομάδα	X1			
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	2η ομάδα		X15		
088	Πανομίτης, Σύμη	ανάμεικτα	X10			
089	Άγιος Ιωάννης, Γιαλός, Σύμη	1η ομάδα	H4	X7	X9	
090	Άγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα		X11	X7	
091	Άγιος Έλευθέριος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	H7	X16	X16	O1
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα		O16		
093	Ευαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	ανάμεικτα	X8	X8	X8	
094	Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη	2η ομάδα		O16	O13	
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα		O9		
096	Άγια Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	O13		O13	
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	O22	O22		
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα		X15		
099	Άρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα		X5		
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	X2			
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	1η ομάδα	X1	X6		H2
102	Πανομίτης, Χωριό-έξοχη, Χάλκη	1η ομάδα	X6			
103	Άγ. Κωνσταντίνος και Έλένη, Καστελλόριζο	1η ομάδα	X9	X9	X9	T3

ἀνοιγμάτων σταυροβολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	δυτικό θύρωμα	νότιο θύρωμα	βόρειο θύρωμα	τοξωτά ανοίγματα
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	1η ομάδα	X9		X9	H1
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	1η ομάδα	X9	O3		
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	2η ομάδα		O10		
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	2η ομάδα		O10		H1 X
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	ἀνάμεικτα	O21	O21Δ		H2
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	2η ομάδα		O10		
110	Υπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	2η ομάδα	O1		H1	T2
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος	2η ομάδα				
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	2η ομάδα		O10		
113	Πανορμίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	2η ομάδα			O10	
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	2η ομάδα	O21Δ	O7		T2
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό, Κάσος	2η ομάδα	O21	O21	O21	
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	2η ομάδα	O11	O9		
117	Τίμιος Σταυρός, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	O23	O12	O12Δ	
118	Ἁγία Μαρίνα, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	O21Δ	O9		
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	2η ομάδα			O12	H1
120	Ἁγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα	O1	O11 X17		
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά	1η ομάδα	X6			
122	Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα			X1	
123	Ἁγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	X7			
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	X11			
125	Πυργιώτισσα, Λιβισί, Λυκία	1η ομάδα	X9		X10Δ	T3
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβισί, Λυκία	1η ομάδα	X9	X9Δ		T3
127	Ἀντιφελιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	ἀνάμεικτα	X15			O1
128	Εἰσόδια, Ψέριμος	ἀνάμεικτα	O13			
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	1η ομάδα		X1	X1	
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	2η ομάδα	X17	X17	X17	
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	ἀνάμεικτα	X8	X16	X16	O1
132	Ἀσώματοι, Ἀσφενδίου, Κῶς	1η ομάδα	X7	O1		O2
133	Υπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	2η ομάδα				
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα				
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	2η ομάδα				

Μορφολογικά στοιχεία: 1^η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με ἐππροεξέχον ἀπὸ τὴν ὑστερογοτθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ ροδτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ (ἀπὸ 1750 ἕως μέσα 19^{ου} αἰ.). 2^η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με ἐππροεξέχον ἀπὸ κλασικισμὸ, μαρμαρὸς καὶ νεοβυζαντινὸ ρυθμὸ (ἀπὸ μέσα 19^{ου} αἰ. ἕως 1924), ἀνάμεικτα: Μορφολογικά στοιχεία ἀνάμεικτα (τῆς 1^{ης} ομάδας καί, μετὰ ἀπὸ ἐπεμβάσεις, τῆς 2^{ης} ομάδας).

Τύποι θυρωμάτων: O1: Ὀρθογώνια θύρα ἀπλή, O2: με ὀρθογώνια κόγχη, O3: με τοξωτὴ κόγχη, O4: με τοξωτὸ προστατευτικὸ γείσο, O5: με ὑπέρθυρο σύνθετο τόξο O6: με γείσο καὶ ἀνακουφιστικὸ σύνθετο τόξο O7: με ὀρθογώνιο ἀπλὸ πλαίσιο O8: με ὀριζόντιο γείσο O9: με παραστάδες, πρέκι καὶ γείσο, O10: με ἀπλή ἢ σύνθετη διατομὴ καὶ ἀέτωμα, O11: με παραστάδες, πρέκι καὶ ἀέτωμα, O12: ὁμοίως καὶ με ἡμικίονες, O13: με τοξωτὴ κόγχη, παραστάδες καὶ γείσο, O14: ὁμοίως καὶ ὀρθογώνιο περιθώρισμα, O15: ὁμοίως καὶ κίονες, O16: με τοξωτὴ κόγχη, παραστάδες καὶ ἀέτωμα O17: ὁμοίως, ἀλλὰ ἡμικίονες, O18: με ἡμικίονες, πρέκι, γείσο καὶ ἑλικοειδῆ πτερύγια, O19: ὁμοίως καὶ με τοξωτὴ κόγχη, O20: με παραστάδες, πρέκι, χαμηλωμένο τόξο καὶ ὀρθογώνιο περιθώρισμα O21: με παραστάδες, πρέκι, γείσο καὶ φουρούσια μείωσης τοῦ πλάτους, O22: με παραστάδες, πρέκι καὶ ὀρθογώνιο, ἢ τοξωτὸ πλαίσιο O23: με ἡμικίονες, πρέκι καὶ γείσο, H1: ἡμικυκλικὴ με διατομὴ, H2: με προεξέχον πλαίσιο, H3: με διατομὴ καὶ περιθώρισμα ἀπὸ ἡμικιονίσκους καὶ γείσο, H5: με παραστάδες, ἐπιστύλιο καὶ γείσο καὶ ἐπικράνα στὴν γένεση, H6: με περιθώρισμα ἀπὸ παραστάδες, ἐπικράνα στὸ ὕψος τῆς γένεσης καὶ λεπτότερες παραστάδες ψηλότερα, ἐπιστύλιο με γείσο, H7: με διατομὴ καὶ ἐπικράνα στὴν γένεση τοῦ τόξου, περιθώρισμα καὶ ἀέτωμα, X1: Τοξωτὴ ἀπλή, X2: με ἀπλή ἀπότμηση ἢ βεργίο καὶ τοξωτὴ κόγχη, X3: με λεπτὴ διατομὴ καὶ γείσο, πού προεκτείνεται ὀριζόντια, X4: με βεργίο καὶ κόγχη ἀπὸ σύνθετο μουσουλμανικὸ τόξο, X5: με πλαίσιο, X6: με γείσο X7: με περιθώρισμα, X8: με περιθώρισμα καὶ γείσο, X9: με περιθώρισμα, πού συνδυάζεται με ἀνάλογο πλαίσιο, πού ἀκολουθεῖ τὸ τόξο, X10: ὁμοίως καὶ με γείσο, X11: με σύνθετη διατομὴ καὶ περιθώρισμα ἀπὸ ἡμικιονίσκους καὶ ὀριζόντιο γείσο ἢ με πεσσίσκους, ἐπικράνα καὶ ἡμικιονίσκους, X12: με περιθώρισμα καὶ προεξέχον κλειδί στὸ τόξο, X13: με περιθώρισμα μορφῆς ἀντεστραμμένου ταυ, X14: με περιθώρισμα ἀπὸ ἡμικίονες, ἐπιστύλιο καὶ γείσο, X15: με προεξέχον περιθώρισμα καὶ γείσο, X16: με περιθώρισμα ἀπὸ παραστάδες καὶ γείσο, X17: με προεξέχον περιθώρισμα καὶ ἀέτωμα. Z: Ὀξυκόρυφη θύρα με καμπύλη ἀπότμηση, τοξωτὴ κόγχη καὶ γείσο.

Τύποι τοξωτῶν ἀνοιγμάτων: H1: ἡμικυκλικὰ ἀπλά, H2: με σύνθετη διατομὴ, X: τοξωτὰ, O1: ὀξυκόρυφα ἀπλά, O2: ὀξυκόρυφα με σύνθετη διατομὴ, O3: ὁμοίως καὶ με πλαίσιο σὲ ἐσοχὴ, T1: τοξοστοιχία με ἀπλά τόξα, T2: με τόξα καὶ με προεξοχὴ, T3: με ὀξυκόρυφα τόξα.

ένότητα (τύπος X11)²⁸³. Παραλλαγές τῶν θυρωμάτων αὐτῶν ἐμφανίζονται μὲ ἐπίκρανα σύνθετης διατομῆς στὸ ὕψος τῆς γένεσης τοῦ τόξου, ποὺ διακόπτουν τοὺς πλευρικοὺς ἡμικιονίσκους, ἔχουν στὸ κάτω μέρος τὴν μορφή πεσσίσκων καὶ ἐμπλουτίζουν τὴν διακόσμηση²⁸⁴.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ θύρωμα τοῦ ἴδιου τύπου τῆς βορειοδυτικῆς αὐλόπορτας τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου τῆς Ψίνθου στὴν Ρόδο²⁸⁵. Ἄλλη παραλλαγή τῶν θυρωμάτων αὐτῶν διαθέτει ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς τῶν ἡμικιονίσκων, ἀλλὰ τὰ κιονόκρανά τους ὁμοιάζουν μὲ φουρούσια, ποὺ φέρουν τὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο γεῖσο καὶ πλησιάζουν περισσότερο τὸν (τύπο X8)²⁸⁶, ἐνῶ μία ἄλλη συνοδεύεται ἀπὸ παρόμοιο διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὸ μέσον τοῦ ὀριζόντιου γείσου (τύπου X11)²⁸⁷.

Ἄλλη σειρά τοξωτῶν θυρωμάτων μὲ περιθύρωμα καὶ μὲ ἢ χωρὶς γεῖσο ἔχει ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τὸ προεξέχον κλειδί μὲ ἐπίκρανο στὸ τόξο (τύπος X12)²⁸⁸. Συνήθως τὸ κλειδί ἔχει ἀντίστροφη κλίση ἀπὸ αὐτὴν τοῦ θολίτη, τουλάχιστον τὸ προεξέχον ἀνάγλυφο τμήμα του²⁸⁹.

Ἐντυπωσιακὰ εἶναι τὰ τοξωτὰ θυρώματα, ποὺ τὸ τύμπανο προεκτείνεται σὲ μικρότερο πλάτος ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο σὲ σχῆμα ἀντεστραμμένου T (τύπος X13)²⁹⁰, ἐνῶ ἄλλα συνοδεύονται ἀπὸ κοιλόκυρτο γεῖσο, ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ τὸ ὑπερέχον τμήμα²⁹¹.

Ὁρθογώνιες πόρτες τῆς πρώτης ομάδας, μὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὑστερογοτθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ ροδίτικη ἀρχιτεκτονική, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ (ἀπὸ τὸ 1750 ἕως τὰ μέσα 19ου αἰώνα) παρουσιάζονται σὲ δύο μόνο τύπους (Π.Β.3.10.1): μὲ ὑπέρθυρο σύνθετο μουσουλμανικὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο σὲ ἔσοχή (τύπος O5)²⁹² ἢ καὶ

283. ΚΣΕΔ 52, μονὴ Ἀρταμίτη, στὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο καὶ ΚΣΕΔ 16, ἡ δυτικὴ εἵσοδος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς κοινότητος Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου.

284. ΚΣΕΔ 19, ἡ δυτικὴ εἵσοδος τοῦ Ἀγίου Λουκά στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 90, ἡ νότια εἵσοδος τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

285. ΚΣΕΔ 29.

286. ΚΣΕΔ 63, ἡ δυτικὴ εἵσοδος στὸν κυρίως ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Σκιαδενῆς στὴν Ἀπολλακιά, καὶ ΚΣΕΔ 46, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη τῆς Ρόδου.

287. ΚΣΕΔ 29, ἡ δυτικὴ εἵσοδος στὸν κυρίως ναὸ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου.

288. ΚΣΕΔ 28, ἡ βόρεια εἵσοδος τοῦ πρόναου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὶς Καλυθιὲς τῆς Ρόδου.

289. ΚΣΕΔ 50, Ἅγιος Γεώργιος στὰ Λάερμα τῆς Ρόδου.

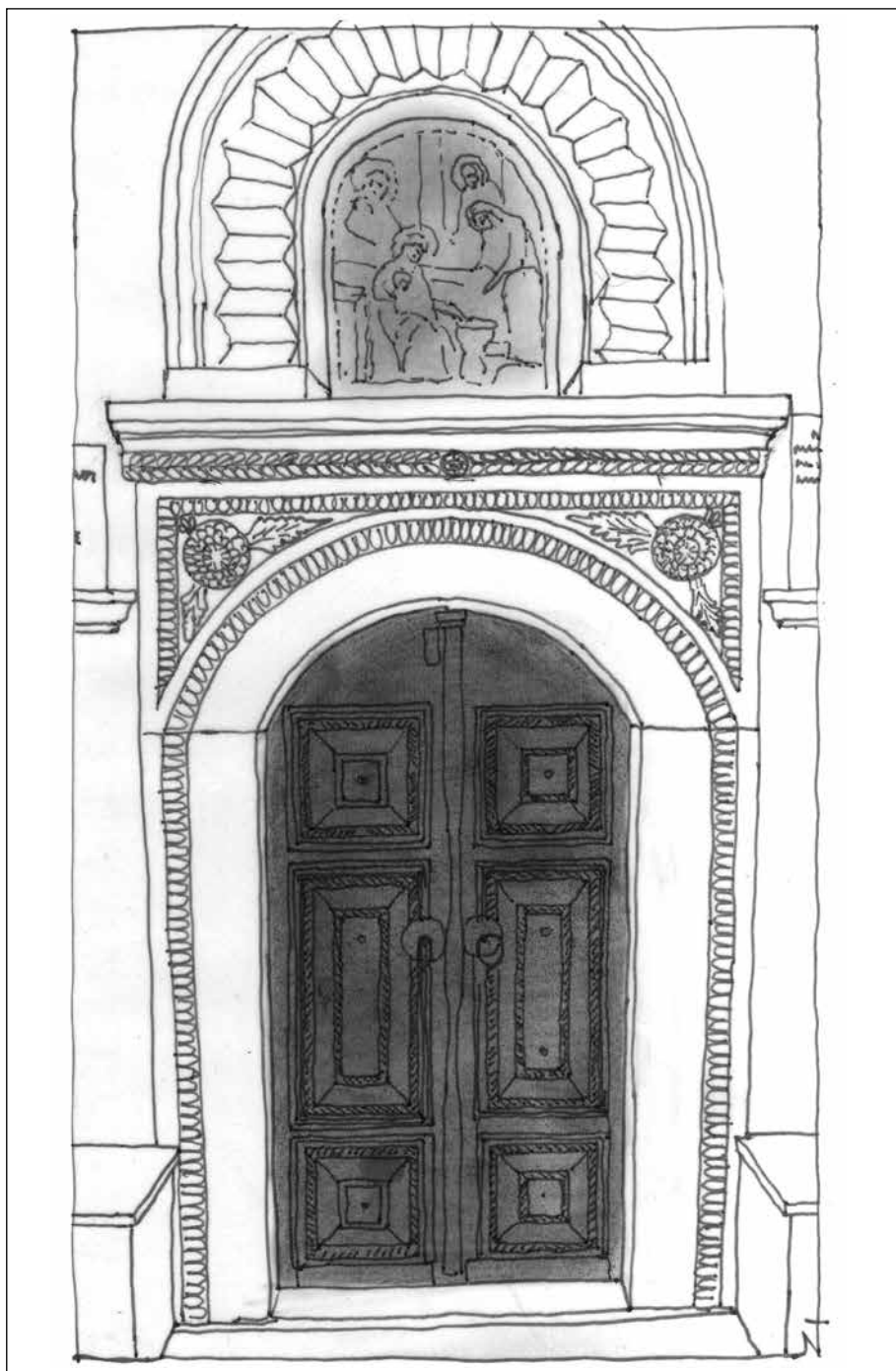
290. ΚΣΕΔ 39, ἡ δυτικὴ εἵσοδος στὸ πλάγιο κλίτος τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ ΚΣΕΔ 35, ἡ δυτικὴ εἵσοδος τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Ρόδου.

291. ΚΣΕΔ 67, ἡ δυτικὴ εἵσοδος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι, καθὼς καὶ ΚΣΕΔ 20, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες τῆς Ρόδου.

292. ΚΣΕΔ 65, ἡ δυτικὴ εἵσοδος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα τῆς

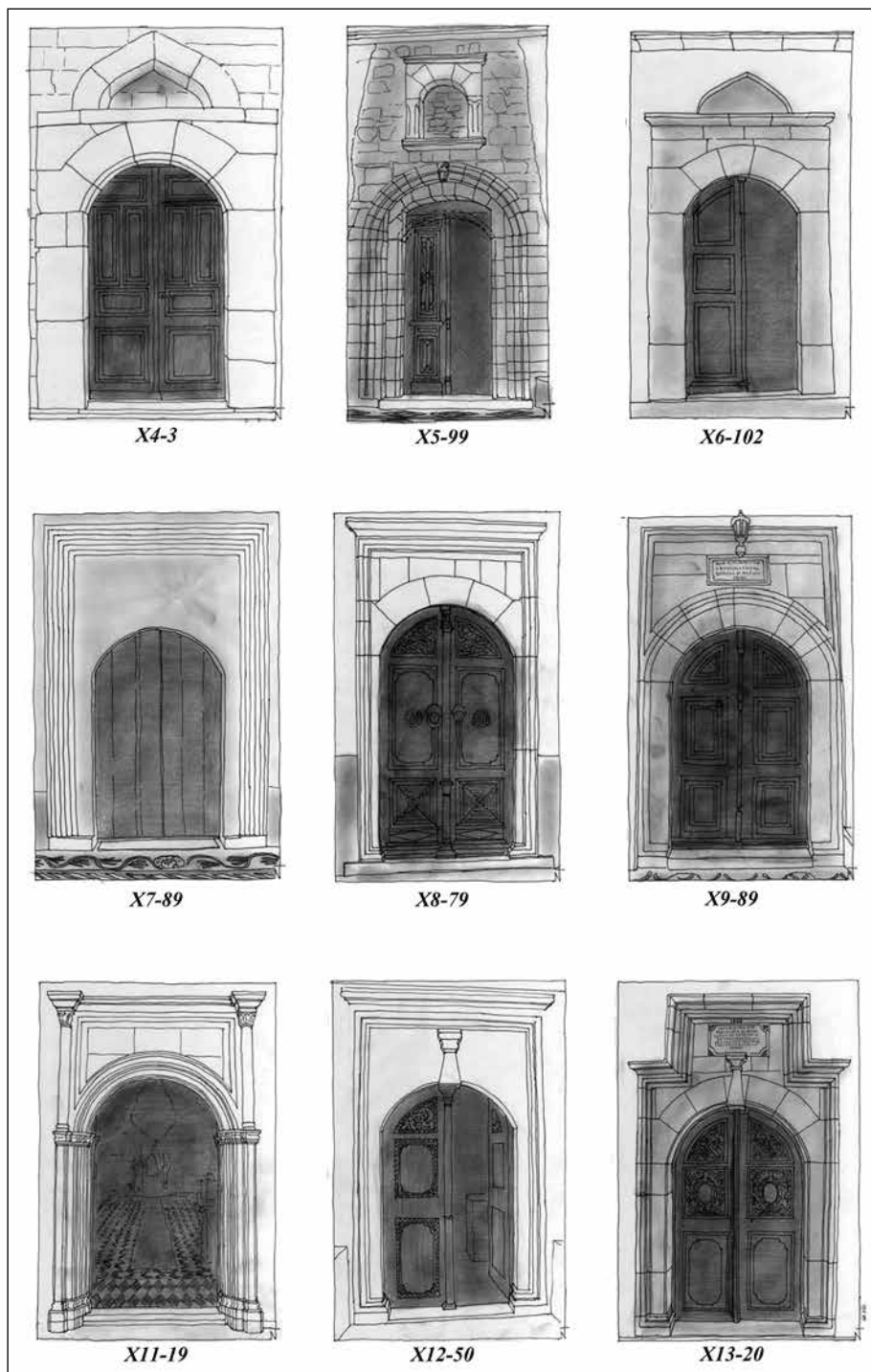
Π.Β.3.8.

Χαρακτηριστικό τοξωτό θύρωμα με μορφολογικά στοιχεία
της 1ης ομάδας. Τύπος Χ10-38



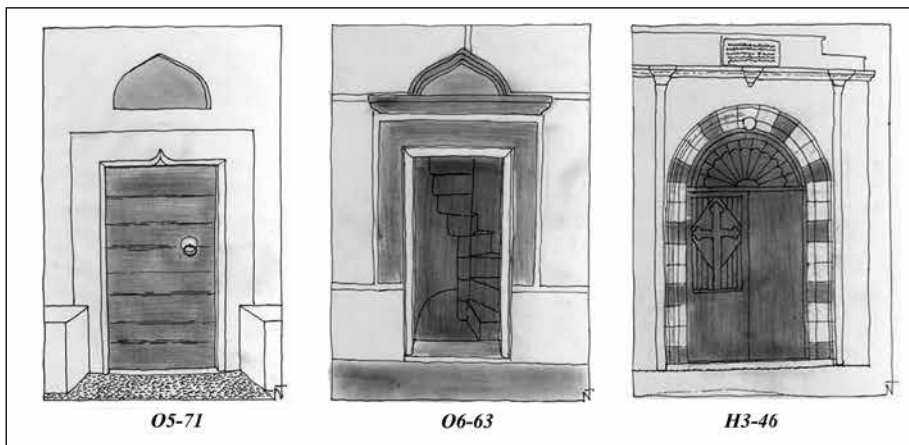
Π.Β.3.9.

Τοξωτά θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία της 1ης ομάδας



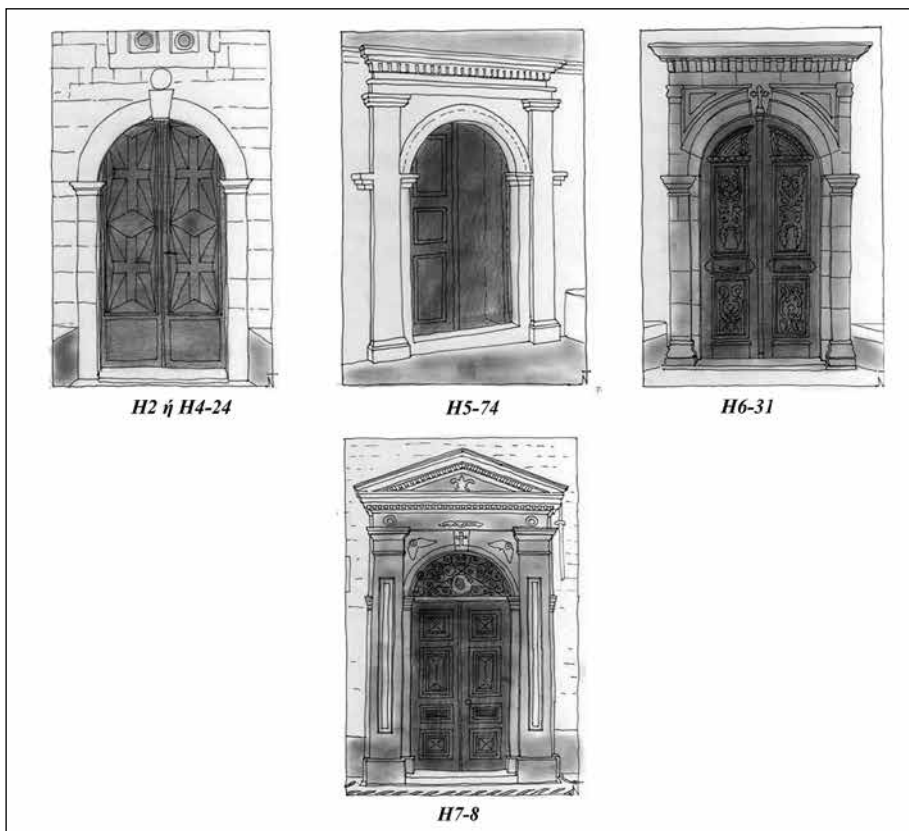
Π.Β.3.10.1.

Ὅρθογώνια καὶ ἡμικυκλικά θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία
τῆς 1ης ομάδας



Π.Β.3.10.2.

Ἡμικυκλικά θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία τῆς 2ης ομάδας



συνοδευόμενες από υπέρθυρα γείσα κοιλόκυρτης διατομής (τύπος Ο6)²⁹³, ενώ σπανίζουν και τὰ ημικυκλικά θυρώματα με ὀθωμανικὲς ἐπιρροές (Π.Β.3.10.1), ὅπου ἐμφανίζεται μόνον ἓνας τύπος με σύνθετη διατομή και περιθύρωμα ἀπὸ ἡμικιονίσκους και γείσο σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ τόξου (τύπος Η3)²⁹⁴.

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς θυρωμάτων τῆς δεύτερης ὁμάδας, με μορφολογικὰ στοιχεῖα με ἐπιρροές ἀπὸ κλασικισμό, μπαρόκ και νεοβυζαντινὸ ρυθμὸ (ἀπὸ τὰ μέσα 19ου αἰώνα ἕως τὸ 1924) ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιες πόρτες (Π.Β.3.11). Ἄλλοτε εἶναι με ἀπλὰ ὀρθογώνια πλαίσια (τύπος Ο7)²⁹⁵ ἢ με υπέρθυρα ὀριζόντια γείσα (τύπος Ο8)²⁹⁶ ἢ και με ὀριζόντιο πρέκι, παραστάδες και ἀπλουστευμένα ἐπικράνα και βάσεις (τύπος Ο9)²⁹⁷. Περισσότερο διακοσμημένη με ἀνάγλυφες παραστάσεις ὀθωμανικοῦ μπαρόκ στὸ πρέκι και γείσο εἶναι ἡ νότια εἴσοδος τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου (τύπος Ο9Δ)²⁹⁸. Ἀπαντοῦν ἀκόμη και θυρώματα πλασιωμένα με παραστάδες, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἡμικίονες και ὀριζόντια πρέκια με ἐπίσπεψη ἀπὸ γείσο (Π.Β.3.12, τύπος Ο23)²⁹⁹.

Ὑπάρχουν ὀρθογώνιες ἐπίσης πόρτες με παραστάδες, ποὺ ἀπολήγουν πρὸς τὰ πάνω σὲ ἀνακουφιστικὰ φουρούσια γιὰ τὴν ἐλάφρυνση τῶν υπερεκείμενων ὀριζόντιων ἀνωφλίων με κοιλόκυρτη συνήθως ὄψη (τύπος Ο21), ἰδιαίτερα ἀπλουστευμένες³⁰⁰, ἢ περισσότερο διακοσμημένες με ἐπικράνα και βάσεις και γείσο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο πρέκι, ποὺ διαθέτει φυτικές διακοσμήσεις ὀθωμανικοῦ μπαρόκ (Π.Β.3.12, τύπος Ο21Δ)³⁰¹.

Μία ἄλλη σειρά ὀρθογώνιων θυρωμάτων συνοδεύεται ἀπὸ αετώματα, με πλαίσια γύρω ἀπὸ τὶς πόρτες σύνθετης ἢ κοιλόκυρτης διατομής

Ρόδου και ΚΣΕΔ 71, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου.

293. ΚΣΕΔ 63, ἡ εἴσοδος τοῦ καμπαναριοῦ τοῦ καθολικοῦ τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Παναγίας τῆς Σκιαδενῆς στὴν Ἀπολλακιά τῆς Ρόδου.

294. ΚΣΕΔ 46, ἡ δυτικὴ εἴσοδος στὸν πρόναο τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη τῆς Ρόδου.

295. ΚΣΕΔ 79, ἡ νότια εἴσοδος τῆς Ἀγίας Τριάδας στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ.

296. ΚΣΕΔ 6, ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἄνω στὴν πόλη τῆς Ρόδου και ΚΣΕΔ 18, ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὰ Μαρτσά τῆς Ρόδου.

297. ΚΣΕΔ 95, ἡ νότια εἴσοδος τοῦ «Μιχαήλη» στὸ Νημποριὸ τῆς Σύμης.

298. ΚΣΕΔ 108. Τὸ θυρωμα φέρει ἀνάγλυφη υπέρθυρη πλάκα με ἀντίστοιχες λαϊκότροπες διακοσμήσεις με θέματα φυτικά, ζῶα, σταυροὺς ὀθωμανικοῦ μπαρόκ και ἐπιγραφὲς κατασκευῆς.

299. ΚΣΕΔ 117, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου.

300. ΚΣΕΔ 115, ἡ δυτικὴ και ἡ βόρεια εἴσοδος τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου.

301. ΚΣΕΔ 46, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τῆς Ἀγίας Μαρίας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου. ΚΣΕΔ 114, ἀντίστοιχο θυρωμα με πλουσιότερα διακοσμημένο πρέκι με φυτικές διακοσμήσεις και σταυρὸ εἶναι ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα τῆς Κάσου.

(Π.Β.3.11, τύπος Ο10)³⁰², με παραστάδες και πρέκι (τύπος Ο11)³⁰³ ή με παραστάδες αντίστοιχες με τις προηγούμενες, που φέρουν επιπλέον και ήμικίονες (τύπος Ο12)³⁰⁴.

Όρθογώνιες πόρτες πλαισιωμένες με παραστάδες και ήμικίονες, πρέκι, γείσο και άετωμα από έλικοειδή διακοσμητικά πτερύγια, στύλ μπαρόκ, έκατέρωθεν ένδς σταυρού (Π.Β.3.12, τύπος Ο18)³⁰⁵ ή με υπέρθυρη τοξωτή άβαθή κόγχη (Π.Β.3.12, τύπος Ο19)³⁰⁶, δημιουργούν έντυπωσιακά θυρώματα.

Όρθογώνιες πόρτες με παραστάδες, υπέρθυρες τοξωτές κόγχες και γείσο (Π.Β.3.11, τύπος Ο13)³⁰⁷, ή πλαισιωμένες με όρθογώνιο περιθύρωμα από άλλες παραστάδες και ανάλογη όριζόντια έπίστεψη, (τύπος Ο14)³⁰⁸ δημιουργούν έπίσης ένδιαφέροντα θυρώματα. Άνάλογη προσπάθεια διακόσμησης είναι ή μεταγενέστερη προσθήκη μπροστά από την άπλη όρθογώνια δυτική είσοδο της Γέννησης της Θεοτόκου στο Έμποριό της Νισύρου³⁰⁹, που αποτελείται από όρθογώνιο περιθύρωμα με κίονες και λαϊκότροπα ιωνίζοντα κιονόκρανα, που συνδέονται με ήμικυκλικό τόξο και έπιστέφεται με όριζόντιο γείσο (τύπος Ο15). Άλλοτε πάλι τó περιθύρωμα από παραστάδες και υπέρθυρη ήμικυκλική κόγχη έπιστέφεται με άετωμα από δίρριχτη στέψη και γείσο (Π.Β.3.12, τύπος Ο16)³¹⁰, είτε συνοδεύεται και από ήμικίονες, (τύπος Ο17)³¹¹.

Υπάρχουν έπίσης και ήμικυκλικά θυρώματα της δεύτερης ομάδας, που διαθέτουν μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από κλασικισμό, μπαρόκ και

302. ΚΣΕΔ 107, ή νότια είσοδος της Κοίμησης της Θεοτόκου της μητρόπολης στο Απέρι, ΚΣΕΔ 109, οί νότιες είσοδοι της Γέννησης της Θεοτόκου στην Βωλάδα και ΚΣΕΔ 111, ή ανατολική είσοδος της Παναγιάς στο Όθος, όλες στην Κάρπαθο.

303. ΚΣΕΔ 120, ή νότια είσοδος της Αγίας Τριάδας στο Πόλι της Κάσου και ΚΣΕΔ 116, ή δυτική είσοδος της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Παναγιά της Κάσου.

304. ΚΣΕΔ 117, ή βόρεια είσοδος του Τιμίου Σταυρού στην Αγία Μαρίνα και ΚΣΕΔ 119, του Αγίου Δημητρίου στο Άρβανιτοχώρι στην Κάσο.

305. ΚΣΕΔ 28, ή βόρεια είσοδος του Τιμίου Σταυρού - Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στις Καλυθιές της Ρόδου, με ανάγλυφη διακόσμηση από μαϊάνδρους επάνω στο όριζόντιο πρέκι.

306. ΚΣΕΔ 15, ή νότια είσοδος των Εισοδίων της Θεοτόκου στο χωριό Κοσκινού της Ρόδου είναι χωρίς κιονόκρανα, ενώ ΚΣΕΔ 1, ή βόρεια είσοδος της μητρόπολης της Ρόδου των Εισοδίων της Θεοτόκου και ΚΣΕΔ 51, ή νότια είσοδος του Αγίου Ισιδώρου στο όμώνυμο χωριό της Ρόδου, φέρουν κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού και ΚΣΕΔ 4, ή βόρεια είσοδος του Αγίου Ιωάννη στο όμώνυμο Μαράσι της πόλης της Ρόδου φέρει κιονόκρανα ιωνικά.

307. ΚΣΕΔ 96, ή βόρεια είσοδος της Αγίας Ειρήνης στο Νημποριό της Σύμης.

308. ΚΣΕΔ 39, ή βόρεια είσοδος του ταξιάρχη Μιχαήλ στον Αρχάγγελο της Ρόδου.

309. ΚΣΕΔ 81.

310. ΚΣΕΔ 92, ή νότια είσοδος της Παναγιάς της Κεχαριτωμένης στο Χωριό της Σύμης, που φέρει και αντίστοιχη δίρριχτη έπίστεψη επάνω από την ήμικυκλική κόγχη.

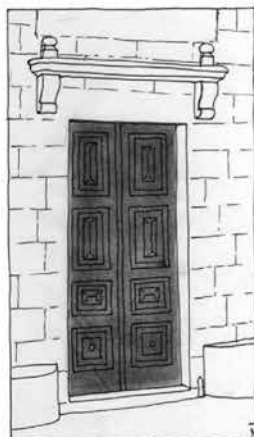
311. ΚΣΕΔ 3, ή βόρεια είσοδος των Εισοδίων της Θεοτόκου στο όμώνυμο Μαράσι της πόλης της Ρόδου και ΚΣΕΔ 11, ή δυτική είσοδος της Αγίας Αναστασίας στο αεροδρόμιο του Παραδεισίου της Ρόδου.

Π.Β.3.11.

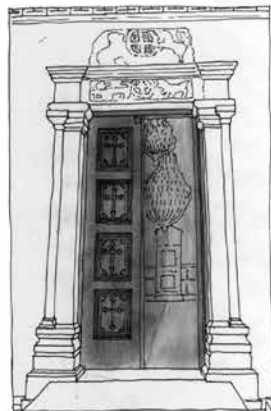
Όρθογώνια θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία της 2ης ομάδας



07-79



08-18



09A-108



010-107



011-116



012-117



013-96



014-39



015-81

Π.Β.3.12.

Όρθογώνια θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία της 2ης ομάδας



016-92



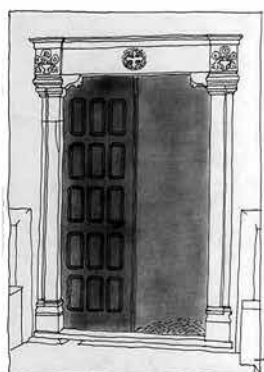
017-3



018-28



019-1



021A-118



023-117

Π.Β.3.13.1.

Τοξωτά θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία της 2ης ομάδας



X8-X14-54



X15-87



X16-131



X17-91

Π.Β.3.13.2.

Άπλα ὀρθογώνια θυρώματα καὶ με βυζαντινὲς ἐπιρροές



01-110



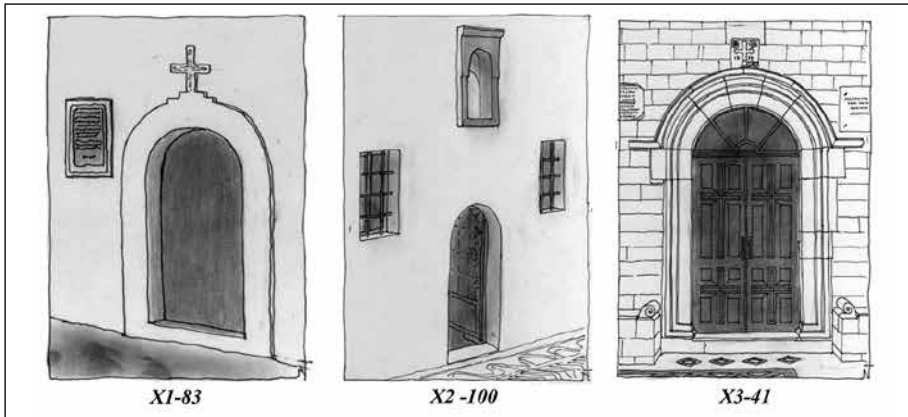
02-45



03-105

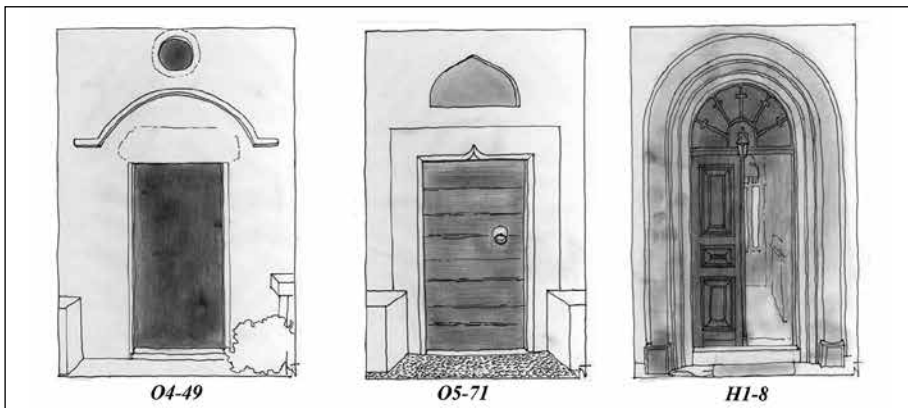
Π.Β.3.14.1.

Άπλα τοξωτά θυρώματα και με έπιρροές από την ροδίτικη
αναγεννησιακή αρχιτεκτονική



Π.Β.3.14.2.

Όρθογώνια και ήμικυκλικά θυρώματα με μορφολογικά στοιχεία
της 1ης ομάδας



Π.Β.3.14.3.
Ίδιόρρυθμο
θύρωμα
(τύπος 022-99)



νεοβυζαντινό ρυθμό (από τὰ μέσα 19ου αἰώνα ἕως τὸ 1924) (Π.Β.3.10.2). Τὰ ἀπλούστερα ἔχουν προεξέχον πλαίσιο μὲ ἢ χωρὶς ἐπίκρανα στὸ ὕψος τῆς γένεσης τοῦ τόξου καὶ μὲ ἢ χωρὶς προεξέχον κλειδί (τύπος H2 ἢ H4), μὲ περισσότερο χαρακτηριστικὴ τὴν δυτικὴ ἡμικυκλικὴ εἴσοδο στὸ ἐξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὶς Φάνες τῆς Ρόδου³¹².

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἡμικυκλικά θυρώματα μὲ παραστάδες, ἐπιστύλιο καὶ γείσο, μὲ ἢ χωρὶς σταγόνες καὶ ἐπίκρανα στὴν γένεση (τύπος H5:)³¹³ ἢ μὲ περιθύρωμα ἀπὸ παραστάδες, ἐπίκρανα στὸ ὕψος τῆς γένεσης καὶ λεπτότερες παραστάδες ψηλότερα, ἐπιστύλιο μὲ γείσο, μὲ ἢ χωρὶς γεισίποδες (τύπος H6:)³¹⁴, ἐνῶ ἐντυπωσιακότερα εἶναι τὰ θυρώματα μὲ τριγωνικὸ ἀέτωμα καὶ σταγόνες (τύπος H7)³¹⁵.

Ἀντίστοιχα παρουσιάζονται τοξωτὰ θυρώματα (μὲ χαμηλωμένο τόξο) τῆς δεύτερης ομάδας, μὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικισμό, μπαρόκ καὶ νεοβυζαντινὸ ρυθμό (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἕως τὸ 1924) (Π.Β.3.13.1). Τὰ ἀπλούστερα ἔχουν προεξέχον περιθύρωμα ἀπὸ παραστάδες, ποὺ καταλήγουν σὲ χαμηλωμένο τόξο καὶ ἐπιστέφονται μὲ ὀριζόντιο γείσο (τύπος X15:)³¹⁶. Περισσότερο ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ τοξωτὰ θυρώματα, ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ περιθύρωμα μὲ ἐλαφρὰ προεξέχουσες παραστάδες, ποὺ καταλήγουν σὲ ὀριζόντιο γείσο (τύπος X16). Τὸ τόξο ἀπέχει συνήθως ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο γείσο, ὅπως συνηθίζεται στὰ θυρώματα τῆς Τουρκοκρατίας³¹⁷, ἐνῶ ἄλλοτε φέρουν ὀρθογώνια ὑπέρθυρα πρέκια, καθὼς καὶ ὀρθογώνια ἐσοχὴ στὸ μέσον³¹⁸. Μία σειρὰ τοξωτῶν θυρωμάτων ἔχει προεξέχον περιθύρωμα, ὀριζόντιο ἐπιστύλιο καὶ ἐπίστεψη ἀπὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα μὲ ἐπίκρανα καὶ γείσα σύνθετης διατομῆς (τύπος X17)³¹⁹. Μερικὲς φορὲς σὲ παλαιότερα θυρώματα ἐγίναν προσθήκες

312. ΚΣΕΔ 24.

313. ΚΣΕΔ 58, ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ταξιάρχῃ στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 74, τὸ θύρωμα τῆς βόρειας ὀψης τῆς δυτικῆς προσθήκης τῆς Παναγίας τῆς Καθολικῆς στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

314. ΚΣΕΔ 31, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ πρόναου τοῦ τετράκογχου ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλακο τῆς Ρόδου.

315. ΚΣΕΔ 8, ἡ βόρεια εἴσοδος τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου τῶν Τριαντῶν τῆς Ρόδου, μὲ ἀνάγλυφες διακοσμῆσεις, ΚΣΕΔ 91, τὸ δυτικὸ θύρωμα στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου στὴν Σύμη, μὲ διακόσμηση στὸ ἐπίχρισμα τῶν παραστάδων καὶ τοῦ τόξου θολιτῶν, ἀπομίμησης λίθων μὲ κυφώσεις.

316. ΚΣΕΔ 87, τὸ θύρωμα τῆς νότιας εἰσόδου στὴν Παναγιά τοῦ Κάστρου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

317. ΚΣΕΔ 91, ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, μὲ ὑπέρθυρη ἡμικυκλικὴ κόγχη, ποὺ φέρει τριγωνικὸ ἀέτωμα.

318. ΚΣΕΔ 91, ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου, μὲ ὑπέρθυρη ἡμικυκλικὴ κόγχη καὶ προεξέχον ἡμικυκλικὸ τόξο, ποὺ φέρεται ἀπὸ κιλλίβαντες.

319. ΚΣΕΔ 91, ἡ δυτικὴ εἴσοδος στὸν πρόναο τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, ποὺ φέρει καὶ ἐπιγραφὴ τοῦ 1900.

(τύπου Χ14) με νεοκλασικά χαρακτηριστικά, όπως το παράδειγμα της νότιας εισόδου του Αποστόλου Θωμά στην Μονόλιθο της Ρόδου³²⁰.

Φυσικά δεν λείπουν και τα απλά θυρώματα, όπως οι απλές ορθογώνιες πόρτες (τύπος Ο1)³²¹ ή με υπέρθυρη ορθογώνια κόγχη (τύπος Ο2)³²² (Π.Β.3.13.2), οι απλές τοξωτές θύρες, με απλές προεξοχές του σοβά (Π.Β.3.14.1, τύπος Χ1), με απλή ή καμπύλη - μορφής βεργίου - απότμηση και τοξωτή κόγχη (τύπος Χ2)³²³.

Δεν έπαυσαν εξάλλου να εφαρμόζονται τα πατροπαράδοτα βυζαντινά πρότυπα με ορθογώνιες πόρτες και υπέρθυρη ήμικυκλική κόγχη (Π.Β.3.14.2, τύπος Ο3)³²⁴.

Αντίστοιχα κατασκευάστηκαν και θυρώματα με ιπποτικές έπιρροές (Π.3.14.1 Απλά και τοξωτά θυρώματα με ιπποτικές έπιρροές και Π.Β.3.14.2 Όρθογώνια και ήμικυκλικά θυρώματα με ιπποτικές έπιρροές), όπως ορθογώνιες πόρτες με υπέρθυρο τοξωτό προστατευτικό πλαίσιο ήμικυκλικής διατομής και όριζόντιες απολήξεις στα άκρα (τύπος Ο4)³²⁵, ή τοξωτά θυρώματα πλαισιωμένα με κοιλόκυρτη διατομή και προεξέχουσα τοξωτή έπίστεψη ήμικυκλικής διατομής, που στην γένεση του τόξου της πόρτας προεκτείνεται όριζόντια (τύπος Χ3)³²⁶. Άλλοτε εμφανίζονται απλές ήμικυκλικές πόρτες με σύνθετη κοιλόκυρτη διατομή με βυζαντινές και ιπποτικές έπιρροές (τύπος Η1)³²⁷.

320. ΚΣΕΔ 54. Στο παλαιότερο θύρωμα, με χαμηλωμένο τόξο στην πόρτα, ορθογώνιο πλαίσιο και γείσο κοιλόκυρτων διατομών, προστέθηκαν δύο πλευρικοί ήμικίονες με ορθογώνια βάση και κορινθιάζοντα κιονόκρανα, που φέρουν όριζόντιο έπιστύλιο υπό μορφή γείσου σύνθετης διατομής.

321. ΚΣΕΔ 110, ή δυτική είσοδος της Ύπαπαντης του Χριστού στην Άρκασα της Καρπάθου.

322. ΚΣΕΔ 45, ή δυτική είσοδος των Αγίων Πέτρου και Παύλου στο παραλιακό Χαράκι της κοινότητας Μαλώνας της Ρόδου.

323. ΚΣΕΔ 100, ή δυτική είσοδος της Γέννησης της Θεοτόκου στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου. ΚΣΕΔ 83, με προεξοχή του σοβά σχηματίζεται ή βόρεια είσοδος της Παναγίας της Κυράς στο Έμπορειό της Νισύρου και ανάλογος ανάγλυφος σταυρός στην κορυφή της.

324. ΚΣΕΔ 105, ή νότια είσοδος του καθολικού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο Καστελλόριζο με ορθογώνια κτητορική έπιγραφή ψηλότερα, του 1759, ΚΣΕΔ 43, ή δυτική είσοδος του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην Μαλώνα της Ρόδου και ΚΣΕΔ 13, ή νότια είσοδος του Αγίου Νικολάου στην Παστίδα της Ρόδου.

325. ΚΣΕΔ 49, ή δυτική είσοδος του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στα Μάσαρη της Ρόδου και ΚΣΕΔ 72, ή δυτική είσοδος της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Πλημμύρι (παραλία της κοινότητας Λαχανιάς) της Ρόδου με υπέρθυρη ήμικυκλική κόγχη.

326. ΚΣΕΔ 41, ή νότια είσοδος του Αγίου Γεωργίου στην Μαλώνα της Ρόδου. Άνάλογες έπιστέψεις έχουν ιπποτικά παράθυρα, όπως της βόρειας όψης της δυτικής πτέρυγας του κτηρίου Villaragut στην Ρόδο με την διαφορά, ότι αυτές είχαν μεγαλύτερη και περισσότερη διακοσμημένη διατομή.

327. ΚΣΕΔ 35, ή βόρεια είσοδος της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού στ' Απόλλωνα της Ρόδου, ΚΣΕΔ 8, της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Τριάντα της Ρόδου, ΚΣΕΔ 110, της Ύπαπαντης του Χριστού στην Άρκασα της Καρπάθου και ΚΣΕΔ 65, ή δυτική είσοδος του

Ίδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τὰ παραδείγματα (Π.Β.3.14.3, τύπος Ο22) τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου³²⁸, ὅπου ὁ ἀρχιτέκτονας Γεώργιος Πατίστας ἀπὸ τὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου³²⁹ πρωτοτύπησε μὲ δύο ιδιόρρυθμα θυρώματα. Εἶναι ὀρθογώνιες πόρτες μὲ παραστάδες, ἐπικράνα καὶ βάσεις σύνθετης διατομῆς καὶ πλαισιώνονται μὲ τοξωτὰ περιθυρώματα ἐπίσης σύνθετης διατομῆς.

Ξύλινα κουφώματα

Ἡ χρήση τῆς παλαιᾶς τεχνολογίας τῶν ξύλινων θυρόφυλλων μὲ πύρους ἐφαρμόσθηκε καὶ στὰ ξύλινα κουφώματα τῶν μεταβυζαντινῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, ὅπως καὶ τῶν ξύλινων κουφωμάτων μὲ κάσες. Στὰ παράθυρα βεβαίως χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνικὴ τῶν ξύλινων κουφωμάτων μὲ κάσες καὶ τζαμιλίκια. Σχεδὸν καθολικὴ ἦταν ἡ χρήση μεταλλικῶν σφυρήλατων σιδεριῶν μὲ ὀριζόντια καὶ κάθετα σίδερα, ἀγκυρωμένων στὰ πέτρινα πλαίσια, προφανῶς γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἱερῶν κειμηλίων τῶν ἐκκλησιῶν. Συχνὰ τὰ θυρόφυλλα φέρουν καὶ τζαμιλίκια προστατευμένα μὲ μεταλλικὰ κάγκελα³³⁰, ἐνῶ χρησιμοποιοῦνται καὶ σὲ νεοκλασικὰ θυρώματα³³¹. Ἐνίοτε γιὰ καλύτερο φωτισμὸ τῶν ἐκκλησιῶν, οἱ ξύλινες ταμπλαδωτὲς πόρτες καταλήγουν σὲ τοξωτοὺς φεγγίτες μὲ τζαμιλίκια καὶ κάγκελα³³².

Ἡ ἐφαρμογὴ καὶ στὰ ξύλινα θυρόφυλλα μορφολογικῶν στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Βαλκανίων τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα, μὲ ποιότητα διακόσμησης καὶ ἰδιαίτερο μορφολογικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ κλασικιστικῶν προτύπων, δείχνει τὴν ἀφομοίωση τῶν δύο ομάδων στὰ μνημεῖα αὐτά. Εἰδικότερα παρουσιάζεται ὁ τύπος τῶν ταμπλαδωτῶν θυρῶν, ποὺ ἐφαρμόζεται παντοῦ στὰ Βαλκάνια, στὰ ἀρχοντικά, στὰ ἀστικά κτίρια καὶ στὰ θρησκευτικὰ μνημεῖα (ἐκκλησίες, τζαμιά, συναγωγές) τὴν ἴδια περίο-

προστώου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Φιλήμονα τῆς Ρόδου, ποὺ πλαισιώνεται μὲ προεξέχοντες πεσσοὺς καὶ ὀριζόντιο πρέκι τοῦ φέροντα ὀργανισμοῦ τοῦ ὑπερκείμενου καμπαναριοῦ.

328. ΚΣΕΔ 97, ἡ νότια ὀρθογώνια πόρτα φέρει ἐνδιάμεσο ὀρθογώνιο κοιλόκυρτο περιθύρωμα, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸ πλαίσιο ἀπολήγει σὲ ιδιόρρυθμο ὀξυκόρυφο καὶ χαμηλωμένο τόξο. Τὸ περιθύρωμα ἐξάλλου τῆς δυτικῆς πόρτας ἀπολήγει σὲ ἡμικυκλικὸ πλαίσιο ἐλαφρὰ μικρότερου πλάτους, ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ ἓνα μικρὸ ἐνδιάμεσο σπάσιμο, ποὺ τὸ κάνει ιδιόμορφο.

329. Κουτελάκης [1996β], 149-153.

330. ΚΣΕΔ 101, τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Χάλκης, ὅπου οἱ ὀριζόντιοι καὶ κάθετοι ταμπλάδες ἔχουν πλούσια φυτικὴ ξυλόγλυπτη διακόσμηση καὶ τὰ τζαμιλίκια μεταλλικὰ κάγκελα μέ «καρaboλὰκια» ἢ «σαλίγκαρους» γιὰ προστασία.

331. ΚΣΕΔ 1, τῆς βόρειας εἰσόδου στὴν μητρόπολη τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῆς Ρόδου καὶ ΚΣΕΔ 28, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὶς Καλυθίδες τῆς Ρόδου.

332. ΚΣΕΔ 69, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Μεσαναγρὸ καὶ ΚΣΕΔ 8, ἡ νεοκλασικὴ βόρεια εἴσοδος τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου.

Π.Β.3.15.
Ξύλινα θυρόφυλλα



α. Άγ. Κων/νος καὶ Ἑλένη,
Καστελλόριζο (ΚΣΕΔ 103)



β. Αρχάγγελος Μιχαήλ,
Αρχάγγελος, Ρόδος (ΚΣΕΔ 39)



γ. Αγία Αικατερίνη,
Καλαβάρδα, Ρόδος (ΚΣΕΔ 25)



δ. Άγιος Μερκούριος,
Καστελλόριζο (ΚΣΕΔ 104)



ε. Άγιος Ιωάννης, Γιαλός, Σύμη
(ΚΣΕΔ 89)



στ. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος,
Γεννάδι, Ρόδος (ΚΣΕΔ 67)



ζ. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος,
Βάτι, Ρόδος (ΚΣΕΔ 66)



η. Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος
(ΚΣΕΔ 112)



θ. Αρχάγγελος Μιχαήλ,
Μεσαναγρός, Ρόδος (ΚΣΕΔ 69)

δο. Μικροί ταμπλάδες τετράγωνοι και ὀρθογώνιοι, συνδυαζόμενοι ὀριζοντίως και καθέτως, δημιουργοῦν ἐνδιαφέρουσες συνθέσεις (Π.Β.3.15). Σὲ μία ἄλλη κατηγορία ταμπλαδωτῶν θυρῶν οἱ ὀρθογώνιοι ταμπλάδες συνδυάζονται καθ' ὕψος ἕνας ὀριζόντιος μὲ δύο καθέτους³³³ (γ). Οἱ ταμπλάδες αὐτοὶ ἄλλοτε εἶναι ἀπλοὶ μὲ μόνη διακόσμηση τὶς ἀποτμήσεις³³⁴ (α,δ,ε) και ἄλλοτε φέρουν πλούσια διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ ἀπὸ ἀνάγλυφους ρόδακες, ἀνθέμια και συνθέσεις μὲ φύλλα και ἀνθοδοχεῖα³³⁵ (β,γ,ζ,θ).

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς θυρῶν φέρει μία σειρὰ καθ' ὕψος τετράπλευρων ταμπλάδων σὲ κάθε θυρόφυλλο, ποὺ συνήθως εἶναι ἀπλοὶ (δ,ε,στ), ἐνῶ, ὅταν ἡ πόρτα ἔχει τόξο, ὁ ἐπάνω ταμπλάς εἶναι ἢ καμπύλος (α,δ), ἢ τριγωνικὸς ἀνάλογα³³⁶ (β,γ,ε,στ). Αὐτὲς οἱ θύρες συνηθίζονται και στὰ νεοκλασικὰ θυρώματα³³⁷. Μὲ μικρὴ διακόσμηση στοὺς ταμπλάδες και στὰ ὀριζόντια και κατακόρυφα ξύλα παρουσιάζεται μικρότερος ἀριθμὸς θυρῶν³³⁸, ὅμως ἡ ξυλόγλυπτη διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ στὰ θυρόφυλλα μιᾶς σειρᾶς ταμπλάδων ἢ στοὺς ἄνω ταμπλάδες μὲ ἀνάγλυφους ρόδακες³³⁹ ἢ μὲ φυτικὲς διακοσμήσεις³⁴⁰, δίνει ἰδιαίτερη χάρη. Ἐνίστε ἡ διακόσμηση ἐπεκτείνεται και στοὺς παρακάτω ταμπλάδες, μὲ διαμόρφωση στὸ κέντρο τοὺς ἐνός «πινακίου», μὲ πρόθεση νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ζωγραφιὰ ἢ χρονολογία³⁴¹ (ζ), ἢ ρόδακα πλαισιωμένου μὲ φυτικὴ δι-

333. ΚΣΕΔ 104, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ Καστελλόριζο, ΚΣΕΔ 117, ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου, ΚΣΕΔ 33, μὲ διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὴν Ἀρχίπολη, ΚΣΕΔ 25, τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου και ΚΣΕΔ 109, ἡ νότια εἴσοδος στὴν Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὴν Βωλάδα τῆς Καρπάθου, ποὺ ἡ φυτικὴ διακόσμηση συνδυάζεται και μὲ ἀνάγλυφους σταυρούς.

334. ΚΣΕΔ 103, στὶς θύρες τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου στὸ Καστελλόριζο.

335. ΚΣΕΔ 28, στὴν βόρεια εἴσοδο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὶς Καλυθέες και ΚΣΕΔ 39, στὴν κεντρικὴ δυτικὴ εἴσοδο στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου.

336. ΚΣΕΔ 105, ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ, ΚΣΕΔ 104, ἡ βόρεια τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ Καστελλόριζο, ΚΣΕΔ 89, ἡ βόρεια τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης και ΚΣΕΔ 56, ἡ δυτικὴ τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸν Ἰστρίο τῆς Ρόδου.

337. ΚΣΕΔ 3, ἡ βόρεια εἴσοδος τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Νιοχώρι τῆς Πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 39, ἡ βόρεια εἴσοδος στὸν Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 91, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης και ΚΣΕΔ 116, ἡ δυτικὴ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιὰ τῆς Κάσου.

338. ΚΣΕΔ 38, στὴν δυτικὴ εἴσοδο τῆς Παναγιᾶς τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω, ΚΣΕΔ 32, ἡ δυτικὴ εἴσοδος στοὺς Ἀγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες στὴν Διμυλιά, ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι, ΚΣΕΔ 50, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Λάερμα και ΚΣΕΔ 52, τῆς μονῆς τοῦ Ἀρταμίτη στὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο στὴν Ρόδο.

339. ΚΣΕΔ 62, ἡ νότια εἴσοδος τῆς Ἀγίας Μαρίας στὴν Ἀπολλακιά, και ΚΣΕΔ 35, ἡ δυτικὴ τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Ρόδου.

340. ΚΣΕΔ 50, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Λάερμα, και ΚΣΕΔ 46, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη τῆς Ρόδου.

341. ΚΣΕΔ 20, ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες, και ΚΣΕΔ 66, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Βάτι τῆς Ρόδου.

ακόσμηση³⁴² (η). Σπανιότερα ή διακόσμηση επέκτείνεται σε όλους τους ταμπλάδες³⁴³. Σε μία σειρά θυρών οί ξύλινοι ταμπλάδες κοσμούνται με ανάγλυφους σταυρούς³⁴⁴ (θ).

Παράθυρα

Τὰ πλέον χαρακτηριστικά παράθυρα της πρώτης ομάδας με μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από την ύστερογοτθική και αναγεννησιακή ροδίτικη αρχιτεκτονική, και κυρίως από την όθωμανική αρχιτεκτονική, αλλά και από τὰ αστικά κτήρια της έποχής, χρονολογούνται από τὸ 1750 έως τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα και εἶναι ὀρθογώνια (τύπος Ο), πὸν ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα τῶν παραθύρων τῶν σταυροθολιακῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου³⁴⁵ (Π.Β.3.16, Παράθυρα και Π.Β.3.17). Ἡ ποικιλία τους εἶναι πλούσια. Εἶναι χαρακτηριστικά τὰ παράθυρα με ὑπέρθυρα ἀνακουφιστικά σύνθετα μουςουλμανικά τόξα³⁴⁶ (τύπος Ο2 και Ο5)³⁴⁷. Ἐνίοτε ἔχουν καμπύλη γωνιακή ἀπότμηση ἢ βεργία³⁴⁸. Λεπτὸ κυμάτιο ἡμικυκλικῆς διατομῆς πλαισιώνει ἄλλοτε τὸ ὀρθογώνιο παράθυ-

342. ΚΣΕΔ 36, στὴν βόρεια εἴσοδο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνία τῆς Ρόδου.

343. ΚΣΕΔ 73, ἡ νότια εἴσοδος τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Κατταβιά, ὅπου κάθε ταμπλάς ἔχει διαφορετικὸ σχέδιο, φυτική σύνθεση, ρόδακα και γεωμετρικά σχήματα, και ΚΣΕΔ 31, τὸ νεοκλασικὸ θύρωμα τῆς προσθήκης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλα-κο τῆς Ρόδου, ὅπου σε ὅλους τοὺς ταμπλάδες ἔχει φυτικές συνθέσεις

344. ΚΣΕΔ 55, στὴν νότια εἴσοδο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ και στὰ νεοκλασικά θυρώματα, ΚΣΕΔ 95, τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ «Μιχαήλη» στὸ Νημπορεῖο τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 108, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετές, και ΚΣΕΔ 112, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Πυλές τῆς Καρπάθου.

345. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν μορφῶν τῶν ὀρθογώνιων ἀνοιγμάτων τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά τους κατασκευαστικά διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ. Τὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα καλύπτονται ἐξωτερικά ἀπὸ ὀριζόντια πέτρινα πρέκια μονολιθικά εἴτε ἀπὸ ὀριζόντια τόξα με θολίτες (ἢ «γάτες» κατὰ τὴν ντόπια διάλεκτο), πὸν συνοδεύονται συνήθως ἀπὸ ὑπέρθυρα ἀνακουφιστικά τόξα, ἀκολουθώντας τὴν τοπικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ, τὴν ἱπποτικὴ και τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο. Ἐσωτερικά τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ καλύπτονται πάντα ἀπὸ χαμηλωμένα τόξα.

346. Αὐτὸς ὁ τύπος θυρωμάτων και παραθύρων με ἀνακουφιστικά σύνθετα μουςουλμανικά τόξα, μορφὴ εὐρύτατα διαδομένη στὸν βαλκανικὸ χώρο κατὰ τὸν 18ο και 19ο αἰώνα, ἐφαρμόστηκε εὐρέως και στὶς σταυροθολιακές ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου.

347. ΚΣΕΔ 6, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Ἄνω, ΚΣΕΔ 3, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Νιοχώρι τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 8, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα, ΚΣΕΔ 20, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 36, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνία, ΚΣΕΔ 40, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 44, τῆς Σταύρωσης τοῦ Χριστοῦ στὴν Μαλώνα, ΚΣΕΔ 46, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη, ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι, ΚΣΕΔ 71, τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Λαχανιά, ΚΣΕΔ 61, τῆς προσθήκης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀσκλη-πὸ τῆς Ρόδου, και ΚΣΕΔ 101, τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Χάλκη.

348. ΚΣΕΔ 17, τῆς Μονῆς Καλόπετρας στὸν Θεολόγο τῆς Ρόδου.

ρο καὶ τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο³⁴⁹. Ὄταν περιβάλλονται βεβαίως ἀπὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο κοιλόκυρτης διατομῆς, εἶναι ἐντυπωσιακότερα (τύπος Ο6)³⁵⁰. Ξεχωρίζουν τὰ παράθυρα τῶν πλάγιων ὀψεων τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου, τῶν ὁποίων τὸ ἀνακουφιστικὸ ὑπέρθυρο τόξο ἔχει τριφυλλόσχημη μορφή (ἀπὸ τρία τόξα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖο ὀξυκόρυφο)³⁵¹. Μία ἄλλη κατηγορία παραθύρων εἶναι μὲ ἀνακουφιστικὰ χαμηλωμένα τόξα, πιθανῶς προέκταση τῆς θολωτῆς κάλυψης τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῶν ἀνοιγμάτων (τύπος Ο3)³⁵². Ὑπάρχουν κάποια παραδείγματα μὲ ὑπέρθυρο ἀνακουφιστικὸ χαμηλωμένο τόξο σὲ ἐσοχή καὶ μὲ ἀνάλογη ἐσοχή στὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο τοῦ παραθύρου, ποὺ δημιουργοῦν μία λεπτὴ καὶ ἀπλή, ὀρθογώνιας διατομῆς, κορνίζα μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ παραθύρου³⁵³. Ξεχωρίζουν ἐπίσης καὶ κάποια παράθυρα μὲ ὀξυκόρυφα ἀνακουφιστικὰ τόξα, διπλῆς καμπυλότητας, ποὺ πλαισιώνονται μὲ περίγραμμα σὲ ἀρκετὴ ἐσοχή (τύπος Ο4)³⁵⁴. Ἐνα ξεχωριστὸ παράδειγμα ὀρθογωνίων παραθύρων, τὰ ὁποῖα πλαισιώνονται μὲ γεῖσο ἀπλῆς διατομῆς, ποὺ πρὸς τὰ ἄνω καταλήγει σὲ χαμηλωμένο τόξο, ἀποτελοῦν αὐτὰ τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Ρόδου³⁵⁵ (τύπος Ο7). Περισσότερο προσεγμένο εἶναι τὸ ἀνακουφιστικὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα σὲ ἐσοχή καὶ μὲ σύνθετη διατομὴ τῶν παραθύρων στὸν Ἅγιο Λουκά στὴν Σορωνὴ τῆς Ρόδου³⁵⁶ (τύπος Ο16).

Ἐμφανίζονται ἀρκετοὶ τύποι ὀρθογωνίων παραθύρων τῆς δεύτερης ομάδας μὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικισμό, μπαρόκ καὶ νεοβυζαντινὸ ρυθμό, ποὺ χρονολογοῦνται συνήθως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἕως τὸ 1924 (Π.Β.3.18). Ἡ πλέον ἀπλή διακόσμηση, μὲ ὑπέρθυρο προστατευτικὸ γεῖσο κοιλόκυρτης διατομῆς, τῶν παραθύρων, εἶναι χαρακτηριστικὴ σὲ μερικὰ παραδείγματα (τύπος Ο8)³⁵⁷. Συνθετότερο εἶναι τὸ γεῖσο τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου, ποὺ πιθανῶς διαμορφώθηκε σὲ μεταγενέστερη ἐπέμβαση³⁵⁸. Συχνὰ τὰ ὀρθογώνια παράθυρα πλαισιώνονται

349. ΚΣΕΔ 40, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου.

350. ΚΣΕΔ 103, τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὸ Καστελλόριζο.

351. ΚΣΕΔ 8.

352. ΚΣΕΔ 56, τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ Ἰστρίο, ΚΣΕΔ 64, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, καὶ ΚΣΕΔ 65, τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα, ΚΣΕΔ 69, τοῦ Ταξιάρχη στὸν Μεσαναγρό, καὶ ΚΣΕΔ 49, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὸ Μάσσαρη τῆς Ρόδου.

353. ΚΣΕΔ 66, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Βάτι τῆς Ρόδου, καὶ ΚΣΕΔ 90, τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

354. ΚΣΕΔ 79, τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ καί, ΚΣΕΔ 118, τῆς Ἁγίας Μαρίας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου.

355. ΚΣΕΔ 51.

356. ΚΣΕΔ 19.

357. ΚΣΕΔ 107, στὴν μητρόπολη τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου.

358. ΚΣΕΔ 1.

Π.Β.3.16.

Πίνακας τύπων παραθύρων και φεγγιτών σταυροβολιακών εκκλησιών Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	εκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	παράθυρα	φεγγίτες δυτικής όψης	φεγγίτες παγίων όψεων	φεγγίτες ανατολικής όψης
001	Εισόδια, Ρόδος	2η ομάδα	08		K1	K5 H1
002	Άγιος Νικόλαος, Ρόδος	1η ομάδα	02 X1	K6	H1 T1	K6
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	1η ομάδα	02	K1	H1	K1
004	Άγιος Ίωάννης, Ρόδος	1η ομάδα	02	K6	O1	K4
005	Αγία Αναστασία, Ρόδος	1η ομάδα	02		K6	K2
006	Άγιος Γεώργιος Άνω, Ρόδος	1η ομάδα	02		O1	K1
007	Άγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	1η ομάδα	02		M T1	H1
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	02			H4
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	02			
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	1η ομάδα	02		O1	K2
011	Αγία Αναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	2η ομάδα	H5		O1	K5
012	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	05			K4
013	Άγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	2η ομάδα	H8	H1	H9 H1	K5
014	Άγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1	H1	K1
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	2η ομάδα	H2	H9	H4	K6
016	Άγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	1η ομάδα	H2	K1	H1	K1
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	1η ομάδα	02	K2	K2	K2
018	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρितσά, Ρόδος	1η ομάδα	02		O1	H9 K2
019	Άγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	ανάμεικτα	O16		Σ3	K4
020	Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	02	K2	Σ2	K2
021	Άγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	02	K2	H1	K2
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	01	K2	K2	K2
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	X1 O1	K1		
024	Άγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	2η ομάδα		H10	H1	M
025	Αγία Αικατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	1η ομάδα	O5	K1	Σ2	K1
026	Άγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	2η ομάδα	O1	K1	O1	K1
027	Αγία Άννα, Καλαβάρδα, Ρόδος		H1	K1	H1	
028	Μεταμόρφωση, Καλυθιές, Ρόδος	1η ομάδα	O5	H8	K2	K1
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	1η ομάδα	X3	K4	O1	K4
030	Κοίμηση, Αφάντου, Ρόδος	1η ομάδα	O1	H1	H1	H12
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	2η ομάδα	O10	H10	K2	
032	Άγιοι Τεσσαράκοντα, Διφυλιά, Ρόδος	1η ομάδα	O9	K4	O1	K3
033	Άγιος Δημήτριος, Αρχίπολη, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1	H1	K6
034	Άγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	1η ομάδα	O5	K1	Σ2	K4
035	Τίμιος Σταυρός, Απόλλωνα, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K2	O1	K4
036	Άγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	1η ομάδα	O2		H1	K3
037	Κοίμηση, Έμπωνα, Ρόδος	1η ομάδα	O6	K4	Σ1	K4
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	O5	H1	H1	K2
039	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1 T1	H1 K2	K2 T1
040	Κοίμηση, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K4	O2	K4
041	Άγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K1	H1	K1
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	O5		H1	
043	Ευαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	O1		O1	
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K4	K4	K4
045	Άγιος Πέτρος & Παύλος, Χαράκι, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1		K1
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K4	O4	K4
047	Ευαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	O1	T1		K1
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	O1			K1
049	Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K1	K1	H1
050	Άγιος Γεώργιος, Λάεσμα, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1	O3	K4

Π.Β.3.16 (συνέχεια). Πίνακας τύπων παραθύρων και

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	παράθυρα	φεγγίτες διπλής όψης	φεγγίτες παγίων όψων	φεγγίτες ανατολικής όψης
051	Άγιος Ίσίδωρος, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	07	H12	O1	K1
052	Άρταμίτης, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	01		O1	K1
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάννα, Ρόδος	2η ομάδα	H8	H12	H12	
054	Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	ανάμεικτα	O10	K6	O2	K6
055	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	1η ομάδα	O2		K6 O2	K6
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K1	O1	K3
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	1η ομάδα	O3		Σ2	K4
058	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	O6	K6	O1	K6
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1		K1
060	Ύψενή, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K4	O1	K4
061	Κοίμηση, Ασκληπείδι, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K2	K2	T1
062	Άγια Μαρίνα, Απολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	O1		O1	K2
063	Σκιαδενή, Απολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	O3 O4	K2	O1	T1
064	Άγιος Γεώργιος, Άρνίθα, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K2	H1	K2
065	Άγιος Φιλήμονας, Άρνίθα, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K4	O4	K4
066	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K1	H3	K1
067	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K2	O2	K6
068	Άγια Αναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1		K1
069	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K1	O2	K2
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	O2	K4	O3	K2
071	Άγια Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	O2			K1
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	1η ομάδα	O3	K1	K1	K1
073	Άγια Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	O1	K1	O1	K2
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	O1		O2	
075	Άγιος Παύλος, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	O1			
076	Άγια Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	2η ομάδα	O13	E	E	E
077	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	ανάμεικτα	O1	K7	Σ1	H1
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	O1	H1	T1	T1
079	Άγια Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	O4		K6	K6
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κως	1η ομάδα	O1			T1
081	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Νίσυρος	2η ομάδα	O1	H2	H2	H2
082	Εισόδια, Νικεΐα, Νίσυρος	2η ομάδα	X1	Σ1	T1	K1
083	Παναγία Κυρά, Έμπορειό, Νίσυρος	1η ομάδα	O9	T1	Σ1	
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	O1	O1	Σ1	K4
085	Άγ. Ιωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	O1		K1	
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	2η ομάδα	X1	K1		
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	2η ομάδα	H2		H4	H4
088	Πανομίτης, Σύμη	ανάμεικτα	O14 O1	K5	H1	T1
089	Άγιος Ιωάννης, Γιαλός, Σύμη	1η ομάδα	O1		O1	K2
090	Άγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	O1	K1	O1	K2
091	Άγιος Έλευθέριος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	O1	K1	O1	K1
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	O12		H6	H6
093	Ευαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	ανάμεικτα	O1 H5	K6	O1 H1	K1
094	Έλικωνή, Γιαλός, Σύμη	2η ομάδα	H5		O1	K5
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	O1		O6	K1
096	Άγια Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	H5	K5	O1	K5
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	O1	K1	K1	K1
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	O1		Σ1	Σ1
099	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	X1	K1	Σ1	K1
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	O1		Σ1	
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	1η ομάδα	O2		Σ1	K1
102	Πανομίτης, Χωριό-έξοχη, Χάλκη	1η ομάδα	O2	K1	K1	K1
103	Άγ. Κωνσταντίνος και Ελένη, Καστελλόριζο	1η ομάδα	O6	K4	Σ1 K4	K4

φεγγιτῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Δωδεκανήσου

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	παράθερα	φεγγίτες δοτικής δύσης	φεγγίτες παχίων δύσεων	φεγγίτες ανατολικής δύσης
104	Ἅγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	1η ομάδα	Ο6	Κ4	Σ1	Κ4
105	Ἅγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	1η ομάδα	Ο5			Κ4
106	Εὐαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	2η ομάδα	Ο8	Κ1		
107	Κοίμηση, Ἀπέρι, Κάρπαθος	2η ομάδα	Ο8	Η10	Η4	Κ1
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	ἀνάμεικτα	Η4			
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	2η ομάδα	Ο14		Η4	Κ3
110	Ὑπαπαντή, Ἀρκάσα, Κάρπαθος	2η ομάδα	Η3	Η7	Κ2	Κ1
111	Παναγία, Ὅθος, Κάρπαθος	2η ομάδα	Ο9			Τ1
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	2η ομάδα	Ο10		Η4	
113	Πανορμίτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	2η ομάδα	Ο8			
114	Ἅγιος Σπυρίδων, Φρῦ, Κάσος	2η ομάδα	Ο9		Κ6	Κ1
115	Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό, Κάσος	2η ομάδα	Ο9	Κ5	Τ1	Κ5
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	2η ομάδα	Ο14 Ο10	Η7	Η4	Κ5
117	Τίμιος Σταυρός, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	Ο15		Η7 Κ5	Κ5
118	Ἁγία Μαρίνα, Ἁγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	Ο4 Ο10	Ο1	Η1	Η1
119	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρβανιτοχώρι, Κάσος	2η ομάδα	Ο10 Ο9	Κ4	Η4	Κ5
120	Ἁγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα	Ο10	Τ3	Τ3	
121	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀλιμιά	1η ομάδα	Ο2	Κ1	Κ1	Κ1
122	Ζωοδόχος Πηγή, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα		Κ2	Κ2	Κ2
123	Ἁγία Τριάδα, Μαλῶνα, Ρόδος	1η ομάδα	Ο1	Κ1		Σ1
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	Ο1	Κ1		Κ1
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	1η ομάδα	Ο6Δ Ο2	Κ2	Ο4	Κ2
126	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	1η ομάδα	Ο6 Ο4	Κ2	Η4	Κ2
127	Ἀντιφελλιώτισσα, Ἀντίφελλος, Λυκία	ἀνάμεικτα	Ο14		Σ2	Κ2
128	Εἰσόδια, Ψέριμος	ἀνάμεικτα	Η3 Ο1	Η7		
129	Εἰσόδια, Καλαμάκι, Λυκία	1η ομάδα	Ο16	Κ2	Σ1	Κ2
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	2η ομάδα	Ξ	Ο5	Ο5	Α Ο5
131	Εἰσόδια, Σπάρτη, Πισιδία	ἀνάμεικτα	Ο14	Κ6	Σ1 Μ	Α Ο1 Μ
132	Ἀσώματος, Ἀσφενδιού, Κῶς	1η ομάδα	Ο1	Τ3	Η4	Κ2
133	Ὑπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	2η ομάδα				
134	Ἅγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα				
135	Ἅγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	2η ομάδα				

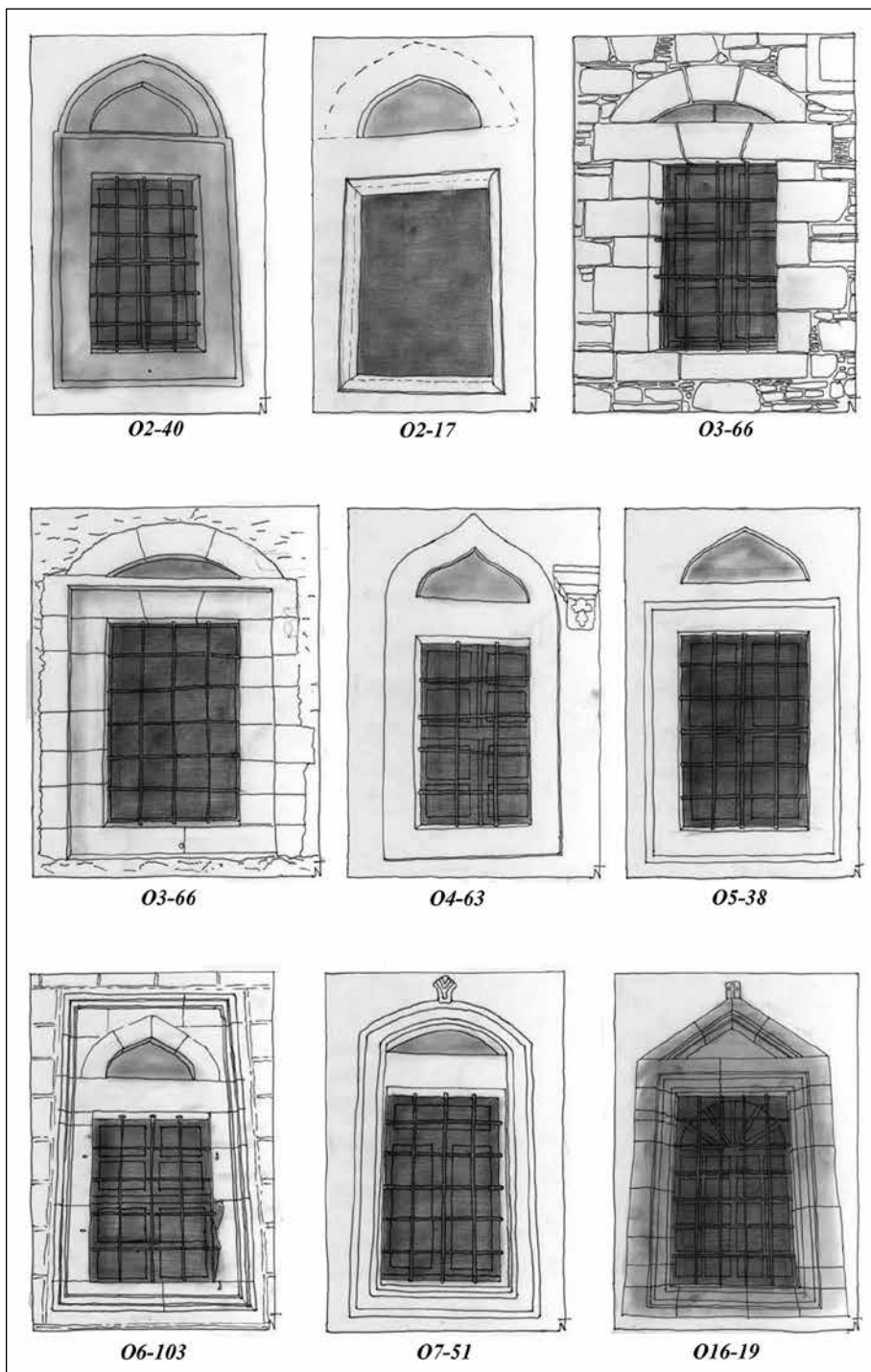
Μορφολογικά στοιχεία: 1^η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὑστερογοτθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ ροδίκτῃ ἀρχιτεκτονικῇ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ (ἀπὸ 1750 ἕως μέσα 19^{ου} αἰ.), 2^η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικισμό, μπαρόκ καὶ νεοβυζαντινὸ ρυθμὸ (ἀπὸ μέσα 19^{ου} αἰ. ἕως 1924), ἀνάμεικτα: Μορφολογικά στοιχεία ἀνάμεικτα (τῆς 1^{ης} ομάδας καί, μετὰ ἀπὸ ἐπεμβάσεις, τῆς 2^{ης} ομάδας)

Τύποι παραθύρων: Ο1: Ὀρθογώνια ἀπλά, Ο2 ἢ Ο5: με ἀνακουφιστικὸ σύνθετο τόξο, Ο3: ἀπλά καὶ ἀνακουφιστικὸ τόξο, Ο4: ἀπλά καὶ ἀνακουφιστικὸ τόξο διπλῆς καμπυλότητος, Ο6: με ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ ἀνακουφιστικὸ σύνθετο τόξο, Ο7: με ἀνακουφιστικὸ τόξο καὶ ἐνιαῖο ὀρθογώνιο πλαίσιο, Ο8: με γείσο, Ο9: με πλαίσιο, Ο10: καὶ με γείσο, Ο12: με πλαίσιο καὶ τοξωτὸ γείσο, Ο13: με πλαίσιο καὶ σύνθετη διατομή, Ο14: με ἀέτωμα ἢ με παραστάδες, ἀνώφλι, ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ ἀέτωμα, Ο15: με παραστάδες, ἡμικίονες, ἀνώφλι καὶ γείσο, Ο16: με ἀνακουφιστικὸ ἀέτωμα σὲ ἐσοχή, Η1: ἡμικυκλικά ἀπλά, Η2: με πλαίσιο, Η3: με σύνθετη διατομή, Η4: καὶ με ἐπικρανα, Η5: καὶ τοξωτὸ γείσο, Η6: δίλοβα με ἡμικιονίσκους καὶ σύνθετη διατομή, Η7: δίλοβα με κυκλικὸ φεγγίτη, Η8: δίλοβα με κυκλικὸ φεγγίτη καὶ τοξωτὸ πλαίσιο, Η9: τρίλοβα, Η10: τρίλοβα σὲ τοξωτὴ ἐσοχή, Χ1: χαμηλωμένα τόξα ἀπλά, Χ2: με τοξωτὸ γείσο, Χ3: με ὀρθογώνια ἐσοχή καὶ σύνθετο μουσουλμανικὸ τόξο, Ξ: ὀξυκόρυφα ἀπλά ἢ με πλαίσιο.

Τύποι φεγγιτῶν: Κ1: Κυκλικοὶ ἀπλοὶ, Κ2: με ἀπλὴ ἐντορμία ἢ σύνθετη διατομή, Κ3: με ἐσοχή, Κ4: με διατομὴ καὶ ἀκτινωτὲς ἢ πεταλόμορφες διακοσμῆσεις, Κ5: με ἐξοχή καὶ διακοσμῆσεις, Κ6: με πλαίσιο καὶ γύψινες διακοσμῆσεις, Κ7: με τετράφυλλο σχῆμα, Η1: τοξωτοὶ ἀπλοὶ, Η2: με ἐγκοπὴ, Η3: με ὀρθογώνιο πλαίσιο σύνθετης διατομῆς σὲ ἐσοχή, Η4: με ἐξοχή, Η5: με ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ γείσο, Η6: με ἐξοχή καὶ τοξωτὸ γείσο, Η7: δίλοβοι ἢ με τοξωτὸ πλαίσιο, Η8: τρίλοβοι, Η9: τρίλοβοι καὶ με ἐνιαῖα τοξωτὴ ἐσοχή, Η10: δίλοβοι καὶ κυκλικὸ φεγγίτη, Η11: τριμερὴ με ἐνιαῖο τόξο, Η12: τρίλοβοι καὶ με ἐνιαῖα ἐσοχή, Ο1: ὀξυκόρυφοι ἀπλοὶ, Ο2: με ἐσοχή, Ο3: με ὀρθογώνιο πλαίσιο σὲ ἐσοχή, Ο4: με κοίλῃ ἐγκοπὴ ἢ σύνθετη διατομή, Ο5: με πλαίσιο σὲ ἐξοχή, Ο6: με γείσο, Σ1: με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα, Σ2: καὶ με ἐγκοπὴ, Σ3: με πλαίσιο, Τ1: ὀρθογώνιοι ἀπλοὶ ἢ σχισμές, Τ2: με ἐξοχή στὸν σοβά, Τ3: με ἐξοχή καὶ γείσο, Μ: ἑλλειπτικοὶ φεγγίτες ἢ «μάτι τοῦ βοδιοῦ – oeil de beuf», Α: ἀχλαδόσχημοι, Ε: πολυγωνικοὶ ἢ ἑξαγωνικοὶ.

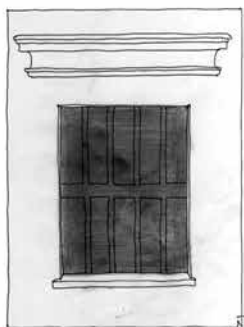
Π.Β.3.17.

Όρθογώνια παράθυρα με μορφολογικά στοιχεία της 1ης ομάδας

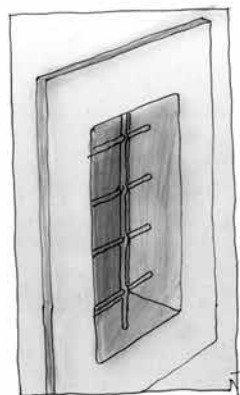


Π.Β.3.18.

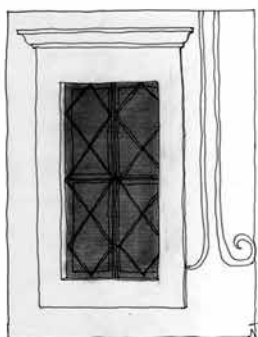
Όρθογώνια παράθυρα με μορφολογικά στοιχεία της 2ης ομάδας



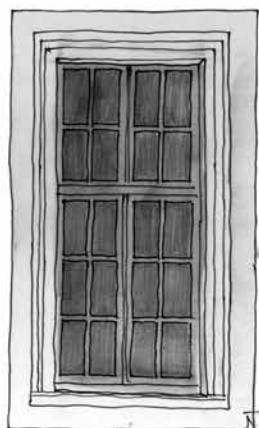
08-1



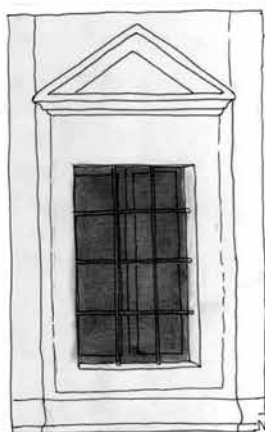
09-83



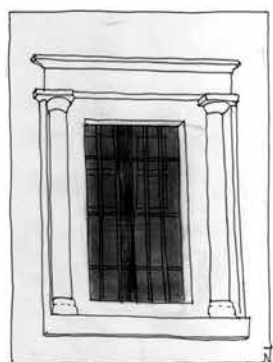
010-31



013-76



014-109



015-117

μέ προεξοχή τοῦ σοβᾶ (τύπος Ο9)³⁵⁹. Συνήθως σὲ γεῖσο ἀπολήγει ἡ ἄνω πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου σὲ προεξοχή (τύπος Ο10)³⁶⁰. Τὸ ἐξέχον καὶ μαρμάρينو πλαίσιο τῶν ὀρθογώνιων παραθύρων διαθέτει σπάνια διατομὴ μέ κυμάτια³⁶¹ (τύπος Ο13). Ὅταν μάλιστα συνοδεύεται ἀπὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα (τύπος Ο14), τονίζει περισσότερο τὸ νεοκλασικὸ στύλ³⁶². Ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ παράθυρα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου³⁶³, ποὺ διαμορφώνονται μέ ἓνα ὀρθογώνιο πλαίσιο σὲ ἐξοχή καὶ ἡμικιονίσκους στὶς παραστάδες, ποὺ φέρουν ἀπλὸ ἐπιστύλιο καὶ ἐπιστέφονται μέ ὀριζόντιο λεπτὸ γεῖσο, μοναδικὸ παράδειγμα (τύπος Ο15).

Φυσικὰ τὰ ἡμικυκλικὰ, τὰ δίλοβα καὶ τὰ τρίλοβα παράθυρα παραπέμπουν στὴν βυζαντινὴ παράδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τους, τὰ περισσότερα ὅμως ἀπ' αὐτὰ στὶς ἐξεταζόμενες ἐκκλησίες ἔχουν νεοκλασικὰ χαρακτηριστικὰ (Π.Β.3.19). Ἄλλοτε διαθέτουν σύνθετη διατομή, ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ὀριζόντιο γεῖσο, μορφῆς ἐπικράνου, στὸ ὕψος τῆς γέννησης τοῦ τόξου³⁶⁴ (τύπος Η4). Ἄν καὶ λιγοστά, παρουσιάζονται δείγματα ἀπὸ δίλοβα καὶ τρίλοβα παράθυρα, ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῶν νεοκλασικῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν, τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20ου αἰώνα, ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Ἑλλάδα. Ἔτσι ὑπάρχουν δίλοβα παράθυρα, ποὺ διακοσμοῦνται μέ ἡμικιονίσκους καὶ τόξα μέ σύνθετη διατομή³⁶⁵ (τύπος Η6). Ἐμφανίζονται ἐπίσης καὶ συνοδευόμενα μέ ὑπερκείμενο κυκλικὸ φεγγίτη καὶ πλαισιωμένα μέ ἐξέχον ἡμικυκλικὸ ἢ καὶ προστατευτικὸ τοξωτὸ πλαίσιο³⁶⁶ (τύπος Η8). Δὲν λείπουν καὶ τὰ τρίλοβα παράθυρα μέ μεγαλύτερο ἢ ψηλότερο τὸ μεσαῖο καὶ πλαισιωμένα μέ ἐνιαῖο τόξο³⁶⁷ (τύπος Η10).

359. ΚΣΕΔ 83, στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Κυρᾶς στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 115, στὴν Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο, καὶ ΚΣΕΔ 119, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Ἀρβανιτοχώρι τῆς Κάσου.

360. ΚΣΕΔ 112, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Πύλες τῆς Καρπάθου, ΚΣΕΔ 120, στὴν Ἀγία Τριάδα στὸ Πόλι τῆς Κάσου, ΚΣΕΔ 31, στὸν πρόναο τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλακο, καὶ ΚΣΕΔ 54, στὸν Ἀπόστολο Θωμᾶ στὴν Μονόλιθο τῆς Ρόδου.

361. ΚΣΕΔ 76, Ἀγία Παρασκευὴ στὴν Λέρο.

362. ΚΣΕΔ 109, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Βωλάδα τῆς Καρπάθου καὶ, ΚΣΕΔ 116, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά τῆς Κάσου.

363. ΚΣΕΔ 117.

364. ΚΣΕΔ 108, τῆς νότιας ὁψης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου.

365. ΚΣΕΔ 110, τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα τῆς Καρπάθου καί, ΚΣΕΔ 5, ἀπλούστερα στὴν δυτικὴ ὁψη τοῦ πρόναου τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὴν πόλη τῆς Ρόδου.

366. ΚΣΕΔ 31, στὴν δυτικὴ προσθήκη τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σάλακο τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 107, τῆς δυτικῆς ὁψης τοῦ πρόναου τῆς μητρόπολης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου. ΚΣΕΔ 13, ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ παράθυρα τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Παστίδα τῆς Ρόδου.

367. ΚΣΕΔ 28, στὸν Τίμο Σταυρὸ στὶς Καλυθιές, ΚΣΕΔ 15, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου

Π.Β.3.19.

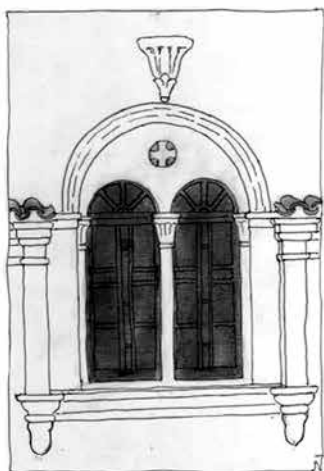
Ήμικυκλικά παράθυρα με μορφολογικά στοιχεία της 2ης ομάδας



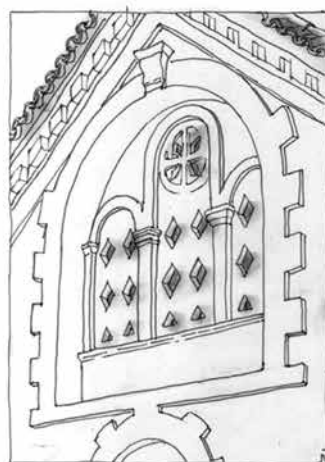
H4-108



H6-110



H8-107



H10-13

Πολλές φορές υπάρχουν και ανοίγματα με πολλαπλές έπιρροές, με βυζαντινά, νεοκλασικά ή ιπποτικά στοιχεία, όπως το ενδιαφέρον νότιο παράθυρο του πρόναου της Αγίας Αναστασίας στην πόλη της Ρόδου³⁶⁸, που πλαισιώνεται από έναϊο τόξο σε έσοχή και φέρει υπέρθυρο ήμικυκλικό προστατευτικό γείσο, που προεκτείνεται λίγο ορίζοντια εκατέρωθεν στο ύψος της γένεσης του τόξου.

Μοναδική περίπτωση χρήσης όξυκόρυφων παραθύρων είναι της Γέννησης της Θεοτόκου στην Σπάρτη της Πισιδίας (του 19ου αιώνα)³⁶⁹ με προεξέχον πλαίσιο και τυφλό επίσης όξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο (τύπος Ξ), με ανάμεικτα μορφολογικά στοιχεία της πρώτης και της δεύτερης ομάδας, με ιπποτικές έπιρροές, αλλά και με κλασικιστικά χαρακτηριστικά (Π.Β.3.20).

Μερικές φορές στα ήμικυκλικά, ακόμη και στα όρθογώνια, παράθυρα έμφανίζονται ιπποτικές έπιρροές (Π.Β.3.20). Η διατομή των ήμικυκλικών παραθύρων γίνεται ένιοτε συνθετότερη και μεγαλύτερη³⁷⁰ (τύπος Η3). Το τοξωτό προστατευτικό γείσο, που προεκτείνεται έλαφρά ορίζοντίως στο ύψος της γένεσης των τόξων, χαρακτηριστικό της ιπποτικής αρχιτεκτονικής της Ρόδου, είναι προσφιλές μορφολογικό στοιχείο σ' αυτές τις έκκλησίες. Ένα παράδειγμα είναι ή περίπτωση της Παναγίας της Κεχαριτωμένης στο Χωριό της Σύμης³⁷¹, όπου τα όρθογώνια παράθυρα συνοδεύονται από προεξέχουσα ζώνη στον σοβά, που ακολουθεί και τις τρεις κάτω πλευρές τους και προεκτείνονται λίγο περισσότερο στις γωνίες, διακοσμώντας περισσότερο το άνοιγμα (τύπος Ο12). Φυσικά παρουσιάζονται και σε τοξωτά παράθυρα πλαισιωμένα με ταινία σε προεξοχή στο έπίχρισμα³⁷² (τύπος Η5), με κλασικιστικά όμως χαρακτηριστικά, αλλά και σε παράθυρα με χαμηλωμένα τόξα (τύπος Χ2), όπως της Αγίας Ειρήνης στο Νημποριό της Σύμης³⁷³.

Βεβαίως δέν λείπουν και τα παράθυρα με άπλά μορφολογικά στοιχεία (Π.Β.3.21.1). Έκ των όρθογώνιων παραθύρων τα περισσότερα είναι άπλά μικρών συνήθως διαστάσεων ή με άπλό πλαίσιο σε έσοχή, που φέρουν συχνά σφυρήλατες σιδεριές (τύπος Ο1)³⁷⁴.

στο χωριό Κοσκινού καί, ΚΣΕΔ 53, στο νεοκλασικό ναό του Αγίου Παντελεήμονα στα Σιάμνα της Ρόδου.

368. ΚΣΕΔ 5.

369. ΚΣΕΔ 130.

370. ΚΣΕΔ 110, της Ύπαπαντης του Χριστού στην Άρκάσα της Καρπάθου.

371. ΚΣΕΔ 92, τα παράθυρα είναι ένταγμένα στίς, με νεοκλασικά χαρακτηριστικά, όψεις της έκκλησίας.

372. ΚΣΕΔ 11, της Αγίας Αναστασίας στο αεροδρόμιο στο Παραδείσι της Ρόδου.

373. ΚΣΕΔ 96.

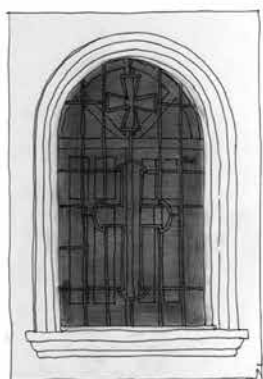
374. Άπαντούν σε τριάντα έννια έκκλησίες. Μερικά δείγματα τέτοιων παραθύρων είναι: ΚΣΕΔ 26, του Αγίου Δημητρίου στα Καλαβάρδα, ΚΣΕΔ 62, της Αγίας Μαρίνας στην

Π.Β.3.20.

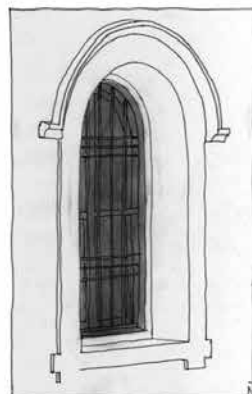
Παράθυρα με έπιρροές από την ροδόνικη ύστερογοτθική
και αναγεννησιακή αρχιτεκτονική



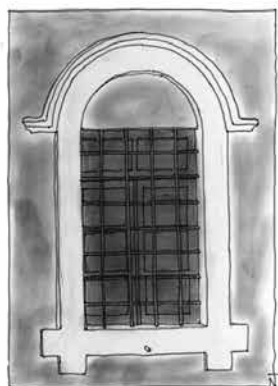
Ξ-130



Η3-128



Η5-11



Ο12-92



Χ2-96

Άπλά ήμικυκλικά παράθυρα (τύπος Η), συνεχίζοντας την παράδοση από την βυζαντινή αρχιτεκτονική, παρουσιάζονται καὶ στίς σταυροθολιακές μεταβυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου³⁷⁵ (τύπος Η1), καθώς ἐπίσης με πλῆθυσ ἀπὸ ἀπλή ζώνη σὲ ἐξοχή τοῦ ἐπιχρίσματος³⁷⁶ ἢ με ἀπότμηση ἀπλῆς κοίλης διατομῆς³⁷⁷ (τύπος Η2). Ἐμφανίζονται ἀκόμη ἀπλά δίλοβα παράθυρα συνοδευόμενα με ὑπερκείμενο κυκλικὸ φεγγίτη³⁷⁸ (τύπος Η7) καὶ δὲν λείπουν τὰ τρίλοβα ἀπλά με ήμικυκλικά παράθυρα καὶ με μεγαλύτερο ἢ ψηλότερο τὸ μεσαῖο³⁷⁹ (τύπος Η9).

Σὲ ἀντίθεση με τὰ θυρώματα, τὰ παράθυρα με χαμηλωμένα τόξα τῶν σταυροθολιακῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου εἶναι λιγιστὰ καὶ συνήθως ἀπλά³⁸⁰ (τύπος Χ1).

Φεγγίτες

Οἱ φεγγίτες διανοίγονται συνήθως στὸ μέσον τῶν τυμπάνων τῶν σταυροθολίων. Σὲ αὐτοὺς οἱ μορφολογικὲς ἐπιρροὲς εἶναι πολλαπλές, ἀλλὰ ἐπικρατοῦν οἱ ἱπποτικές. Συνηθέστεροι τύποι φεγγιτῶν εἶναι οἱ κυκλικοὶ (τύπος Κ), με ήμικυκλικά τόξα, ἀλλὰ καὶ οἱ δίλοβοι καὶ τρίλοβοι (τύπος Η), οἱ ὀκυκροφιοι (τύπος Ο), οἱ με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα (τύπος Σ) καὶ σπανιότερα οἱ ὀρθογώνιοι (τύπος Τ), καὶ ἀκόμα σπανιότεροι οἱ ἑλλειπτικοὶ, ἢ *oeil de beuf* (τύπος Μ), οἱ ἀχλαδόσχημοι (τύπος Α) καὶ οἱ πολυγωνικοὶ (τύπος Ε). Διαφοροποιοῦνται συνήθως οἱ φεγγίτες τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς ὀψης ἀπὸ αὐτοὺς τῶν πλάγιων πλευρῶν (Π.Β.3.16, Φεγγίτες δυτικῆς, πλαγιῶν καὶ ἀνατολικῆς ὀψης).

Τὴν μεγαλύτερη ἐπιρροή στοὺς φεγγίτες ἔχουν τὰ γοτθικά μορφολογικά στοιχεῖα, μέσω τῶν ροδίτικων ἱπποτικῶν ἐκκλησιῶν. Ἐπικρατέστε-

Ἀπολλακιά, ΚΣΕΔ 73, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, ΚΣΕΔ 74, τῆς Παναγίας τῆς Καθολικῆς στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 78, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀντιμάχεια, ΚΣΕΔ 80, τῶν Ἀγίων Ἀναγύρων στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ, ΚΣΕΔ 84, τῆς Παναγίας τῆς Ποταμίτισσας στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 89, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ Γιαλό, ΚΣΕΔ 91, τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου στὸ Χωριό, ΚΣΕΔ 95, τοῦ «Μιχαήλη» στὸ Νημποριό τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 97, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριό, ΚΣΕΔ 98, τῆς ὁμώνυμης στὸ Μεγάλο Χωριό τῆς Τήλου καὶ με ἐσοχή, ΚΣΕΔ 35, στὴν Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 90, στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Χωριό τῆς Σύμης.

375. ΚΣΕΔ 82.

376. ΚΣΕΔ 16, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κοσκινὸ τῆς Ρόδου ἢ με διακοσμητικὲς ἀπολήξεις, ΚΣΕΔ 87, στὴν Παναγιά τοῦ Κάστρου τῆς Σύμης.

377. ΚΣΕΔ 15, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ χωριό Κοσκινὸ τῆς Ρόδου.

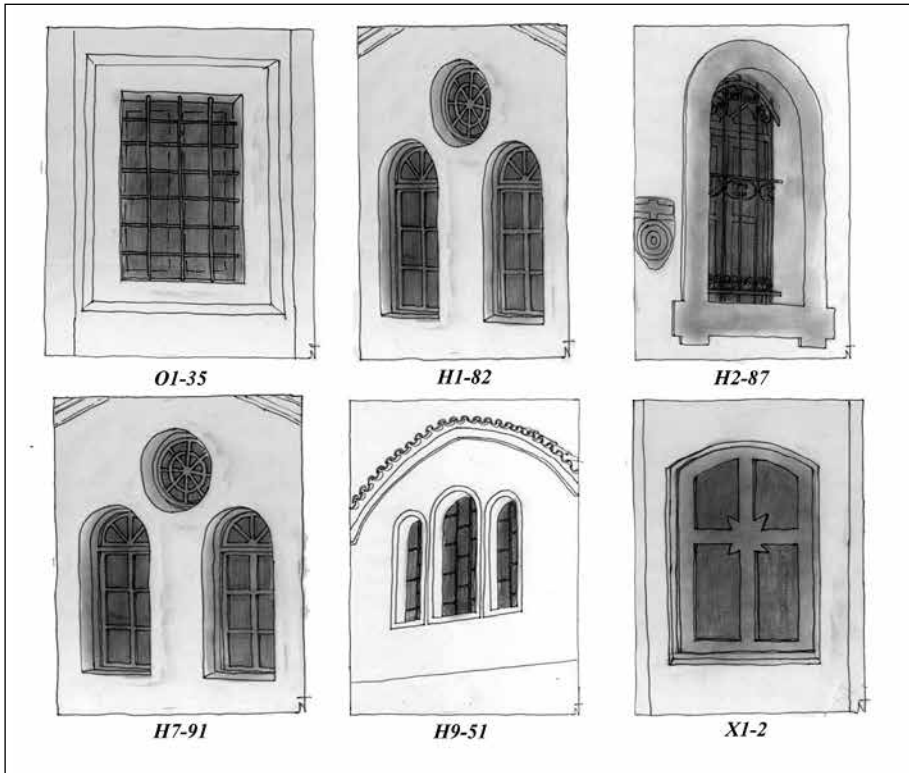
378. ΚΣΕΔ 91, στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο τῆς Σύμης.

379. ΚΣΕΔ 51, στὸν Ἅγιο Ἰσίδωρο στὸ ὁμώνυμο χωριό τῆς Ρόδου.

380. ΚΣΕΔ 82, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα, ΚΣΕΔ 86, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 99, τοῦ Ταξιάρχη τοῦ Μεγάλου Χωριοῦ τῆς Τήλου καί, ΚΣΕΔ 2, τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ ὁμώνυμο Μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου.

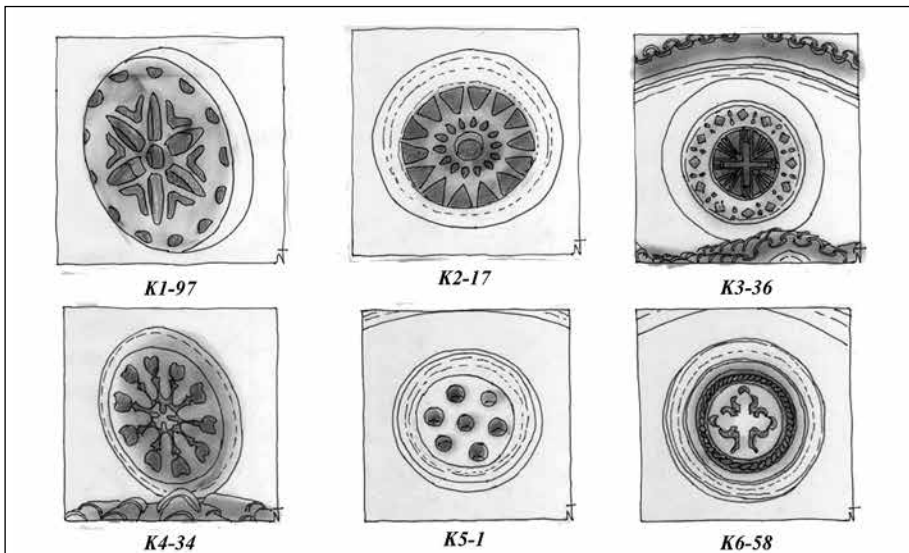
Π.Β.3.21.1.

Παράθυρα με άπλά χαρακτηριστικά (όρθογώνια και τοξωτά)



Π.Β.3.21.2.

Κυκλικοί φεγγίτες



ρος είναι ο κυκλικός τύπος στις υπό εξέταση εκκλησίες και ιδιαίτερα στην δυτική και στην ανατολική όψη, κοινό στοιχείο της βυζαντινής και κυρίως της γοθτικής αρχιτεκτονικής (Π.Β.3.21.2). Συνοδεύονται συνήθως από γύψινες διακοσμήσεις ή από ξύλινα καφασωτά. Οι μικρής διαμέτρου και άπλοι στην μορφή κυκλικοί φεγγίτες χρησιμοποιούνται εύρύτατα (τύπος K1)³⁸¹, ενώ μικρότερη εφαρμογή έχουν φεγγίτες με άπλη έντορμία ή σύνθετη διατομή (τύπος K2)³⁸² και σε ελάχιστες με έσοχή (τύπος K3)³⁸³. Φυσικά οι μεγάλοι ρόδακες με ύαλογραφήματα των γοθτικών καθεδρικών ναών περιορίζονται εδώ σε μικρούς φεγγίτες, με άπλη έσοχή ή σύνθετη διατομή συνήθως και με γύψινες διακοσμήσεις, άκτινωτές ή πεταλόμορφες (τύπος K4)³⁸⁴ και με πλαίσιο (τύπος K6)³⁸⁵. Κυκλικοί φεγγίτες πλαισιωμένοι από έσοχή του σοβά παρουσιάζονται λιγότερο (τύπος K5)³⁸⁶.

Η διακόσμηση των φεγγιτών με έγχρωμα γύψινα ύαλοστάσια προσφέρει στις εκκλησίες αυτές πολύχρωμο φωτισμό και ιδιαίτερη άτμόσφαιρα (Π.Β.3.22). Η απλούστερη διακόσμηση στους κυκλικούς φεγγίτες είναι με

381. Στην δυτική όψη από τριάντα εκκλησίες, στις πλάγιες από έπτα και στην ανατολική από τριάντα μία, π.χ. ΚΣΕΔ 6, στον Άγιο Γεώργιο τόν Άνω στην πόλη της Ρόδου, ΚΣΕΔ 34, στον Άγιο Γεώργιο στα Πλατάνια, ΚΣΕΔ 39, στον Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Αρχάγγελο, ΚΣΕΔ 45, στους Άγιους Πέτρο και Παύλο στο Χαράκι, ΚΣΕΔ 48, στην Ζωοδόχο Πηγή στο Μάσαρη, ΚΣΕΔ 59, στον Άγιο Νικόλαο στην Λάρδο, ΚΣΕΔ 82, στα Εισόδια της Θεοτόκου στα Νικειά, ΚΣΕΔ 86, στον Άγιο Γεώργιο στο Μανδράκι της Νισύρου, ΚΣΕΔ 91, στον Άγιο Έλευθέριο στο Χωριό της Σύμης, ΚΣΕΔ 99, στον Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου και ΚΣΕΔ 72, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Πλημμύρι της Λαχανιάς στην Ρόδο. Κυκλικοί φεγγίτες σε τετράγωνη έσοχή έμφανίζονται επίσης, όπως ΚΣΕΔ 85, στον Άγιο Ιωάννη τόν Θεολόγο στο Μανδράκι της Νισύρου.

382. Στις δυτικές όψεις από δεκατρείς εκκλησίες, στις πλάγιες από όκτώ και στις ανατολικές από είκοσι μία, π.χ. ΚΣΕΔ 69, του Ταξιάρχη στον Μεσαναγρό, ΚΣΕΔ 18, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Μαριτσά, ΚΣΕΔ 17, της Μονής Καλόπετρας στον Θεολόγο, ΚΣΕΔ 20, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Φάνες, ΚΣΕΔ 39, του Ταξιάρχη καί, ΚΣΕΔ 38, της Παναγίας της Τσαμπίκας της Κάτω στον Αρχάγγελο της Ρόδου.

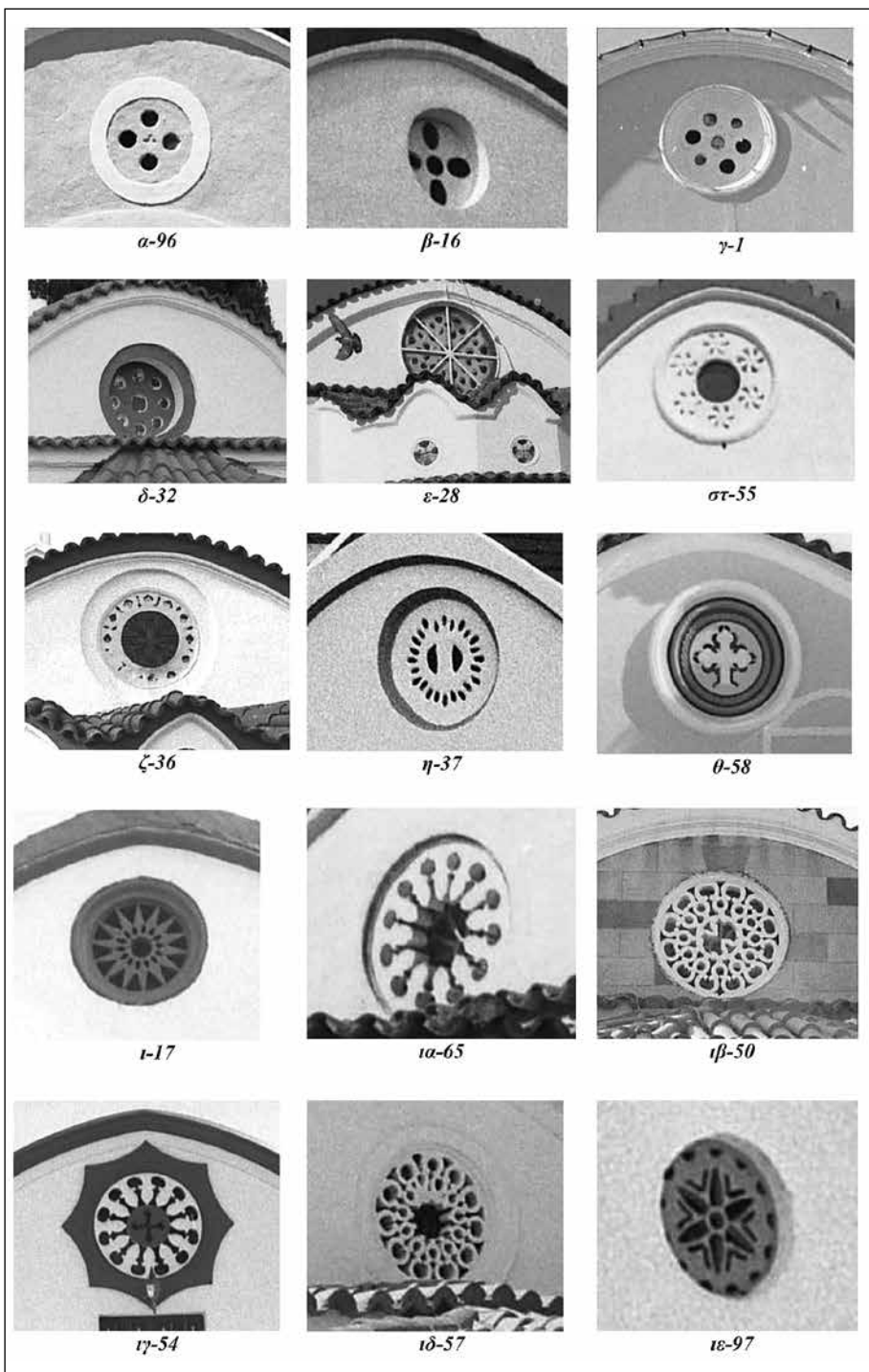
383. Στην ανατολική όψη από τέσσερις εκκλησίες, π.χ. ΚΣΕΔ 36, στον Άγιο Γεώργιο της Κρητηνίας στην Ρόδο. Άπλη απότμηση διαθέτουν οι κυκλικοί φεγγίτες, ΚΣΕΔ 109, της Γέννησης της Θεοτόκου στην Βωλάδα της Καρπάθου.

384. Στις δυτικές όψεις από δώδεκα εκκλησίες, στις πλάγιες από δύο και στις ανατολικές από δέκα όκτώ, με παραδείγματα, ΚΣΕΔ 46, στα Εισόδια της Θεοτόκου στο Μάσαρη της Ρόδου, ΚΣΕΔ 103, του Αγίου Κωνσταντίνου, ΚΣΕΔ 104, του Αγίου Μερκουρίου καί, ΚΣΕΔ 105, του Αγίου Γεωργίου του Βουνοῦ στο Καστελλόριζο.

385. Στις δυτικές όψεις από έξι εκκλησίες, στις πλάγιες από τέσσερις και στις ανατολικές από όκτώ, όπως ΚΣΕΔ 5, της Αγίας Άναστασίας στην πόλη της Ρόδου, ΚΣΕΔ 55, του Ταξιάρχη Μιχαήλ στην Κάλαθο της Ρόδου, ΚΣΕΔ 79, και της Αγίας Τριάδας στην Αντιμάχεια της Κώ.

386. Στις δυτικές όψεις από τρείς εκκλησίες, στις πλάγιες από μία και στις ανατολικές από έννιά, όπως ΚΣΕΔ 117, στον Τίμιο Σταυρό της Αγίας Μαρίνας καί, ΚΣΕΔ 115, στην Γέννηση της Θεοτόκου στο Έμπορειό της Κάσου.

Π.Β.3.22.
Γύψινες διακοσμήσεις κυκλικών φεγγιτών



άπλές στρογγυλές όπες με χρωματιστά γυαλιά, α) από τέσσερις κύκλους³⁸⁷ και β) από πέντε σε σχήμα σταυροῦ³⁸⁸, γ) με διακόσμηση από έπτά κύκλους (έναν στο κέντρο και έξι άκτινωτά), που πλησιάζει στην άπλουστευμένη μορφή ρόδακα³⁸⁹, αλλά και δ) από έννέα κύκλους³⁹⁰, ή και ε) με πολύ περισσότερους³⁹¹. στ) Με έπτά στρογγυλά άνοιγματα, εκ τών οποίων τά περιμετρικά είναι διάτρητα με μορφή λουλουδιών, διακοσμούνται οι φεγγίτες του Ταξιάρχη Μιχαήλ στην Κάλαθο της Ρόδου³⁹². ζ) Αντίστοιχη διακόσμηση με ένα μεγάλο στρογγυλό άνοιγμα και δώδεκα μικρότερα κυκλικά και αντίστοιχες σχισμές έναλλάξ άκτινωτά διαθέτουν οι φεγγίτες του Αγίου Γεωργίου στην Κρητηνία της Ρόδου³⁹³. η) Άσύμμετρα φυλλόσχημα άνοιγματα άκτινωτά και δύο ήμικυκλικά στο κέντρο διαθέτουν οι φεγγίτες της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Έμπωνα της Ρόδου³⁹⁴. θ) Μία άλλη ομάδα κυκλικών φεγγιτών περιέχουν γύψινες διακοσμήσεις με σταυρούς και πλαισιώνονται από δίκλωνο διακοσμητικό πλοχμό ή φυλλοφόρο κλώνο³⁹⁵. ι) Με άκτινωτή διάταξη διακοσμούνται οι κυκλικοί φεγγίτες σε μορφή ρόδακα με ένα στρογγυλό άνοιγμα στο μέσον και περιμετρικά δύο σειρές από δώδεκα φυλλόσχημα άνοιγματα και δεκατέσσερις άκτίνες στην Μονή της Καλόπετρας της Ρόδου³⁹⁶ και δεκαπέντε στους Αγίους Τεσσαράκοντα στην Διμυλιά της Ρόδου³⁹⁷.

Η ποικιλία τών διακοσμήσεων τών κυκλικών φεγγιτών με σύνθετη διατομή είναι μεγάλη και κοσμεί τις σταυροθολιακές μεταβυζαντινές εκκλησίες της Δωδεκανήσου. Μία σειρά φεγγιτών διαθέτει συνθετότερες άκτινωτές διακοσμήσεις σε δύο παρεμφερείς ομάδες. ια) Η πρώτη έχει πλήρεις πεταλόμορφες άπολήξεις σύνθετης μορφής προς το κέντρο του φεγγίτη ενώ ιβ) στην δεύτερη οι άπολήξεις αυτές είναι διάτρητες. Η πρώτη ομάδα φεγγιτών συμπεριλαμβάνει δέκα, ένδεκα και δώδεκα συμμετρικές

387. ΚΣΕΔ 96, της Αγίας Ειρήνης στο Νηποριό της Σύμης.

388. ΚΣΕΔ 26, του Αγίου Δημητρίου στα Καλαβάρδα, ΚΣΕΔ 11, της Αγίας Αναστασίας του αεροδρομίου στο Παραδείσι και, ΚΣΕΔ 16, του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Κοσκινού της Ρόδου.

389. ΚΣΕΔ 1, της μητρόπολης τών Εισοδίων της Θεοτόκου στην πόλη της Ρόδου, ΚΣΕΔ 64, του Αγίου Γεωργίου στην Άρνίθα και, ΚΣΕΔ 62, της Αγίας Μαρίνας στην Άπολλακιά της Ρόδου.

390. ΚΣΕΔ 2, του Αγίου Νικολάου στην πόλη της Ρόδου και, ΚΣΕΔ 32, τών Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στην Διμυλιά της Ρόδου.

391. ΚΣΕΔ 28, του Τιμίου Σταυρού στις Καλυθιές της Ρόδου.

392. ΚΣΕΔ 55.

393. ΚΣΕΔ 36.

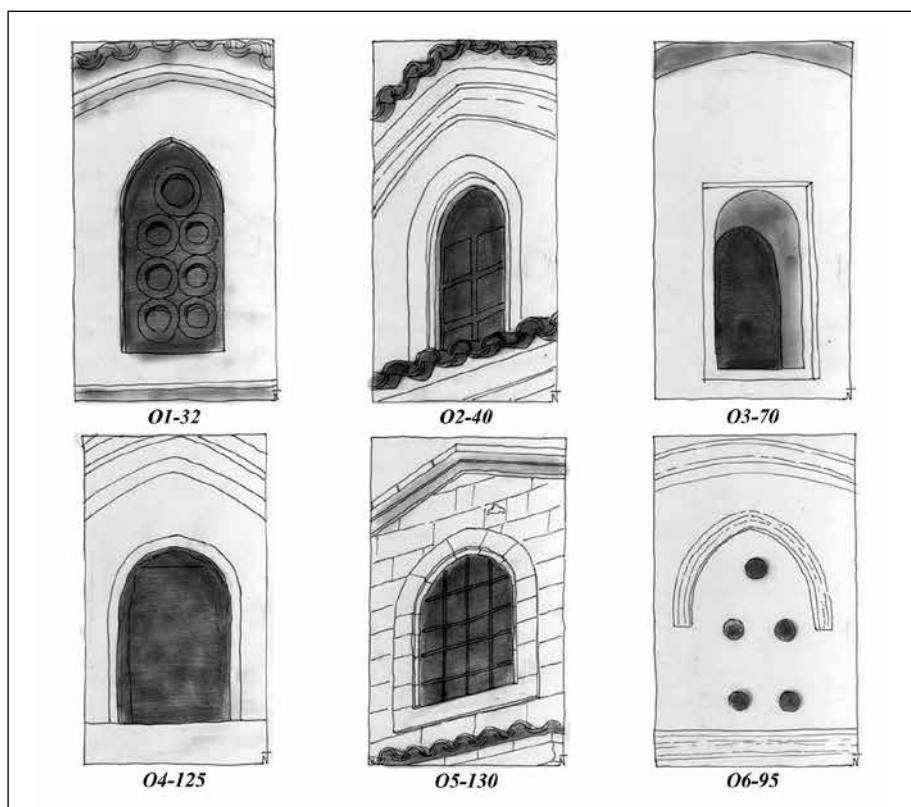
394. ΚΣΕΔ 37.

395. ΚΣΕΔ 58, ή δυτική και ή ανατολική όψη του Ταξιάρχη Μιχαήλ στην Λάρδο της Ρόδου.

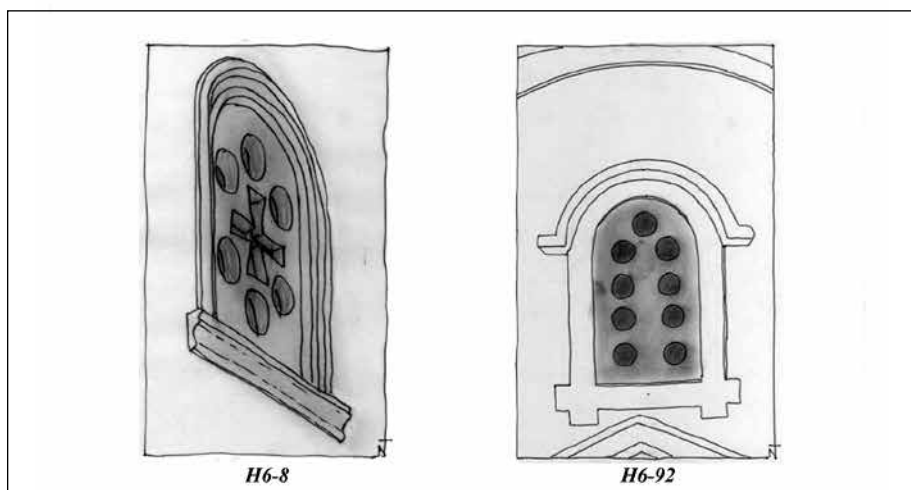
396. ΚΣΕΔ 17.

397. ΚΣΕΔ 32.

Π.Β.3.23.1.
Ὀξυκόρυφοι φεγγίτες



Π.Β.3.23.2.
Ἡμικυκλικοὶ φεγγίτες με ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ροδίτικη
ὕστερογοτθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ



ἀπολήξεις³⁹⁸. Ἡ δεύτερη ομάδα διαθέτει δώδεκα ἀπολήξεις καὶ ἔχει ἐπιπλέον διακοσμημένο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τους³⁹⁹. ιγ) Ἀντίστοιχη διακόσμηση δώδεκα ἀκτινῶν, ἀλλὰ μὲ κεντρικὸ μοτίβο σταυρὸ ἔχουν οἱ φεγγίτες καὶ τῶν δύο ἀνωτέρω ομάδων⁴⁰⁰. ιδ) Μὲ ἑνδεκα διάτρητες ἀνάλογες ἀκτίνες εἶναι διακοσμημένοι οἱ φεγγίτες τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὰ Προφύλλια τῆς Ρόδου⁴⁰¹. ιε) Ὅνας συνδυασμὸς διακόσμησης φεγγίτη μὲ διάτρητο ἀνθέμιο ἀπὸ ἑξὶ φύλλα καὶ ἀκτινωτὲς διάτρητες ἀπολήξεις ἀπαντᾷ στοὺς κυκλικοὺς ἀπλοὺς φεγγίτες τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου⁴⁰². Πρωτότυπες λεπτὲς διακοσμήσεις ἐμφανίζονται τόσο στὰ γύψινα τύμπανα τῶν κυκλικῶν φεγγιτῶν, ὅσο καὶ στὴν περιμετρικὴ ἀπόληξη τοῦ ἐπιχρίσματος στὴν δυτικὴ ὄψη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Ἀρβανιτοχώρι τῆς Κάσου⁴⁰³.

Οἱ ὀξυκόρυφοι ἀποτελοῦν μετεξέλιξη τῶν ἀντίστοιχων γοθικῶν φεγγιτῶν τῆς ἵπποτικῆς περιόδου στὰ Δωδεκάνησα (Π.Β.3.23.1). Ἐμφανίζονται ἀπλοί, ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφοι, μὲ ἢ χωρὶς γύψινη διακόσμηση (τύπος Ο1)⁴⁰⁴ ἢ μὲ πλαίσιο σὲ ἔσοχή (τύπος Ο2)⁴⁰⁵. Ἄλλοι πλαισιώνονται ἀπὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο σὲ ἔσοχή (τύπος Ο3)⁴⁰⁶. Μὲ πλαίσιο ἀπὸ κοίλη ἐγκοπὴ ἢ σύνθετη

398. ΚΣΕΔ 34, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Πλατάνια τῆς Ρόδου μὲ δέκα, ΚΣΕΔ 44, τῆς Σταύρωσης τοῦ Χριστοῦ στὴν Μαλῶνα τῆς Ρόδου μὲ ἑνδεκα, ΚΣΕΔ 65, τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα καί, ΚΣΕΔ 60, τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Ὑψενῆς στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου μὲ δώδεκα.

399. ΚΣΕΔ 19, τοῦ Ἁγίου Λουκά στὴν Σορωνή, ΚΣΕΔ 35, τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα καί, ΚΣΕΔ 50, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Λάερμα τῆς Ρόδου.

400. ΚΣΕΔ 40, τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο, ΚΣΕΔ 54, τοῦ Ἀποστόλου Θωμᾶ στὸν Μονόλιθο τῆς Ρόδου, ποὺ ἐπιπλέον πλαισιώνονται μὲ ὀκτὼ ἀκτινωτὲς ἀπολήξεις πρὸς τὰ ἔξω σὲ περιμετρικὴ ἔσοχὴ ἀπὸ τὴν πρώτη ομάδα, ΚΣΕΔ 4, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 40, τῆς δυτικῆς ὀψης τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο καί, ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Ρόδου.

401. ΚΣΕΔ 57.

402. ΚΣΕΔ 97.

403. ΚΣΕΔ 119, ποὺ ἔχει ἀκτινωτὲς ἀπολήξεις πρὸς τὰ ἔξω σύνθετης μορφῆς καὶ ἀπλὴ ἔσοχὴ τοῦ σοβᾶ στὴν ἀνατολικὴ ὄψη.

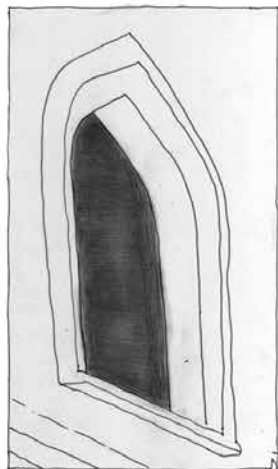
404. Στὶς ἐκκλησίες, ΚΣΕΔ 60, τῆς Παναγίας τῆς Ὑψενῆς στὴν Λάρδο, ΚΣΕΔ 29, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου, εἴτε μὲ γύψινους ἀπλοὺς φεγγίτες, διάτρητους μὲ στρογγυλὲς ὀπές, ΚΣΕΔ 11, στὴν Ἁγία Ἀναστασία στὸ Παραδείσι στὸ ἀεροδρόμιο, ΚΣΕΔ 32, στοὺς Ἁγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες στὴν Διμυλιά, ΚΣΕΔ 37, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 6, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Ἄνω στὴν πόλιν τῆς Ρόδου.

405. Μὲ γύψινα, διάτρητα μὲ στρογγυλὲς ὀπές, τύμπανα παρουσιάζονται, ΚΣΕΔ 54, στὸν Ἀπόστολο Θωμᾶ στὸν Μονόλιθο τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 74, στὴν δυτικὴ προσθήκη τῆς Παναγίας τῆς Καθολικῆς στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου. Παρόμοιο πλαίσιο ἡμικυκλικῆς διατομῆς παρουσιάζεται στοὺς φεγγίτες, ΚΣΕΔ 40, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο, ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι, ΚΣΕΔ 55, στὸν Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὴν Κάλαθο καί, ΚΣΕΔ 69, στὸν Ταξιάρχην στὸν Μεσαναγρὸ τῆς Ρόδου.

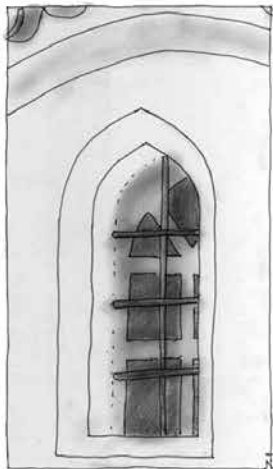
406. ΚΣΕΔ 70, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου.

Π.Β.3.24.

Ήμικυκλικοί καὶ μὲ σύνθετα μουσουλμανικὰ τόξα φεγγίτες
μὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ
ἀρχιτεκτονικὴ



Σ1-103



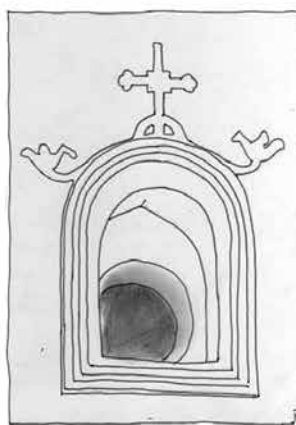
Σ2-20



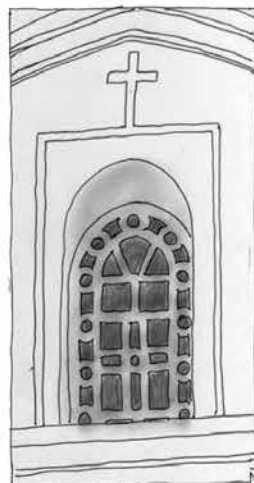
Σ3-19



Η1-38



Η2-101



Η3-66

διατομή συνοδεύονται κάποιες φορές όξυκόρυφοι φεγγίτες (τύπος Ο4)⁴⁰⁷ ή με πλαίσιο σε έξοχή (τύπος Ο5)⁴⁰⁸, ενώ άλλοι από αντίστοιχο, ελαφρά προεξέχον προστατευτικό γείσο, με σύνθετη διατομή (τύπος Ο6)⁴⁰⁹.

Άλλα και τοξωτοί φεγγίτες εμφανίζουν ιπποτικές έπιρροές, διακοσμημένοι με ήμικυκλικό πλαίσιο σε έξοχή και ποδιά σύνθετης διατομής⁴¹⁰ (Π.Β.3.23.2, τύπος Η6), ή με προστατευτικό τοξωτό γείσο⁴¹¹.

Οί φεγγίτες με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα, εύρύτατα διαδεδομένοι στα άρχοντικά και στα μουσουλμανικά τζαμιά των βαλκανικών χωρών κατά την όθωμανική περίοδο, εφαρμόστηκαν και στις έκκλησίες (Π.Β.3.24). Άπαντούν άπλοι με σύνθετα μουσουλμανικά τόξα⁴¹², είτε πλασιωμένοι από αντίστοιχη έσοχή⁴¹³, (τύπος Σ1), είτε με έγκοπή⁴¹⁴, ή με ανάλογα πλαίσια σε έσοχή⁴¹⁵ ή με κοίλη απότμηση⁴¹⁶ (τύπος Σ2) και με πλαίσιο ήμικυκλικής διατομής ή με κυμάτια⁴¹⁷ (τύπος Σ3).

Οί άπλοι (τύπος Η1) ήμικυκλικοί φεγγίτες⁴¹⁸ συνεχίζουν προφανώς την βυζαντινή παράδοση και άπαντούν σε πολλές έκκλησίες του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Όστόσο στις εξεταζόμενες έκκλησίες πλασιώνονται ένιότε από διακόσμηση όθωμανικού μπαρόκ και διακοσμούν περισσότερο τις όψεις (τύπος Η2), όπως στον Άγιο Νικόλαο της Χάλκης⁴¹⁹, με ανάγλυφη διακόσμηση στο έπίχρισμα από άνθη και σταυρό ή με όρθογώνιο πλαίσιο σε έσοχή και ανάγλυφο στο έπίχρισμα σταυρό⁴²⁰ (τύπος Η3) (Π.Β.3.24).

407. ΚΣΕΔ 125, ή Παναγία ή Πυργιώτισσα στο Λιβίσι της Τουρκίας.

408. ΚΣΕΔ 130, της μητρόπολης της Σπάρτης στην Πισιδία της Τουρκίας.

409. ΚΣΕΔ 95, του «Μιχαήλη» στο Νημποριό της Σύμης.

410. ΚΣΕΔ 8, της Κοίμησης της Θεοτόκου των Τριαντών της Ρόδου.

411. ΚΣΕΔ 92, της Παναγίας της Κεχαριτωμένης της Σύμης πλασιώνονται με ζώνη - προεξοχή του σοβά έκτός από το ήμικυκλικό προστατευτικό γείσο, που προεκτείνεται ελαφρά όριζοντίως εκατέρωθεν της γένεσης του τόξου, ανάλογο με τα παράθυρα.

412. ΚΣΕΔ 99, στον Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου καί, ΚΣΕΔ 104, στον Άγιο Μερκούριο στο Καστελλόριζο.

413. ΚΣΕΔ 103, στον Άγιο Κωνσταντίνο του Καστελλόριζου, ΚΣΕΔ 37, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον Έμπωνα, καί, ΚΣΕΔ 83, στην Παναγία την Κυρά στο Έμπορειό της Νισύρου.

414. ΚΣΕΔ 20, στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στις Φάνες της Ρόδου.

415. ΚΣΕΔ 25, στην Αγία Αικατερίνη στα Καλαβάρδα.

416. ΚΣΕΔ 20, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Φάνες καί, ΚΣΕΔ 34, του Αγίου Γεωργίου στα Πλατάνια.

417. ΚΣΕΔ 19, στον Άγιο Λουκά στην Σορωνή της Ρόδου.

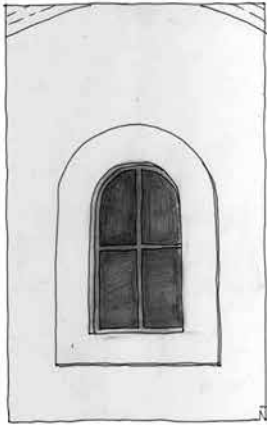
418. Στις δυτικές όψεις από τέσσερις έκκλησίες, στις πλάγιες από δεκαοκτώ καί στις ανατολικές από πέντε, όπως ΚΣΕΔ 2, στον Άγιο Νικόλαο στην πόλη της Ρόδου, ΚΣΕΔ 16, στον Άγιο Γεώργιο στο χωριό Κοσκινού, ΚΣΕΔ 21, στον Άγιο Νικήτα στις Φάνες, ΚΣΕΔ 38, στην Παναγία την Τσαμπίκα την Κάτω, ΚΣΕΔ 39, στον Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Αρχάγγελο της Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 118, στην Αγία Μαρίνα στο όμώνυμο χωριό της Κάσου.

419. ΚΣΕΔ 101.

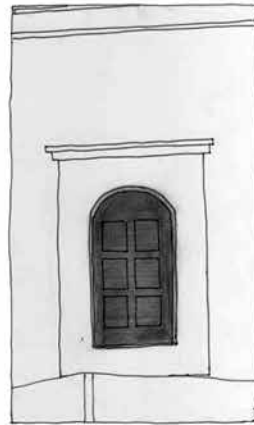
420. Σε μία μόνο έκκλησία, ΚΣΕΔ 66, στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Βάτι της Ρόδου.

Π.Β.3.25.

Ήμικυκλικοί φεγγίτες με μορφολογικά στοιχεία της 2ης ομάδας



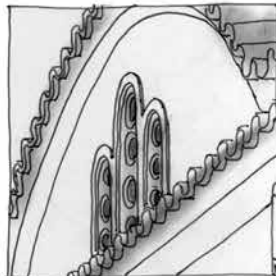
H4-112



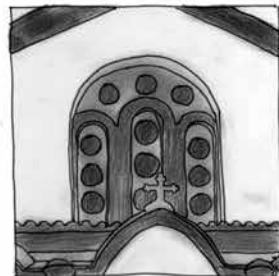
H5-120



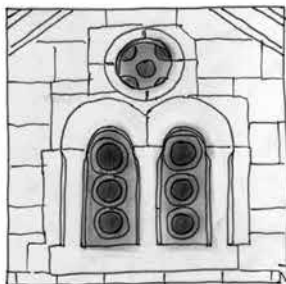
H7-117



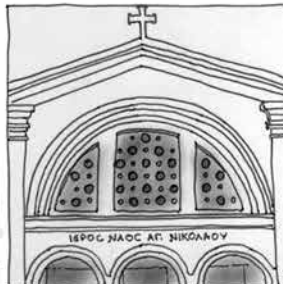
H8-30



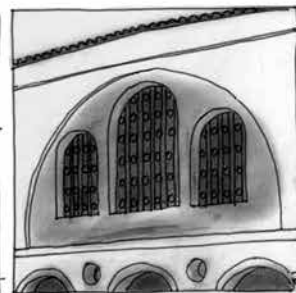
H9-18



H10-24



H11-2



H12-28

Υπάρχουν βεβαίως και φεγγίτες ήμικυκλικοί με μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από κλασικισμό, μπαρόκ και νεοβυζαντινό ρυθμό (Π.Β.3.25) και έξοχη άπλη ή σύνθετης διατομής ή πλασιωμένοι από προεξέχουσα ταινία στον σοβά⁴²¹ (τύπος H4), αλλά και με εξέχον όρθογώνιο πλαίσιο και όριζόντιο γεῖσο (τύπος H5)⁴²². Δέν λείπουν και από αυτές τις έκκλησίες οι δίλοβοι και τρίλοβοι φεγγίτες. Παρουσιάζονται δίλοβοι άπλοι, με ή χωρίς κιονίσκους, ή με έξοχη σύνθετης διατομής ή με τοξωτό πλαίσιο⁴²³ (τύπος H7), τρίλοβοι με πλαίσιο σε έξοχη⁴²⁴ (τύπος H8), τρίλοβοι με έξοχη και με έναία τοξωτή έσοχη⁴²⁵ (τύπος H9), δίλοβοι με κιονίσκους, άπλη έξοχη και κυκλικό φεγγίτη⁴²⁶ (τύπος H10), τριμερείς με έναίο τόξο⁴²⁷ (τύπος H11), τρίλοβοι άπλοι και ένταγμένοι σε έναία έσοχη (τύπος H12)⁴²⁸.

Συνήθως οι ήμικυκλικοί φεγγίτες, όπως και οι όξυκόρυφοι και με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο, κατ' άναλογία με τους κυκλικούς καλύπτονται με γύψινα ύλοστάσια άπλά, διάτρητα με κυκλικές όπές⁴²⁹. Άλλοτε συμπληρώνονται και με όρθογώνιες όπές⁴³⁰ και με σταυρούς⁴³¹, που έπιπλέον διακοσμούνται και με περιμετρική ζώνη σε προεξοχή του σοβά. Διακόσμηση με γύψινους φεγγίτες και χρωματιστά γυαλιά διατηρείται σε όρισμένους ήμικυκλικούς⁴³². Τα σχέδια είναι σύνθετα με γεωμετρικά σχήματα, άνάλογα με αυτά των άρχοντικών των Βαλκανίων της ίδιας περιόδου.

421. Στις πλάγιες όψεις από όκτώ έκκλησίες και στις άνατολικές από δύο, όπως ΚΣΕΔ 15, στα Εισόδια της Θεοτόκου στο χωριό Κοσκινού της Ρόδου, ΚΣΕΔ 112, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στις Πυλές της Καρπάθου, ΚΣΕΔ 119, στον Άγιο Δημήτριο στο Άρβανιτοχώρι της Κάσου και, ΚΣΕΔ 107, στην μητρόπολη της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Άπέρι της Καρπάθου.

422. ΚΣΕΔ 120, του τρούλο της Άγίας Τριάδας στο Πόλι της Καρπάθου.

423. ΚΣΕΔ 116, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Παναγιά και, ΚΣΕΔ 117, στον Τίμιο Σταυρό της Άγίας Μαρίας της Κάσου.

424. ΚΣΕΔ 30, ή Κοίμηση της Θεοτόκου στο χωριό Άφάντου.

425. ΚΣΕΔ 18, ό Άρχάγγελος Μιχαήλ στα Μαρितσά της Ρόδου.

426. ΚΣΕΔ 24, ό Άγιος Γεώργιος στις Φάνες της Ρόδου.

427. ΚΣΕΔ 2, ό Άγιος Νικόλαος στην πόλη της Ρόδου.

428. ΚΣΕΔ 28, ή Μεταμόρφωση του Σωτήρος στις Καλυθιές της Ρόδου.

429. ΚΣΕΔ 24, του Άγίου Γεωργίου στις Φάνες, ΚΣΕΔ 1, των πλαγίων κλιτών της μητρόπολης των Εισοδίων της Θεοτόκου, ΚΣΕΔ 3, της όμώνυμης έκκλησίας στο Νιοχώρι της πόλης της Ρόδου, ΚΣΕΔ 30, της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Άφάντου της Ρόδου, ΚΣΕΔ 89, του Άγίου Ιωάννη στον Γιαλό και, ΚΣΕΔ 91, του Άγίου Έλευθερίου στο Χωριό της Σύμης.

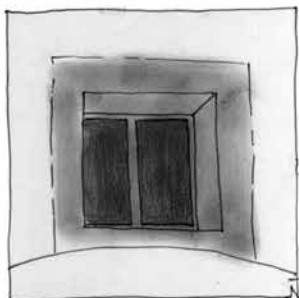
430. ΚΣΕΔ 62, στην Άγία Μαρία της Άπολλακκιάς της Ρόδου.

431. ΚΣΕΔ 90, στον Άγιο Άθανάσιο και, ΚΣΕΔ 87, στην Παναγιά του Κάστρου στο Χωριό της Σύμης.

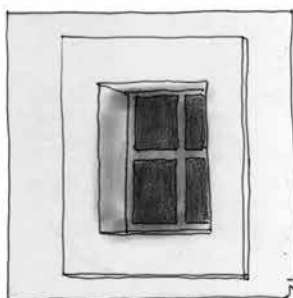
432. ΚΣΕΔ 65, στην Μονή του Άγίου Φιλήμονα στην Άρνίθα, ΚΣΕΔ 56, στον Άγιο Μερκούριο στο Ίστριο, ΚΣΕΔ 35, στην Ύψωση του Τιμίου Σταυρού στον Άπόλλωνα της Ρόδου και, ΚΣΕΔ 101, στον Άγιο Νικόλαο της Χάλκης.

Π.Β.3.26.

Φεγγίτες με απλά χαρακτηριστικά και ἄλλοι τύποι φεγγιτῶν



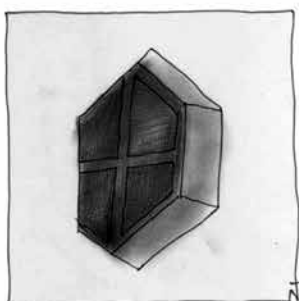
T1-80



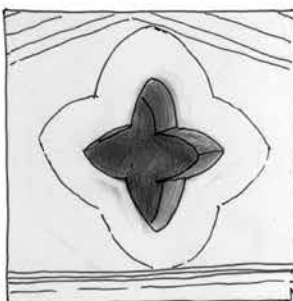
T2-115



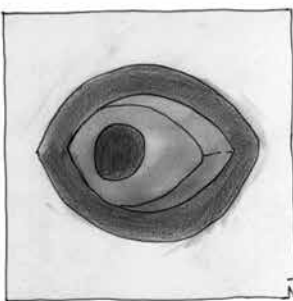
T3-120



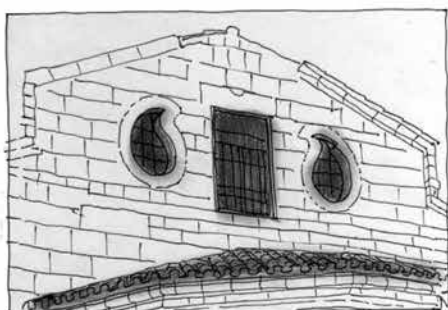
E-76



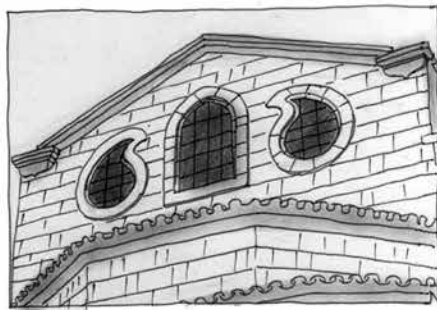
K7-77



M-24



A-131



A-130

Ἀπαντοῦν βεβαίως καὶ ὀρθογώνιοι φεγγίτες μὲ ἀπλὰ χαρακτηριστικά⁴³³ (Π.Β.3.26, τύπος T1), ἐπίσης καὶ μὲ περιμετρικὴ ζώνη ἀπὸ ἐξοχὴ τοῦ σοβά⁴³⁴ (τύπος T2), καθὼς καὶ συνοδευόμενοι ἀπὸ ὑπέρθυρο κοιλόκυρτο γεῖσο⁴³⁵ (τύπος T3). Ὑπάρχουν σποραδικὰ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλους τύπους φεγγιτῶν. Μοναδικὰ παραδείγματα εἰδικῶν φεγγιτῶν ἐμφανίζονται, ὅπως πολυγωνικοὶ ἢ ἐξαγωνικοὶ⁴³⁶ (τύπος E), μὲ τετράφυλλο σχῆμα⁴³⁷ (τύπος K7), ἑλλειπτικοὶ σὲ μορφή «μάτι τοῦ βοδιοῦ» (oeil de beuf)⁴³⁸ (τύπος M). Τέλος ἓνας ξεχωριστός (τύπος A) ἀχλαδόσχημου φεγγίτη παρουσιάζεται στὶς δύο μεγάλες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας⁴³⁹.

Τοξωτὰ ἀνοίγματα

Ἡ εἴσοδος στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου ἀρκετὰ συχνὰ γίνεται μέσα ἀπὸ νάρθηκες στὴν δυτικὴ πλευρὰ τους, ποὺ συνδυάζονται συνήθως μὲ ὑπερκείμενους σὲ πατάρι γυναικωνίτες, ὅπως ἤδη παρουσιάσθηκαν (κεφάλαιο Β.2-Τυπολογία, Ὡς πρὸς τὸν πρόναο καὶ τὸν γυναικωνίτη). Ἦταν ἡμιυπαίθριοι χώροι μὲ τὸν χαρακτήρα στοᾶς, γι' αὐτὸ καὶ ἡ πρόσβαση σ' αὐτοὺς γίνεται μὲ μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ τοξοστοιχίες (Π.Β.3.7, τύπος T) . Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ κλείσθηκαν μὲ τζαμόπορτες ἀργότερα γιὰ περισσότερη ἐκμετάλλευση τοῦ χώρου καὶ χρῆση πρόναου.

Μορφολογικὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν πρόνων ἐμφανίζουν δύο ἐνότητες. Ἡ πρώτη ἔχει γοθτικὰ χαρακτηριστικά, μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὑστερογοθτικὴ ροδίτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, μὲ ὀξυκόρυφα τόξα (τύπος O), ἐνῶ ἡ δευτέρη διαθέτει μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ κλασικισμό, μὲ χρῆση τοξωτῶν ἡμικυκλικῶν τόξων (τύπος H) ἢ ἀνοίγματα μὲ χαμηλωμένα τόξα (τύπος X). Ἀντίστοιχα καὶ οἱ τοξοστοιχίες ἔχουν στοιχεῖα γοθτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ ὀξυκόρυφα τόξα (Π.Β.3.7, τύπος T3) καὶ μὲ κλασικιστικὰ χαρακτηριστικά, μὲ ἡμικυκλικά τόξα (τύπος T1 καὶ τύπος T2).

Τὰ περισσότερο ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ τόξα εἶναι τὰ ὀξυκόρυφα, τὰ ἀπλά (τύπος O1), καὶ ἰδιαίτερα ὅσα διαθέτουν σύνθετη διατομή (τύπος O2), ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴν συντριπτικὴ πλειονότητα⁴⁴⁰, ἐνῶ

433. ΚΣΕΔ 78, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀντιμάχεια καί, ΚΣΕΔ 80, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ.

434. ΚΣΕΔ 115, στὴν Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου.

435. ΚΣΕΔ 120, στὴν Ἁγία Τριάδα στὸ Πόλι τῆς Κάσου.

436. ΚΣΕΔ 76, στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὸ Παντέλι τῆς Λέρου.

437. ΚΣΕΔ 77, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο στὸ Χωριὸ τῆς Καλύμνου.

438. ΚΣΕΔ 24, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὶς Φάνες τῆς Ρόδου.

439. ΚΣΕΔ 130, ΚΣΕΔ 131.

440. Στὰ 38 ὀξυκόρυφα τοξωτὰ ἀνοίγματα τὰ 29 εἶναι τύπου O2 (Π.Β.3.6, Τοξωτὰ ἀνοίγματα).

Π.Β.3.27.
Όξυκόρυφα ανοίγματα



01-68



02-71



02-37



02-39



T3-103



T3-131

ἀντίστοιχα ἐμφανίζονται καὶ λιγοστὲς τοξοστοιχίαι μὲ ὀξυκόρυφα τόξα⁴⁴¹ (τύπος Τ3, Π.Β.3.7, Τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ Π.Β.3.27). Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, μιμούμενα ἀντίστοιχα ἱπποτικά, γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς Ρόδου⁴⁴². Ὁξυκόρυφα τόξα, πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ νότια, στὸ ἰσόγειο τοῦ δυτικοῦ σταυροθολίου ἔχουν πολλὰς σταυροθολιακὰς μονόχωρες ἢ τρίκλιτες ἐκκλησίαις τῆς Ρόδου, ποὺ λειτουργεῖ ὡς πρόναος ἢ νάρθηκας μὲ γυναικωνίτη στὸν ὄροφο. Ἄλλοτε εἶναι ἀπλά⁴⁴³, τὰ περισσότερα ὅμως ἔχουν σύνθετη διατομὴ καὶ φέρουν συνήθως ἐπίκρανο στὴν γένεση τοῦ τόξου⁴⁴⁴. Ὅλα εἶναι σὲ ἐκκλησίαις τῆς Ρόδου, ὅπου φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα προσφιλεῖς ἢ χρῆση τους.

Οἱ ἐκκλησίαις, ποὺ ἔχουν νεοκλασικὰ στοιχεῖα περιλαμβάνουν συνήθως τοξωτὰ ἀνοίγματα ἀπὸ ἡμικυκλικὰ ἢ χαμηλωμένα τόξα ἀντίστοιχα στὴν ἰσόγεια στοὰ τῶν πρόνων (Π.Β.3.7, Τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ Π.Β.3.28.). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ νάρθηκες φέρουν ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ ἡμικυκλικὸ τόξο

441. ΚΣΕΔ 103, τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὸ Καστελλόριζο, ποὺ εἶναι νεότερη ἀνακατασκευή, ΚΣΕΔ 125, τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας καί, ΚΣΕΔ 126, τοῦ Ταξιάρχου στὸ Λιβίστι τῆς Λυκίας.

442. ΚΣΕΔ 68. Τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὸ ἓνα ἀνατολικά τῆς σταυροθολιακῆς στοᾶς στὴν βόρεια πλευρὰ τῆς καμαροσκέπαστης ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου εἶναι ὀξυκόρυφα. ΚΣΕΔ 30. Δύο ἀπλά ὀξυκόρυφα ἀνοίγματα πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς στοᾶς στὸν νάρθηκα διέθετε ἡ μονόκλιτη ἀρχικὰ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου, ποὺ ἔχει μετατραπεῖ σὲ τρίκλιτη τὰ νεότερα χρόνια. ΚΣΕΔ 18, παρόμοια ἀνοίγματα εἶναι τῆς βόρειας στοᾶς τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὰ Μαριτσά καὶ ὁ κυκλικὸς φεγγίτης μὲ περίτεχνη γύψινη διακόσμηση, ΚΣΕΔ 71, τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα στὶς ἐκκλησίαις τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Λαχανιά, ΚΣΕΔ 60, τῆς Παναγίας τῆς Ὑψενῆς στὴν Λάρδο, ΚΣΕΔ 65, τοῦ Ἀγίου Φιλήμονα στὴν Ἀρνίθα καί, ΚΣΕΔ 63, τῆς Παναγίας τῆς Σκιαδενης τῆς Ρόδου.

443. ΚΣΕΔ 41, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Μαλώνα καί, ΚΣΕΔ 70, τοῦ ὁμώνυμου Ἀγίου Γεωργίου στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου.

444. ΚΣΕΔ 4, τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ ὁμώνυμο Μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 20, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 29, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ψίνθο, ΚΣΕΔ 32, τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στὴν Διμυλιά, ΚΣΕΔ 33, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὴν Ἀρχίπολη, ΚΣΕΔ 34, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Πλατάνια, ΚΣΕΔ 35, τῆς Ὑψώσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Απόλλωνα, ΚΣΕΔ 36, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνιά, ΚΣΕΔ 37, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ἐμπωνα, ΚΣΕΔ 39, τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ, ΚΣΕΔ 40, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο, ΚΣΕΔ 46, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Μάσαρη, ΚΣΕΔ 50, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Λάερμα, ΚΣΕΔ 51, τοῦ Ἀγίου Ἰσιδώρου, ΚΣΕΔ 52, τῆς μονῆς Ἀρταμίτου στὸ χωριὸ Ἅγιος Ἰσιδωρος, ΚΣΕΔ 54, τοῦ Ἀποστόλου Θωμᾶ στὴν Μονόλιθο, ΚΣΕΔ 56, τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ Ἰστριο, ΚΣΕΔ 57, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὰ Προφύλια, ΚΣΕΔ 62, τῆς Ἀγίας Μαρίας στὴν Ἀπολλακιά, ΚΣΕΔ 64, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Ἀρνίθα, ΚΣΕΔ 66, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Βάτι, ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι, ΚΣΕΔ 69, τοῦ Ταξιάρχου στὸ Μεσαναγρὸ καί, ΚΣΕΔ 73, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

Π.Β.3.28.
Τοξωτά ανοίγματα



H1-15



H2-19



X-108



T1-4



T2-42



T2-2

(τύπος H1), στις τρεις ελεύθερες πλευρές (νότια, δυτική και βόρεια)⁴⁴⁵. Τὰ τόξα είναι ένίστε διακοσμημένα με σύνθετη διατομή⁴⁴⁶ (τύπος H2) ή φέρουν και επίκρανα στην γένεση τών τόξων⁴⁴⁷. Ειδική περίπτωση αποτελεεί τὸ βόρειο σταυροθολιακὸ προστώο τῆς εἰσόδου τοῦ Ἁγίου Νικολάου στην πόλη τῆς Ρόδου⁴⁴⁸, ποὺ φέρει δύο χαμηλωμένα τοξωτὰ ἀνοίγματα δυτικὰ καὶ ἀνατολικά (τύπος X), καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ χαμηλωμένο τόξο πρὸς τὰ νότια τοῦ νάρθηκα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στις Μενετὲς τῆς Καρπάθου⁴⁴⁹.

Ἀλλὰ καὶ τοξοστοιχίες με νεοκλασικά στοιχεῖα ἀπὸ ἡμικυκλικά τόξα ἐμφανίζονται (Π.Β.3.7, Τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ Π.Β.3.28.), με τρία ἀπλὰ ἡμικυκλικά τοξωτὰ ἀνοίγματα στην δυτική τους ὄψη καὶ μεταξύ τους πεσσούς (τύπος T1)⁴⁵⁰ ἢ φέρουν ἐπιπρόσθετα καὶ δύο μικροὺς κυκλικούς φεγγίτες ἀνάμεσα στὰ τόξα⁴⁵¹, ἐπιρροή ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονική τῆς Ἰπποτοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας στην Ρόδο. Ἄλλοτε τὰ τόξα πλαισιώνονται με προεξοχή⁴⁵² (τύπος T2) ἢ γίνεται καὶ χρήση κιόνων μεταξύ τών τριών τόξων με κιονόκρανα καὶ διακοσμημένα τὰ τόξα με κυμάτια ἐκατέρωθεν στὸ ὕψος τῆς γένεσης, νεοκλασικίζουσας σύνθετης διατομῆς⁴⁵³ (τύπος T2).

3.2. Μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου

Οἱ σταυροθολιακὲς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες χαρακτηρίζονται κυρίως ἀπὸ τὰ γοτθικά σταυροθόλια με τὶς διαγώνιες νευρώσεις καὶ τοὺς κίονες ἢ τοὺς ἡμικίονες. Διακρίνονται ἐπομένως ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τῆς ἀνάτασης

445. ΚΣΕΔ 104, στὸν Ἅγιο Μερκούριο τοῦ Καστελλόριζου, ΚΣΕΔ 107, στην Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου, ὅπου τὸ δυτικὸ λόγω μεγάλου ἀνοίγματος εἶναι ἐλαφρὰ χαμηλωμένο, ἐνῶ, ΚΣΕΔ 15, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, στὸ χωριὸ Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου, τὰ τόξα εἶναι σὲ ἐσοχή.

446. ΚΣΕΔ 101, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Χάλκης.

447. ΚΣΕΔ 19, στὸν Ἅγιο Λουκά στην Σορωνή τῆς Ρόδου.

448. ΚΣΕΔ 2.

449. ΚΣΕΔ 108, ποὺ ἔχει διακοσμημένη ἀπότμηση καὶ προεξέχον προστατευτικὸ γείσο με μορφὴ τριών χαμηλωμένων τόξων, ποὺ ἀκουμποῦν σὲ προβόλους διακοσμημένους με σύνθετη διατομή.

450. ΚΣΕΔ 3, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καί, ΚΣΕΔ 4, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Νιοχώρι ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου.

451. ΚΣΕΔ 114, στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα στὸ Φρὺ τῆς Κάσου καί, ΚΣΕΔ 28, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στις Καλυθιὲς τῆς Ρόδου.

452. ΚΣΕΔ 42, στην Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στην Μαλῶνα τῆς Ρόδου.

453. ΚΣΕΔ 2, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στην πόλη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 78, στην Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στην Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ καί, ΚΣΕΔ 110, στην Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στην Ἀρκάσα τῆς Καρπάθου.

Π.Β.3.29

Πίνακας στοιχείων έσωτερικής εμφάνισης σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν

ΚΣΕΔ	ἐκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	θόλοι σταυροθολίων	τύποι νευρώσεων	τύποι κίωνων
001	Εισόδια, Ρόδος	2η ομάδα	ἀνάμεικτοι	κυλινδρικές	κίονες
002	Ἅγιος Νικόλαος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
003	Εισόδια, Νιοχώρι, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
004	Ἅγιος Ἰωάννης, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
005	Ἁγία Ἀναστασία, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
006	Ἅγιος Γεώργιος Ἄνω, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
007	Ἅγιος Γεώργιος Κάτω, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
008	Κοίμηση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
009	Μεταμόρφωση, Τριάντα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι		ἡμικίονες
010	Κοίμηση, Κρεμαστή, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι		
011	Ἁγία Ἀναστασία, Παραδείσι, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	παραστάδες
012	Ἅγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	χωρίς κίονες
013	Ἅγιος Νικόλαος, Παστίδα, Ρόδος	2η ομάδα	ἡμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	παραστάδες
014	Ἅγιος Γεώργιος, Παστίδα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
015	Εισόδια, Κοσκινού, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
016	Ἅγιος Γεώργιος, Κοσκινού, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
017	Καλόπετρα, Θεολόγος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
018	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μαρितσά, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
019	Ἅγιος Λουκάς, Σορωνή, Ρόδος	ἀνάμεικτα	ὀξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	κίονες
020	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
021	Ἅγιος Νικήτας, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
022	Μεταμόρφωση, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
023	Φανερωμένη, Φάνες, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	ὀρθογώνιες	χωρίς κίονες
024	Ἅγιος Γεώργιος, Φάνες, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
025	Ἁγία Αἰκατερίνη, Καλαβάρδα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
026	Ἅγιος Δημήτριος, Καλαβάρδα, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	παραστάδες
027	Ἁγία Ἄννα, Καλαβάρδα, Ρόδος		ἡμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	χωρίς κίονες
028	Μεταμόρφωση, Καλυθές, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
029	Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
030	Κοίμηση, Αφάντου, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
031	Κοίμηση, Σάλακος, Ρόδος	2η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
032	Ἅγιοι Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
033	Ἅγιος Δημήτριος, Ἀρχίπολη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
034	Ἅγιος Γεώργιος, Πλατάνια, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
035	Τίμιος Σταυρός, Ἀπόλλωνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
036	Ἅγιος Γεώργιος, Κρητηνία, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
037	Κοίμηση, Ἐμπωνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
038	Παναγία Τσαμπίκα Κάτω, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
039	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	κίονες
040	Κοίμηση, Ἀρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
041	Ἅγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
042	Μεταμόρφωση, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
043	Εὐαγγελισμός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
044	Τίμιος Σταυρός, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
045	Ἅγιος Πέτρος & Παῦλος, Χαράκι, Ρόδος	1η ομάδα	ἡμικυκλικοί	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
046	Εισόδια, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
047	Εὐαγγελισμός, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ἡμικίονες
048	Ζωοδόχος Πηγή, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες
049	Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	κυλινδρικές	σπόλια
050	Ἅγιος Γεώργιος, Λάεσμα, Ρόδος	1η ομάδα	ὀξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ἡμικίονες

Π.Β.3.29 (συνέχεια). Πίνακας στοιχείων έσωτερικής

ΚΣΕΑ	έκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	θόλοι σταυροθολίων	τύποι νευρώσεων	τύποι κίωνων
051	Άγιος Ίσίδωρος, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
052	Άρταμίτης, Άγιος Ίσίδωρος, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
053	Άγιος Παντελεήμονας, Σιάβνα, Ρόδος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	παραστάδες
054	Απόστολος Θωμάς, Μονόλιθος, Ρόδος	ανάμεικτα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
055	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Κάλαθος, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
056	Άγιος Μερκούριος, Ίστριο, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
057	Γέννηση Θεοτόκου, Προφύλια, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
058	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
059	Άγιος Νικόλαος, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
060	Ύψηνή, Λάρδος, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
061	Κοίμηση, Ασκληπιείο, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
062	Αγία Μαρίνα, Άπολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
063	Σκιαδενή, Άπολακκιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
064	Άγιος Γεώργιος, Άρνίθα, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
065	Άγιος Φιλήμονας, Άρνίθα, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
066	Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, Βάτι, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
067	Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
068	Αγία Άναστασία, Γεννάδι, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
069	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεσαναγρός, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
070	Άγιος Γεώργιος, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	στόλια
071	Αγία Ειρήνη, Λαχανιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	στόλια
072	Ζωοδόχος Πηγή, Πλημμύρι, Ρόδος	1η ομάδα	ανάμεικτοι	κυλινδρικές	στόλια
073	Αγία Παρασκευή, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
074	Παναγία Καθολική, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
075	Άγιος Παύλος, Κατταβιά, Ρόδος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	όρθογώνιες	χωρίς κίονες
076	Αγία Παρασκευή, Παντέλι, Λέρος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	παραστάδες
077	Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, Χωριό, Κάλυμνος	ανάμεικτα	οξυκόρυφοι	όρθογώνιες	στόλια
078	Κοίμηση, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	ανάμεικτοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
079	Αγία Τριάδα, Αντιμάχεια, Κως	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
080	Άγιοι Ανάργυροι, Καρδάμαινα, Κως	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
081	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Νίσυρος	2η ομάδα	οξυκόρυφοι	όρθογώνιες	χωρίς κίονες
082	Εισόδια, Νικεΐα, Νίσυρος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	καμπυλωμ.	παραστάδες
083	Παναγία Κυρά, Έμπορειό, Νίσυρος	1η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
084	Παναγία Ποταμίτισσα, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	ανάμεικτοι	καμπυλωμ.	ήμικιόνες
085	Άγ. Ίωάννης Θεολόγος, Μανδράκι, Νίσυρος	1η ομάδα	ήμικυκλικοί	καμπυλωμ.	ήμικιόνες
086	Άγιος Γεώργιος, Μανδράκι, Νίσυρος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	στόλια
087	Παναγία Κάστρου, Χωριό, Σύμη	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	χωρίς κίονες
088	Πανομίτης, Σύμη	ανάμεικτα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	στόλια
089	Άγιος Ίωάννης, Γιαλός, Σύμη	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
090	Άγιος Αθανάσιος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	κίονες
091	Άγιος Έλευθέριος, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
092	Κεχαριτωμένη, Χωριό, Σύμη	ανάμεικτα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	παραστάδες
093	Ευαγγελισμός, Χαράνι, Σύμη	ανάμεικτα	ανάμεικτοι	χωρίς νευρ.	ήμικιόνες
094	Ελικωνή, Γιαλός, Σύμη	2η ομάδα	ανάμεικτοι	όρθογώνιες	παραστάδες
095	Μιχαήλης, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	παραστάδες
096	Αγία Ειρήνη, Νημποριό, Σύμη	2η ομάδα	οξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	παραστάδες
097	Κοίμηση, Μικρό Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
098	Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	όρθογώνιες	παραστάδες
099	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	ανάμεικτοι	καμπυλωμ.	στόλια
100	Γέννηση Θεοτόκου, Μεγάλο Χωριό, Τήλος	1η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
101	Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη	1η ομάδα	ανάμεικτοι	καμπυλωμ.	ήμικιόνες
102	Πανομίτης, Χωριό-έξοχη, Χάλκη	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	χωρίς κίονες
103	Άγ. Κωνσταντίνος και Ελένη, Καστελλόριζο	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	στόλια
104	Άγιος Μερκούριος, Καστελλόριζο	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
105	Άγιος Γεώργιος Βουνοῦ, Καστελλόριζο	1η ομάδα	οξυκόρυφοι	κυλινδρικές	στόλια
106	Ευαγγελισμός, Πηγάδια, Κάρπαθος	2η ομάδα	ανάμεικτοι	χωρίς νευρ.	ήμικιόνες
107	Κοίμηση, Ατέρι, Κάρπαθος	2η ομάδα	οξυκόρυφοι	καμπυλωμ.	ήμικιόνες
108	Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος	ανάμεικτα	ανάμεικτοι	όρθογώνιες	στόλια

έμφανισης σταυροθολιακών έκκλησιών

ΚΣΕΔ	έκκλησία	μορφολογικά στοιχεία	θόλοι σταυροθολίων	τύποι νευρώσεων	τύποι κίωνων
109	Γέννηση Θεοτόκου, Βολάδα, Κάρπαθος	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
110	Υπαπαντή, Αρκάσα, Κάρπαθος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	χωρίς κίονες
111	Παναγία, Όθος, Κάρπαθος	2η ομάδα	ανάμεικτοι	όρθογώνιες	χωρίς κίονες
112	Κοίμηση, Πυλές, Κάρπαθος	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	όρθογώνιες	παραστάδες
113	Πανομήτης, Μεσοχώρι, Κάρπαθος	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	όρθογώνιες	χωρίς κίονες
114	Άγιος Σπυρίδων, Φρύ, Κάσος	2η ομάδα	ανάμεικτοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
115	Γέννηση Θεοτόκου, Έμπορειό, Κάσος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	κίονες
116	Κοίμηση, Παναγιά, Κάσος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
117	Τίμιος Σταυρός, Αγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	κίονες
118	Αγία Μαρίνα, Αγία Μαρίνα, Κάσος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
119	Άγιος Δημήτριος, Άρβανιτοχώρι, Κάσος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
120	Αγία Τριάδα, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα	ήμικυκλικοί	χωρίς νευρ.	χωρίς κίονες
121	Άγιος Γεώργιος, Άλιμιά	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	χωρίς κίονες
122	Ζωοδόχος Πηγή, Αρχάγγελος, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
123	Αγία Τριάδα, Μαλώνα, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
124	Κλησί, Μάσαρη, Ρόδος	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	λεπτές κυλ.	ήμικιόνες
125	Πυργιώτισσα, Λιβίσι, Λυκία	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
126	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λιβίσι, Λυκία	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	όρθογώνιες	ήμικιόνες
127	Αντιφελλιώτισσα, Αντίφελλος, Λυκία	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	ήμικιόνες
128	Εισόδια, Ψέριμος	ανάμεικτα	ήμικυκλικοί	όρθογώνιες	ήμικιόνες
129	Εισόδια, Καλαμάκι, Λυκία	1η ομάδα	όξυκόρυφοι	κυλινδρικές	ήμικιόνες
130	Γέννηση Θεοτόκου, Σπάρτη, Πισιδία	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	κίονες
131	Εισόδια, Σπάρτη, Πισιδία	ανάμεικτα	όξυκόρυφοι	χωρίς νευρ.	κίονες
132	Ασώματοι, Άσφενδιού, Κῶς	1η ομάδα	ανάμεικτοι	όρθογώνιες	σπόλια
133	Υπαπαντή, Πάνορμος, Κάλυμνος	2η ομάδα	ανάμεικτοι	χωρίς νευρ.	παραστάδες
134	Άγιος Μάμας, Πόλι, Κάσος	2η ομάδα	ανάμεικτοι	χωρίς νευρ.	χωρίς κίονες
135	Άγιος Γεώργιος Σκολονίτης, Γεννάδι, Ρόδος	2η ομάδα	όξυκόρυφοι	όρθογώνιες	χωρίς κίονες

Μορφολογικά στοιχεία:

1^η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από την ύστερογοτθική και αναγεννησιακή ροδίτικη άρχιτεκτονική, καθώς και από την όθωμανική (από 1750 έως μέσα 19^{ου} αί.),

2^η ομάδα: Μορφολογικά στοιχεία με έπιρροές από κλασικισμό, μπαρόκ και νεοβυζαντινό ρυθμό (από μέσα 19^{ου} αί. έως 1924),

ανάμεικτα: Μορφολογικά στοιχεία ανάμεικτα (της 1^{ης} ομάδας καί, μετά από έπεμβάσεις, της 2^{ης} ομάδας)

Θόλοι σταυροθολίων:

όξυκόρυφοι, ήμικυκλικοί, ανάμεικτοι (όξυκόρυφοι καί ήμικυκλικοί)

Νευρώσεις:

όρθογώνιες, κυλινδρικές, λεπτές κυλ.: λεπτές κυλινδρικές, χωρίς νευρ.: χωρίς νευρώσεις, καμπυλωμένες

Κίονες:

κίονες, ήμικιόνες, παραστάδες: όρθογώνιες παραστάδες, χωρίς κίονες: χωρίς παραστάδες ή ήμικιόνες, με σπόλια

τῶν γοθικῶν ναῶν μὲ τὰ ψηλὰ καὶ ραδινὰ σταυροθόλια, ἀλλὰ σὲ ὀρθόδο-
ξες ἐκκλησίες.

Σταυροθόλια

Ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ σταυροθόλια μὲ ὀξυκόρυφους διασταυρούμενους θόλους (Π.Β.3.29, Θόλοι σταυροθολίων, Π.Β.3.30 καὶ Π.Β.3.31). Φέρουν συνήθως διαγώνιες νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς⁴⁵⁴. Ὅταν ἡ μία πλευρὰ τοῦ σταυροθολίου εἶναι ἀρκετὰ μικρότερη, τότε ὁ ἀντίστοιχος θόλος γίνεται περισσότερο ὀξυκόρυφος⁴⁵⁵. Περισσότερο ραδινὲς εἶναι οἱ ἐκκλησίες ποὺ διαθέτουν ὀξυκόρυφους θόλους μὲ λεπτές νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς⁴⁵⁶. Ἐπίσης ἐμφανίζονται ἀπλούστερα σταυροθόλια χωρὶς διαγώνιες νευρώσεις, ποὺ ἐντάσσονται στὴν ἴδια κατηγορία τῶν σταυροθολιακῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, λόγω τῶν κοινῶν γενικότερων χαρακτηριστικῶν⁴⁵⁷. Σὲ μερικὰ νησιὰ ἐξάλλου ἐπικρατοῦν σταυροθόλια μὲ διαγώνιες νευρώσεις ὀρθογώνιας διατομῆς⁴⁵⁸.

Λιγότερες εἶναι οἱ ἐκκλησίες, ποὺ ἔχουν ἡμικυκλικούς διασταυρούμενους θόλους (τύπος Η καὶ Π.Β.3.32.1) καὶ ἀντιστοίχως διαγώνιες νευρώσεις ὀρθογώνιας διατομῆς⁴⁵⁹, ἐλάχιστα παραδείγματα μὲ λεπτές νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς⁴⁶⁰ ἢ μὲ κανονικὲς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς⁴⁶¹, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νευρώσεις⁴⁶². Ἐνίοτε συνδυάζονται στὶς ἴδιες ἐκκλησίες ἡμικυκλικοὶ καὶ ὀξυκόρυφοι διασταυρούμενοι θόλοι⁴⁶³ (τύπος ΟΗ).

454. ΚΣΕΔ 2, Ἅγιος Νικόλαος στὸ ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου.

455. ΚΣΕΔ 39, τὰ πλάγια κλίτη τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο ἢ ΚΣΕΔ 22, στὸ ἐξωκκλήσι τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὶς Φάνες τῆς Ρόδου.

456. ΚΣΕΔ 66, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ Βάτι τῆς Ρόδου.

457. ΚΣΕΔ 19, τοῦ Ἀγίου Λουκά στὴν Σορωνή, ΚΣΕΔ 26, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου μὲ νεοκλασικὰ χαρακτηριστικὰ καί, ΚΣΕΔ 96, τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὸ Νημποριὸ τῆς Σύμης τοῦ 1914 ἐπίσης μὲ νεοκλασικὰ χαρακτηριστικὰ.

458. ΚΣΕΔ 78, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀντιμάχεια τῆς Κῶ καί, ΚΣΕΔ 98, στὴν ὁμώνυμη στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου.

459. ΚΣΕΔ 82, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου τῶν Νικειῶν, ΚΣΕΔ 86, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Μανδρακιοῦ στὴν Νίσυρο, ΚΣΕΔ 87, στὴν Παναγία τοῦ Κάστρου στὴν Σύμη, ΚΣΕΔ 108, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τῶν Μενετῶν στὴν Κάρπαθο, καὶ ἰδιαίτερα, ΚΣΕΔ 115, στὴν Γέννηση τῆς Θεοτόκου τοῦ Ἐμπορειοῦ, ΚΣΕΔ 118, στὴν Ἀγία Μαρίνα τοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ καί, ΚΣΕΔ 119, στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Ἀρβανιτοχωριοῦ στὴν Κάσο.

460. ΚΣΕΔ 45, στὸν Ἅγιο Πέτρο καὶ Παῦλο στὸ Χαράκι τῆς κοινότητας Μαλώνας τῆς Ρόδου.

461. ΚΣΕΔ 89, στὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης.

462. ΚΣΕΔ 13, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Παστίδα, ΚΣΕΔ 53, στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὰ Σιάννα τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 95, στὸν «Μιχαήλη» στὸ Νημποριὸ τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 117, στὸν Τίμιο Σταυρὸ καί, ΚΣΕΔ 118, στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου.

463. ΚΣΕΔ 116, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγία καί, ΚΣΕΔ 114, στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα στὸ Φρῦ τῆς Κάσου.

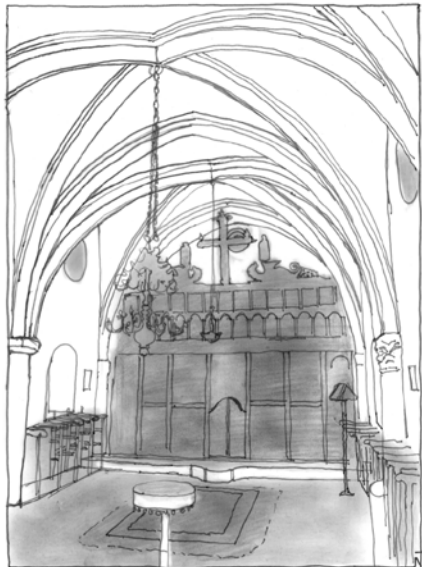
Π.Β.3.30.
Σταυροθόλια



1. Εισόδια, Μητρόπολη Ρόδου.



103. Άγ. Κων/νος, Καστελλόριζο



105. Άγ. Γεώργιος Βουνοῦ, Καστ/ριζο

Π.Β.3.31.
Σταυροθόλια με όξυκόρυφους θόλους



ΚΣΕΔ 2. Άγιος Νικόλαος, Ρόδος



ΚΣΕΔ 66. Άγιος Ίωάννης Θεολόγος,
Βάτι, Ρόδος



ΚΣΕΔ 98. Κοίμηση, Μεγάλο Χωριό,
Τήλος



ΚΣΕΔ 26. Άγιος Δημήτριος,
Καλαβάρδα, Ρόδος

Π.Β.3.32.1.

Σταυροθόλια με ήμικυκλικούς θόλους



ΚΣΕΔ 108. Κοίμηση, Μενετές, Κάρπαθος



ΚΣΕΔ 89. Άγ. Ιωάννης, Γιαλός, Σύμη

Π.Β.3.32.2.

Κίονες



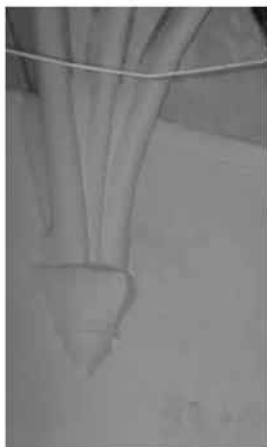
Τύπος Κ-90



Τύπος Η-



Τύπος Ο-13



Τύπος Χ-102



Τύπος Χ-75



Τύπος Σ-77

Κίονες-ήμικίονες- κιονόκρανα

Οί κατασκευαστικές τεχνικές τών σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν βασιζόν-
ται στήν διασταύρωση δύο θόλων μὲ διαγώνιες νευρώσεις, ποὺ καταλήγουν
συνήθως σὲ κίονες μὲ ἀντίστοιχα κιονόκρανα γιὰ τὶς τρίκλιτες (Π.Β.3.29,
κίονες, Π.Β.3.32.2) καὶ ἡμικίονες γιὰ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τόσο τῶν
τρίκλιτων, ὅσο καὶ τῶν μονόχωρων (τύπος Η). Τὶς μεταβυζαντινὲς σταυ-
ροθολιακὲς ἐκκλησίαι τῆς Δωδεκανήσου χαρακτηρίζουν κυρίως οἱ ἡμικί-
ονες στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους. Αὐτοὶ ὑπαγορεύονται ἀπὸ στατικούς λόγους,
γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν φορτίων τῶν νευρώσεων καὶ τῶν ἐνισχυτικῶν τόξων
καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν σημείων σύγκλισης τῶν πλαγίων ὠθήσεων στὰ
σημεῖα συμβολῆς τῶν θόλων τῶν σταυροθολίων, προσδίδουν ὅμως συγ-
χρόνως μία χαρακτηριστικὴ μορφολογία στὸ ἐσωτερικὸ τους.

Ἡ ἀπουσία νευρώσεων σὲ μερικὰ παραδείγματα ὁδήγησε στήν ἀπλού-
στευση τῆς κατασκευῆς τῶν σταυροθολίων καὶ στήν κατάληξη τῶν
διασταυρούμενων θόλων σὲ ὀρθογώνιες παραστάδες (τύπος Ο), λύση
συνηθισμένη ἐξάλλου στήν βυζαντινὴ ναοδομία⁴⁶⁴. Ὡστόσο σὲ μερικὲς πε-
ριπτώσεις διαθέτουν ὥστόσο διακοσμητικὸ γεῖσο σύνθετης διατομῆς ὑπὸ
μορφὴ ἐπικράνου στήν γένεση τῶν θόλων⁴⁶⁵, ποὺ ἐνίστε περιτρέχει ὀρι-
ζόντια ἐσωτερικὰ ὅλη τὴν ἐκκλησίαν⁴⁶⁶.

Ἡ χρῆση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ παλαιότερα μνημεῖα δὲν εἶναι
ἄγνωστη σ' αὐτὲς τὶς ἐκκλησίαις, φαινόμενο ἄλλωστε σύνθηες στήν Ἀνα-
τολή καὶ στήν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ (Π.Β.3.29, κίονες, σπόλια). Ἐτσι
ἐντοιχίζονται συχνὰ κίονες στὶς λιθοδομὲς τῶν μονόχωρων σταυροθολι-
ακῶν ἐκκλησιῶν δημιουργώντας τὴν ἐντύπωση ἡμικιόνων⁴⁶⁷. Γιὰ τὴν κα-
τασκευὴ τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου στὸ Καστελλόριζο μεταφέρθηκαν ἀπὸ
τὸ Κάς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ
εἰδικὰ οἱ κίονες ἀπὸ παλιότερα μνημεῖα τῆς περιοχῆς⁴⁶⁸, καθὼς καὶ τῆς
Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου, ποὺ προέρχονται
ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας τῆς Ἀρκάσας⁴⁶⁹. Ὁ συν-
δυασμὸς τους μὲ κιονόκρανα ἀπλουστευμένα ἢ μὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν
ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ ἐντάσσει στήν χρονικὴ περίοδο, ποὺ ἔχουν

464. ΚΣΕΔ 13, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στήν Παστίδα τῆς Ρόδου.

465. Τὰ ἐκκλησιάκια, ΚΣΕΔ 96, τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ, ΚΣΕΔ 95, «Μιχαήλη» στὸ Νη-
μπορεῖο τῆς Σύμης.

466. ΚΣΕΔ 26, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου.

467. ΚΣΕΔ 49, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο στὸ Μάσαρη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 105,
στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Βουνοῦ στὸ Καστελλόριζο καὶ, ΚΣΕΔ 86, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ
Μανδράκι τῆς Νισύρου.

468. ΚΣΕΔ 103.

469. ΚΣΕΔ 108. Τὰ κιονόκρανα συνδυάζουν τὸν τύπο τοῦ πτυχωτοῦ καὶ τοῦ κορινθι-
ακοῦ.

κατασκευασθεί οι εκκλησίες. Ανάλογα παραδείγματα με χρήση αρχιτεκτονικών μελών παλαιότερων μνημείων παρουσιάζονται και σε άλλες καμαροσκέπαστες εκκλησίες της ίδιας περιόδου με όξυκόρυφους θόλους και ενισχυτικά τόξα⁴⁷⁰, όπως της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Πλημμύρι και στα δύο σταυροθολιακά δυτικά της προστώα, της κοινότητας Λαχανιάς της Ρόδου⁴⁷¹.

Νευρώσεις, που καταλήγουν κατ' ευθείαν στην τοιχοποιία χωρίς την χρήση ήμικίωνων (τύπος Χ), σπανίζουν στις μεταβυζαντινές σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου⁴⁷² ή φθάνουν μέχρι τα θεμέλια⁴⁷³. Μοναδικό παράδειγμα ανάληψης των νευρώσεων από φουρούσια με κορινθιάζουσα διακόσμηση εμφανίζεται στην Ύπαπαντή του Χριστού στην Αρκάσα της Καρπάθου⁴⁷⁴.

Ιδιαίτερη ποικιλία εμφανίζουν τα κιονόκρανα, αλλά και τα μισά κιονόκρανα που φέρουν οι ήμικιόνες. Μία απλουστευμένη μορφή κιονόκρανου είναι η ήμικυκλικής διατομής επίστεψη⁴⁷⁵ (Π.Β.3.33, τύπος Η). Άλλη μία απλή μορφή κιονόκρανων είναι ένα απλό όρθογώνιο παραλληλεπίπεδο τμήμα επάνω από τον ήμικίονα⁴⁷⁶ (τύπος Π). Ένιοτε για διακόσμηση συνδυάζεται και με λάξευση των κάτω γωνιών του παραλληλεπιπέδου με «όμφαλους» ανάλογους με αυτούς, που χρησιμοποιούνται και σε όθωμανικά μνημεία⁴⁷⁷ (τύπος Ο). Απλουστευμένη μορφή κιονόκρανου κοιλόκυρτης διατομής, που παραπέμπει σε αντίστοιχα γείσα αποτελεί το παράδειγμα του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου⁴⁷⁸ (τύπος Γ). Άλλοτε χρησιμοποιείται ως κιονόκρανο ο συνδυασμός επίστεψης με μορφή γείσου σύνθετης διατομής και όρθογώνιο επίκρανο, που τέμνονται οι κάτω γωνίες⁴⁷⁹ (τύπος Σ).

Χρησιμοποιούνται εύρυστα στις εκκλησίες αυτές κιονόκρανα επιχρισμένα χωρίς ανάγλυφη διακόσμηση με απλουστευμένες αποτμήσεις, μετατρέποντας απλώς την όρθογώνια άνω βάση σε κυκλική στην κάτω

470. Που φέρονται από αρχαίους κίονες και κορινθιάζοντα κιονόκρανα, όπως στην Μεταμόρφωση του Σωτήρα στην παραλία στο Κιοτάρι της κοινότητας Άσκληπιού της Ρόδου.

471. ΚΣΕΔ 72.

472. ΚΣΕΔ 23, στο έξωκλήσι της Παναγίας της Φανερωμένης στις Φάνες της Ρόδου.

473. ΚΣΕΔ 98, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου.

474. ΚΣΕΔ 108.

475. ΚΣΕΔ 7, του Αγίου Γεωργίου του Κάτω στην πόλη της Ρόδου.

476. ΚΣΕΔ 83, της Παναγίας της Κυράς στο Έμπορειό της Νισύρου.

477. ΚΣΕΔ 86, στον Άγιο Γεώργιο της Νισύρου και, ΚΣΕΔ 80, στους Αγίους Άναργύρους στην Καρδάμaina της Κω.

478. ΚΣΕΔ 99.

479. ΚΣΕΔ 100, της Γέννησης της Θεοτόκου στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου.

Π.Β.3.33.
Κιονόκρανα



Τύπος Η-7



Τύπος Π-83



Τύπος Ο-86



Τύπος Γ-99



Τύπος Σ-100



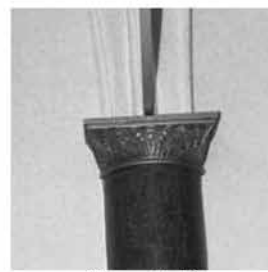
Τύπος Α-47



Τύπος Α-89



Τύπος Δ-67



Τύπος Δ1-16



Τύπος Δ2-28



Τύπος Δ3-91



Τύπος Κ-38



Τύπος Κ-9



Τύπος Α-15



Τύπος Ζ-103

Π.Β.3.34.1.
Ἐπίκρανα νευρώσεων



1



19



101

Π.Β.3.34.2.
Γείσα



Τύπος Α-121



Τύπος Κ-55



Τύπος Σ-130

πλευρά καὶ ἐνσωματώνοντάς τα στὸν ἡμικίονα⁴⁸⁰ (τύπος Α). Οἱ ἐπάνω γωνίες τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ κιονόκρανου συνήθως τέμνονται καὶ διακοσμοῦνται μὲ γεῖσο σύνθετης διατομῆς, ἐνῶ στὴν κάτω βάση μὲ κορδόνι ἡμικυκλικῆς διατομῆς⁴⁸¹. Ἄλλοτε οἱ πλευρὲς τῆς ἐπάνω βάσης τοῦ κιονόκρανου εἶναι καμπυλωμένες⁴⁸². Ἐνίοτε στὸ μέσον τῆς μεγάλης πλευρᾶς τῆς ἄνω βάσης τοῦ κιονόκρανου σχηματίζεται μικρὴ προεξοχή γιὰ τὴν καλύτερη ἔδραση τοῦ ἐνδιάμεσου ἐνισχυτικοῦ τόξου⁴⁸³.

Στὴν προσπάθεια διακόσμησης τὰ ἐπιχρισμένα αὐτὰ κιονόκρανα φέρουν ρηχὰ ἀνάγλυφα, ἀπλὰ μοτίβα (τύπος Δ) μὲ ἑλικοειδεῖς ἀπομιμήσεις⁴⁸⁴ ἢ δικέφαλους ἀετοὺς⁴⁸⁵ καὶ συνήθως ἀπομιμήσεις φύλλων ἀκάνθου, ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα⁴⁸⁶. Ἀνάλογες ἀπομιμήσεις ἀκανθῶν τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων παρουσιάζονται σὲ μερικὰ παραδείγματα, ἄλλοτε μὲ μία σειρὰ φύλλων⁴⁸⁷ (τύπος Δ1) καὶ ἄλλοτε μὲ δύο⁴⁸⁸ (τύπος Δ2), ἢ τρεῖς σειρές⁴⁸⁹ (τύπος Δ3).

Στὴν πλειονότητά τους ὅμως εἶναι κορινθιακὰ κιονόκρανα (τύπος Κ). Ἐφαρμόσθηκε μία μεγάλη ποικιλία τέτοιων κιονοκράνων. Στὰ λιγότερο διακοσμημένα, ὅπου προβάλλονται κυρίως οἱ γωνιακοὶ ἑλικες καὶ τὰ φύλλα ἀκάνθου, μὲ ἐλαφρὰ ἀνάγλυφα⁴⁹⁰ ἢ μὲ περισσότερο ἀνάγλυφα φύλ-

480. Στὰ παραδείγματα, ΚΣΕΔ 21, τοῦ Ἁγίου Νικήτα στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 43, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὴν Μαλώνα, ἀλλὰ καί, ΚΣΕΔ 47, τοῦ ὁμώνυμο Εὐαγγελισμοῦ στὸ Μάσαρη καί, ΚΣΕΔ 59, τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου.

481. ΚΣΕΔ 89, οἱ κίονες τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 5, οἱ ἡμικίονες τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας στὴν πόλη τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 56, τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ Ἰστριο τῆς Ρόδου.

482. ΚΣΕΔ 67, οἱ ἡμικίονες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 90, οἱ κίονες καὶ οἱ ἡμικίονες τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

483. ΚΣΕΔ 89, οἱ ἡμικίονες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης.

484. ΚΣΕΔ 38, στοὺς ἀνατολικότερους ἡμικίονες τῆς Παναγίας τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω.

485. ΚΣΕΔ 41, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Μαλώνα τῆς Ρόδου.

486. ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι, ΚΣΕΔ 58, τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὴν Λάρδο καί, ΚΣΕΔ 20, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες τῆς Ρόδου.

487. ΚΣΕΔ 16, τῶν ἡμικίωνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς κοινότητος Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου.

488. ΚΣΕΔ 28, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὶς Καλυθιὲς καί, ΚΣΕΔ 29, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ψίνθο τῆς Ρόδου.

489. ΚΣΕΔ 91, τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

490. ΚΣΕΔ 3, τὴν ἡμικίωνων τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Νιοχώρι καί, ΚΣΕΔ 6, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἄνω στὸ ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 63, τῆς Παναγίας τῆς Σκιαδενῆς στὴν Ἀπολλακιά καί, ΚΣΕΔ 73, τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Καταβιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 109, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Βωλάδα τῆς Καρπάθου καί, ΚΣΕΔ 118, τῆς Ἁγίας Μαρίας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου, καθὼς καί, ΚΣΕΔ 115, τῶν κίωνων τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμποριὸ.

λα άκάνθων⁴⁹¹. Πλουσιότερα διακοσμημένα όμως είναι τὰ κιονόκρανα με έντονα ανάγλυφα φύλλα άκάνθου⁴⁹². Η συνηθέστερη διάταξη τών διακοσμητικών φύλλων άκάνθου τών κορινθιακών κιονοκράνων είναι δύο σειρές φύλλων και μία τρίτη, στην οποία έντάσσονται και οί γωνιακοί έλικες⁴⁹³. Σε μερικά παραδείγματα ή τρίτη σειρά φύλλων άκάνθου τών κιονοκράνων δέν διαφοροποιείται και είναι όμοια με τις άλλες δύο, αν και έντάσσονται οί γωνιακοί έλικες⁴⁹⁴.

Η δημιουργία προεξοχής στο μέσον τών πλευρών της άνω στάθμης τών κιονοκράνων βοηθά στην καλύτερη έδραση τών ένδιάμεσων ένισχυτικών τόξων, έκτος τών διαγωνίων νευρώσεων στο κάθε κιονόκρανο. Έτσι παρουσιάζονται τέτοια κιονόκρανα με άπλούστερη διακόσμηση⁴⁹⁵ ή κοσμοούνται και με ανάγλυφους σταυρούς και δέν έχουν γωνιακούς έλικες⁴⁹⁶. Άλλοτε πάλι έχουν πλουσιότερη διακόσμηση με μία⁴⁹⁷ ή με δύο σειρές⁴⁹⁸, αλλά και με τρεις σειρές φύλλων άκάνθου⁴⁹⁹.

Ίδιαίτερη περίπτωση κοσμημένων κιονοκράνων αποτελούν εκείνα, όπου τὰ γωνιακά πολύφυλλα καλύπτουν όλη την έπιφάνειά τους με διακοσμητικό ρόδακα στο μέσον της μεγάλης πλευράς τους και συνδυάζουν την μορφή λεβητοειδών και κορινθιακών κιονοκράνων⁵⁰⁰ (τύπος Λ).

Ο συνδυασμός ένίοτε τών κιονοκράνων με τὸ όριζόντιο γείσο, πὸν περιτρέχει όλη την έσωτερική έπιφάνεια, λίγο ψηλότερα, δημιουργεί ένα δεύτερο, τρόπον τινά, κιονόκρανο επάνω από τὸ κανονικό, με ένα

491. ΚΣΕΔ 2, τών ήμικίωνων τοῦ Ἁγίου Νικολάου στο ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 69, τοῦ Ταξιάρχῃ Μιχαήλ στον Μεσαναγρὸ τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 112, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στίς Πύλες τῆς Καρπάθου καί, ΚΣΕΔ 117, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στήν Ἁγία Μαρίνα τῆς Κάσου.

492. ΚΣΕΔ 9, τών κίωνων τῆς δυτικῆς πτέρυγας τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὰ Τριάντα, ΚΣΕΔ 39, τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς τοῦ Ταξιάρχῃ Μιχαήλ στον Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 33, τών ήμικίωνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στήν Ἀρχίπολη, ΚΣΕΔ 38, τῆς Παναγίας τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω στον Ἀρχάγγελο καί, ΚΣΕΔ 42, τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στήν Μαλώνα τῆς Ρόδου.

493. ΚΣΕΔ 19, τών κίωνων τοῦ Ἁγίου Λουκά στήν Σορωνή, ΚΣΕΔ 32, τών ήμικίωνων τών Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στήν Διφυλιά, ΚΣΕΔ 66, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στο Βάτι τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 91, τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου στο Χωριὸ τῆς Σύμης.

494. ΚΣΕΔ 25, τών ήμικίωνων τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 36, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στήν Κρητηνία τῆς Ρόδου.

495. ΚΣΕΔ 62, στοὺς ήμικίονες τῆς Ἁγίας Μαρίας στήν Ἀπολλακιά.

496. ΚΣΕΔ 65, τοῦ Ἁγίου Φιλήμονα στήν Ἀρνίθα καί, ΚΣΕΔ 9, τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου.

497. ΚΣΕΔ 60, τών ήμικίωνων τῆς Παναγίας Ὑψενῆς στήν Λάρδο τῆς Ρόδου.

498. ΚΣΕΔ 35, τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στον Ἀπόλλωνα τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 89, τοῦ σταυροθολιακοῦ δυτικοῦ πρόναου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στον Γιαλὸ τῆς Σύμης.

499. ΚΣΕΔ 4, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στο ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου.

500. ΚΣΕΔ 15, τών Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στήν κοινότητα Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου.

ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο καὶ ἐπίστεψη τὸ ἴδιο τὸ γεῖσο⁵⁰¹ (τύπος Ζ). Ὅταν ἡ ἐκκλησία εἶναι τρίκλιτη, ἡ ἐντύπωση εἶναι μεγαλύτερη, καθότι αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐπάνω ἀπὸ τοὺς κίονες, ὅπως στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο στὸ Καστελλόριζο⁵⁰². Ἡ πρόσθετη ἀνάγλυφη διακόσμηση στὶς ἐπίπεδες ἐπιφάνειες μὲ φυτικές συνθέσεις τὰ κάνει περισσότερο ἀνάλαφρα. Σὲ μία περίπτωση στὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κιονόκρανο τμήμα, ἀντὶ ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, δημιουργεῖται ἓνα εἶδος ἀντεστραμμένης κόλουρης πυραμίδας (Π.Β.3.39.1)⁵⁰³.

Ἀνάλογη διακόσμηση σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὰ κιονόκρανα παρατηρεῖται σὲ μερικά παραδείγματα μὲ τὴν παρεμβολὴ στὶς νευρώσεις τῶν σταυροθολίων ἐπικράνων (Π.Β.3.34.1), εἴτε μὲ τὴν μορφὴ φουρουσιῶν, ὅπως φαίνεται στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου⁵⁰⁴, εἴτε μὲ ὀρθογώνια διακοσμητικὰ γεῖσα, ὅπως στὸν Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου⁵⁰⁵. Παρόμοια διακόσμηση παρατηρεῖται καὶ στὴν ζώνη ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα στὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς τρίκλητης τοῦ Ἀγίου Λουκά στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου⁵⁰⁶, ἂν καὶ τὰ σταυροθολία της δὲν διαθέτουν νευρώσεις.

Τὸ ὀριζόντιο γεῖσο, ποὺ περιτρέχει ἐσωτερικὰ τὶς ἐκκλησίες ἔχει σπάνια ἀπλουστευμένη μορφὴ (Π.Β.3.34.2, γεῖσα, τύπος Α) καὶ εἶναι συνήθως κοιλόκυρτης (τύπος Κ) ἢ σύνθετης διατομῆς (τύπος Σ). Συνηθίζεται ἐνίοτε τὸ ἄνω τμήμα τοῦ τοίχου νὰ εἶναι σὲ ἔσοχή, ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ ἐμφανίζεται καὶ στὶς ἐξωτερικὲς ὀψεις τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν, ἀλλὰ χωρὶς γεῖσο.

Νευρώσεις

Τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τῶν σταυροθολιακῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου εἶναι οἱ διαγώνιες νευρώσεις καὶ τὰ ἐγκάρσια ἐνισχυτικὰ τόξα (Π.Β.3.35.1), ποὺ συνδέουν τοὺς κίονες καὶ τοὺς ἡμικίονες μεταξύ τους καὶ ἀποδίδουν τὸν γοθτικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις δὲν ἔχουν ἐγκάρσια τόξα, ἀλλὰ μόνο δι-

501. Τὰ παραδείγματα τῆς ἀρχικῆς φάσης, ΚΣΕΔ 30, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Δῆμο Ἀφάντου, ΚΣΕΔ 37, στὸν Ἑμπωνα, ΚΣΕΔ 40, στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 104, τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ Καστελλόριζο, ΚΣΕΔ 116, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά καί, ΚΣΕΔ 119, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Ἀρβανιτοχώρι τῆς Κάσου.

502. ΚΣΕΔ 103.

503. ΚΣΕΔ 101, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Ἑμπορεῖο τῆς Χάλκης. Πιθανῶς προῆλθε ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπέμβαση γιὰ διακόσμηση μὲ ὀριζόντιο γεῖσο τῆς ἐκκλησίας σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο καὶ πλήρωση τῶν ἐνδιάμεσων τμημάτων τῶν νευρώσεων μέχρι τὰ κιονόκρανα.

504. ΚΣΕΔ 1.

505. ΚΣΕΔ 39.

506. ΚΣΕΔ 19. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὀρθογώνιες σὲ ἐλαφρὰ προεξοχή παραστάδες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς διαγώνιες τῶν σταυροθολίων καὶ μικρὰ ἐπικράνα ἀπὸ ὀρθογώνια γεῖσα σύνθετης διατομῆς.

Π.Β.3.35.1.
Έγκάρσια ένισχυτικά τόξα



ΚΣΕΔ 60



ΚΣΕΔ 86



ΚΣΕΔ 115



ΚΣΕΔ 87

Π.Β.3.35.2.
Κλειδιά νευρώσεων



Τύπος Ρ-31



Τύπος Κ-25



Χωρίς διακόσμηση-45

αγώνιες νευρώσεις⁵⁰⁷. Αντίστοιχα σὲ ἄλλες ἀπαντοῦν μόνο ἐνισχυτικά τόξα μὲ ὀρθογώνια διατομή, στὰ πλάγια νεότερα κλίτη τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀφάντου τῆς Ρόδου⁵⁰⁸ καὶ στὰ πλάγια κλίτη τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῆς μητρόπολης τῆς πόλης τῆς Ρόδου⁵⁰⁹, καθὼς καὶ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου⁵¹⁰. Ξεχωριστὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ Παναγιά τοῦ Κάστρου στὸ χωριὸ τῆς Σύμης, ποὺ δὲν διαθέτει ἐγκάρσια τόξα, ἀλλὰ οἱ ὀρθογώνιες διαγώνιες νευρώσεις, κατὰ παράξενο καὶ διαφορετικὸ τρόπο, ἀλληλοτέμνονται σὲ δύο σημεῖα⁵¹¹.

Ἡ πλέον συνηθισμένη διατομή τῶν διαγώνιων νευρώσεων εἶναι κυκλική (Π.Β.3.29, τύπος νευρώσεων κυλινδρικές καὶ Π.Β.3.36), δηλαδὴ γραμμικὰ στοιχεῖα κυλινδρικής μορφῆς, ποὺ προσκολλῶνται μὲ κοῖλες ἀποτμήσεις στὸ ὀρθογώνιο σῶμα τῆς νεύρωσης, ἐνῶ φέρουν συχνὰ μικρὴ προεξοχή στὸ μέσον. Οἱ νευρώσεις αὐτὲς μιμοῦνται φυσικὰ τὰ ἀντίστοιχα γοτθικά. Τὴν διατομή τους συμβατικά μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε μορφῆς πετάλου λουλουδιοῦ. Παραλλαγὴ τῶν νευρώσεων αὐτῶν παρουσιάζεται σὲ ἄρκετὲς ἐκκλησίες μὲ διατομὴ ἀνάλογη, ἀλλὰ λεπτότερη (τύπος Λ). Ἡ ἐμφάνιση ἐντούτοις νευρώσεων κυκλικῆς διατομῆς μὲ ἀπλούστερη κυλινδρική μορφή ὀφείλεται ἐνίοτε καὶ στὴν ἐπίχριση μὲ σοβᾶ, ποὺ κάλυψε τὶς διακοσμητικὰς τους λεπτομέρειες⁵¹².

Ἐφαρμόζονται στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ εἰδικὰ στὰ νησιά τῆς Ρόδου, τῆς Σύμης, τῆς Χάλκης, στὴν Ἀλιμιά τοῦ Καστελλόριζου καὶ στὸ Καλαμάκι τῆς Λυκίας, ἐνῶ οἱ λεπτότερες νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς ἐμφανίζονται μόνο στὴν Ρόδο (Π.Β.3.29, τύπος νευρώσεων κυλινδρικές καὶ λεπτὲς κυλινδρικές).

Ἄλλη μορφή νευρώσεων εἶναι μὲ ὀρθογώνια διατομή (τύπος Ο). Οἱ ἀπλούστερες νευρώσεις εἶναι οἱ ὀρθογώνιες, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἱκανοποιητικὸ ποσοστὸ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν⁵¹³. Μὲ ἀνάγλυφες καὶ ζωγραφικὲς δια-

507. ΚΣΕΔ 86, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου καί, ΚΣΕΔ 40, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, ὁ πρῶτος ὀρθογώνιες καὶ ὁ δεῦτερος λεπτὲς νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς.

508. ΚΣΕΔ 30.

509. ΚΣΕΔ 1.

510. ΚΣΕΔ 115.

511. ΚΣΕΔ 87.

512. ΚΣΕΔ 21, στὸν Ἅγιο Νικήτα, ΚΣΕΔ 24, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὶς Φάνες, καθὼς καί, ΚΣΕΔ 45, στοὺς Ἁγίους Πέτρο καὶ Παῦλο στὸ Χαράκι τῆς Μαλῶνας στὴν Ρόδο.

513. ΚΣΕΔ 23, τῆς Παναγίας Φανερωμένης στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 75, τοῦ Ἁγίου Παύλου στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 78, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, ΚΣΕΔ 79, τῆς Ἀγίας Τριάδας στὴν Ἀντιμάχεια, ΚΣΕΔ 80, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ, ΚΣΕΔ 81, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 97, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου, ΚΣΕΔ 111, στὸ νότιο σταυροθόλιο τῆς Παναγίας στὸ Ὅθος τῆς Καρπάθου, ΚΣΕΔ 114, τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα στὸ Φρῦ, ΚΣΕΔ 116,

Π.Β.3.36.
Νευρώσεις



Τύπος Β-25



Τύπος Α-32



Τύπος Ο-97



Τύπος Χ-117

κοσμήσεις κοσμοῦνται οἱ ὀρθογώνιες νευρώσεις σὲ μερικές ἐκκλησίες⁵¹⁴. Ἡ χρήση τους εἶναι γενικευμένη στὴν Κάλυμνο, Κῶ, Νίσυρο, Τήλο, Κάρπαθο καὶ Κάσο, μὲ ἓνα παράδειγμα στὴν Σύμη⁵¹⁵, ἓνα στὴν Ψέριμο⁵¹⁶, δύο στὸ Λιβίσσι τῆς Λυκίας⁵¹⁷ καὶ λίγα στὴν Ρόδο (Π.Β.3.29, τύπος νευρώσεων ὀρθογώνιες). Ἀριθμητικά βέβαια εἶναι πολὺ λιγότερες οἱ ἐκκλησίες μ' αὐτὲς τὶς νευρώσεις καὶ φυσικὰ εἶναι πολὺ ἀπλούστερος ὁ τρόπος λάξευσης καὶ κτισίματος τῶν νευρώσεων καὶ τῶν ἀντίστοιχων σταυροθολίων.

Σὲ λιγοστὲς ἐκκλησίες παρουσιάζονται καὶ καμπυλωμένες διατομὲς νευρώσεων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ὀρθογώνιες μὲ καμπύλωση τῶν γωνιῶν τους⁵¹⁸ (τύπος νευρώσεων καμπυλωμένες) ἢ φέρουν καὶ ἓνα προεξέχον ζωνάρι στὸ μέσον τῆς νευρώσεως⁵¹⁹. Ξεχωρίζουν οἱ νευρώσεις τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα τῆς Καρπάθου⁵²⁰, ὅπου σ' ὅλη τὴν ἐκκλησία εἶναι ὀρθογώνιες ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱερό, ὅπου εἶναι κυλινδρικές.

Θὰ πρέπει προφανῶς τὸ φαινόμενο τῆς χρήσης διαφορετικῶν τύπων νευρώσεων νὰ σχετίζεται μὲ δύο ὁμάδες συνεργείων καὶ μαστόρων, πού, ἐνῶ καὶ οἱ δύο κατασκεύαζαν σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες, παρατηροῦνται διαφορὲς ὡς πρὸς τὶς κατασκευαστικὲς μεθόδους καὶ τὶς μορφολογικὲς λεπτομέρειες στὶς νευρώσεις, ὅπως καὶ στὴν στέγαση τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ.

Σὲ ἐλάχιστες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες μικρῶν συνήθως διαστάσεων⁵²¹ καὶ σὲ τρεῖς τρίκλιτες βασιλικὲς⁵²² δὲν γίνεται χρῆση διαγώνιων νευρώσεων (τύπος νευρώσεων, χωρὶς νευρώσεις). Ἀπ' αὐτὲς μόνο σὲ δύο οἱ θόλοι τῶν σταυροθολίων εἶναι ἡμικυκλικοί⁵²³. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου

στὸν τάφο τῆς Κασσιανῆς (;) στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά καί, ΚΣΕΔ 118, τῆς Ἀγίας Μαρίνας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου.

514. ΚΣΕΔ 83, ἡ Παναγία ἡ Κυρὰ στὸ Ἐμπορεῖο τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 98, ἡ Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου, ΚΣΕΔ 107, ἡ μητρόπολις τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀπέρι, ΚΣΕΔ 108, στὶς Μενετές, ΚΣΕΔ 109, τῆς Γέννησις τῆς Θεοτόκου στὴν Βωλάδα, ΚΣΕΔ 112, τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὶς Πύλες τῆς Καρπάθου, ΚΣΕΔ 115, τὸ σταυροθόλιον τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Γέννησις τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο, ΚΣΕΔ 116, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά καί, ΚΣΕΔ 119, ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸ Ἀρβανιτοχώρι τῆς Κάσου.

515. ΚΣΕΔ 94.

516. ΚΣΕΔ 128.

517. ΚΣΕΔ 125 καὶ ΚΣΕΔ 126.

518. ΚΣΕΔ 100, στὴν Γέννησις τῆς Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου καί, ΚΣΕΔ 85, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο στὸ Μανδράκι τῆς Νισύρου.

519. ΚΣΕΔ 99, στὸν Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου 9 καί, ΚΣΕΔ 82, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου.

520. ΚΣΕΔ 110.

521. Σὲ μονόχωρες δρομικὲς μὲ 2 ἢ 3 σταυροθόλια, ἤτοι σὲ 4 τῆς Ρόδου, 3 τῆς Σύμης καὶ 1 τῆς Κάσου.

522. Σὲ δύο τρίκλιτες βασιλικὲς τῆς Κάσου, ΚΣΕΔ 115, 117, καὶ σὲ μιὰ τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 19, τοῦ Ἀγίου Λουκά στὴν Σορωνή.

523. Ἡ μία ΚΣΕΔ 27, ἡ Ἁγία Ἄννα στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου εἶναι ἀρκετὰ νεότερη

αίωνα εμφανίζονται και απλά βυζαντινά σταυροθόλια, χωρίς νευρώσεις σε συνδυασμό και με τα νεοκλασικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική, όπως στις νεώτερες δυτικές προσθήκες της μητρόπολης των Εισοδίων της Θεοτόκου της Ρόδου⁵²⁴, στον Άγιο Νικόλαο της Παστίδας⁵²⁵, στον Άγιο Δημήτριο στα Καλαβάρδα⁵²⁶, στην δυτική κεραία του Αγίου Παντελεήμονα στα Σιάννα⁵²⁷ της Ρόδου, στον «Μιχαήλη»⁵²⁸ και στην Αγία Ειρήνη του Νημποριού⁵²⁹ στην Σύμη, στον πρόναο του Αγίου Σπυρίδωνα στο Φρῦ⁵³⁰ και στον Τίμιο Σταυρό της Αγίας Μαρίνας της Κάσου⁵³¹. Η διακόσμηση του σοβά των απλών αυτών σταυροθολίων με προεξέχοντα κορδόνια σε συνδυασμό άλλοτε και με ζωγραφικά μοτίβα παράλληλα με την διαγώνια αλληλοτομή των θόλων αυτών των εκκλησιών θυμίζει νευρώσεις⁵³².

Τὰ κλειδιά των νευρώσεων των σταυροθολίων, εκτός από τον σοβαρό δομικό και στατικό ρόλο, που παίζουν, είναι συνήθως ιδιαίτερα διακοσμημένα στην γοθική αρχιτεκτονική και αναβαθμίζουν αισθητικά την μορφή τους. Συνήθως φέρουν λαξευτή διακόσμηση από ρόδακες (τύπος Ρ) ή από κωνικές απόληξεις με μορφή κουκουναριού (τύπος Κ), ενώ δεν λείπουν και τα κλειδιά χωρίς κάποια ιδιαίτερη διακόσμηση (Π.Β.3.35.2).

Κόγχες του Ιεροῦ

Η διακόσμηση της κόγχης του ιεροῦ ως του πλέον σημαντικού σημείου της εκκλησίας στην ὀρθόδοξη λατρεία είναι δεδομένη, αλλά στις σταυροθολιακές έχει να επιδείξει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η κάλυψη των κογχών του ιεροῦ παρουσιάσθηκε και στο κεφάλαιο Β.2, Τυπολογία, ωστόσο επισημαίνονται ἐδῶ τὰ ιδιαίτερα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά.

Η συνηθέστερη ἐσωτερική ὄψη των κογχών του ιεροῦ είναι ἕνα ἡμικυκλικό τόξο και ἀποτελεῖ τὴν ἀπόληξη του τεταρτοσφαιρικοῦ θόλου, πὺν καλύπτει τὴν ἐπίσης ἡμικυκλικὴ κάτοψή τους (Π.Β.2.27, Π.Β.3.37, Κάλυψη κόγχης ιεροῦ, τεταρτοσφαιρική και τύπος Τ). Τὰ τόξα αὐτὰ τῶν ἐκκλη-

(1973), ἐνῶ ἡ ἄλλη, ΚΣΕΔ 95, τοῦ «Μιχαήλη» στὸ Νημποριὸ τῆς Σύμης (1882) ἀποτελεῖ ἐξαίρεση.

524. ΚΣΕΔ 1, ἀπὸ τὸ 1842 ἕως καὶ τὸ 1961.

525. ΚΣΕΔ 13.

526. ΚΣΕΔ 26.

527. ΚΣΕΔ 53.

528. ΚΣΕΔ 95.

529. ΚΣΕΔ 96.

530. ΚΣΕΔ 114.

531. ΚΣΕΔ 117.

532. ΚΣΕΔ 93, στὴν παλαιότερη φάση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ Χαράνι τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 19, τοῦ Αγίου Λουκά στὴν Σορωνή τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 115, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἐμπορεῖο καί, ΚΣΕΔ 120, τῆς Αγίας Τριάδας στὸ Πόλι τῆς Κάσου.

σιών είναι συνήθως απλά⁵³³, αλλά συχνότερα τών παρεκκλησιών⁵³⁴. Πολλές φορές τὸ γεῖσο, πὺ περιτρέχει ἐσωτερικὰ τὴν ἐκκλησίαν, διακοσμεῖ καὶ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ στὸ ὕψος τῆς γένεσης τοῦ τόξου καὶ τοῦ τεταρτοσφαιρικοῦ θόλου παράλληλα⁵³⁵. Συχνὰ ἡ ἀπόληξη τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου ἔχει διακοσμητικὴ ἀπότμηση⁵³⁶. Συνηθισμένη εἶναι ἡ διακόσμηση τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου μὲ προεξέχουσα νεύρωση κυκλικῆς διατομῆς ἀντίστοιχη τῶν σταυροθολίων τοῦ ναοῦ, πὺ καταλήγει στὰ δύο ἄκρα στὴν γένεση τοῦ τόξου σὲ διακοσμητικὰ φουρούσια⁵³⁷ (τύπος Δ). Ὁ συνδυασμὸς τῆς παραπάνω νεύρωσης μὲ ὀριζόντιο γεῖσο στὴν γένεση τοῦ τόξου διακοσμεῖ ἀκόμη περισσότερο τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ⁵³⁸. Σὲ μία μόνο περίπτωση, στὴν Γέννηση τῆς Θεοτόκου τῆς Σπάρτης στὴν Πισιδία τῆς Τουρκίας⁵³⁹, τὸ τόξο τοῦ μετώπου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὀξυκόρυφο (τύπος Ο).

Τὰ πλεον ἐνδιαφέροντα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ διαθέτουν ἐκεῖνες οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ, πὺ στεγάζονται ἀπὸ πέντε ἀκτινωτοὺς ὀξυκόρυφους θολίσκους καὶ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς γοθτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου τῆς ὄψης. Οἱ ἀπολήξεις τῶν νευρώσεων φέρονται ἀπὸ διακοσμητικὰ φουρούσια, πὺ συνδέονται συνήθως μεταξύ τους μὲ ὀριζόντιο διακοσμητικὸ γεῖσο⁵⁴⁰ (τύπος Γ). Χωρὶς

533. ΚΣΕΔ 101, τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Ἡμπορεῖο τῆς Χάλκης.

534. ΚΣΕΔ 43, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὴν Μαλῶνα, ΚΣΕΔ 49, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὸ Μάσαρη καί, ΚΣΕΔ 75, τοῦ Ἀγίου Παύλου στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

535. ΚΣΕΔ 108, τὸ κοιλόκυρτο γεῖσο τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου καί, ΚΣΕΔ 109, αὐτὸ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Βολάδα Καρπάθου μὲ σύνθετη διατομή.

536. Ὅπως τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἡμπορεῖο (115 - 967.25) τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα (117 - 965.35) καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Ἀρβανιτοχώρι τῆς Κάσου (119 - 968.70).

537. ΚΣΕΔ 2, τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 8, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα, ΚΣΕΔ 32, τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στὴν Διμυλιά, ΚΣΕΔ 35, τῆς Ὑψωσης τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα, ΚΣΕΔ 58, τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ (58 - 1057.16), ΚΣΕΔ 59, τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Λάρδο, ΚΣΕΔ 71, τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, ΚΣΕΔ 72, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Πλημύρι τῆς Λαχανιάς στὴν Ρόδο, ΚΣΕΔ 97, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Μικρὸ Χωριὸ τῆς Τήλου, ΚΣΕΔ 103, τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου καί, ΚΣΕΔ 104, τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ Καστελλόριζο.

538. ΚΣΕΔ 16, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν κοινότητα Κοσκινού, ΚΣΕΔ 17, στὴν μονὴ Καλόπετρας στὸν Θεολόγο, ΚΣΕΔ 19, στὸν Ἅγιο Λουκά στὴν Σορωνή, ΚΣΕΔ 70, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη, ΚΣΕΔ 66, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο στὸ Βάτι, ΚΣΕΔ 69, στὸν Ταξιάρχη στὸν Μεσαναγρὸ καί, ΚΣΕΔ 73, στὴν Ἀγία Παρασκευὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

539. ΚΣΕΔ 130.

540. ΚΣΕΔ 4, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ ὁμώνυμο μαράσι τῆς πόλης τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 20, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες, ΚΣΕΔ 30, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου

Π.Β.3.37.
Κόγχες ιεροῦ



Τύπος T-101



Τύπος T-109



Τύπος A-2



Τύπος A-46



Τύπος B-28



Τύπος Γ-39



Τύπος A-33



Τύπος A-41

ορίζοντιο γείσο (τύπος Β) παρουσιάζεται το παράδειγμα του Τιμίου Σταυρού στις Καλυθιές της Ρόδου⁵⁴¹. Τα χαρακτηριστικά των κογχών αυτών είχαν ιδιαίτερη επίρροη στην διακόσμηση της έσωτερικής παρειάς του τεταρτοσφαιρίου με κατασκευή ψευδο-νευρώσεων κυκλικής διατομής, που αποδίδουν ανάλογη με τα σταυροθόλια έντύπωση (τύπος Α). Έτσι στον Άγιο Δημήτριο της Αρχίπολης της Ρόδου⁵⁴² ή ήμικυκλική κόγχη διακοσμείται με μία νεύρωση ὀρθογωνικής διατομής, που πλαισιώνει το ήμικυκλικό τόξο της ὄψης της και ἀπὸ τὸ μέσον της ἀρχίζουν ἄλλες δύο νευρώσεις κυκλικής διατομής. Όλες οἱ νευρώσεις καταλήγουν σὲ φουρούσια καὶ δίνουν τὴν έντύπωση μιᾶς τρίπλευρης κόγχης, που καλύπτεται ἀπὸ θόλο με τρεῖς ἀκτινωτοὺς θολίσκους ἀντὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Μαλῶνα τῆς Ρόδου⁵⁴³, ὅπου ὅλες οἱ νευρώσεις εἶναι κυκλικής διατομής καὶ οἱ ἀπολήξεις τους συνδέονται με ὀρίζοντιο κοιλόκυρτο γείσο στὴν γένεση τοῦ τόξου τῆς κόγχης. Στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Ὑψενῆς στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου⁵⁴⁴ γίνεται ἀπομίμηση στὸν σοβᾶ λεπτότατων νευρώσεων κυκλικής διατομής. Μοναδική διακόσμηση ἀποτελεῖ ἡ ἀπομίμηση θόλου με ἀκτινωτὲς νευρώσεις κυκλικής διατομής ἀνάλογου με τοὺς θόλους τῶν γοτθικῶν κογχῶν καὶ τῶν δυτικότερων ἱπποτικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ρόδου, ὅπου τὸ κλειδί τῶν νευρώσεων δὲν συμπίπτει με αὐτὸ τῆς νεύρωσης τοῦ τόξου τῆς ὄψης, ἀλλὰ εἶναι λίγο ἀνατολικότερα, ὅπως τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου⁵⁴⁵.

Ἄλλες κόγχες

Στὴν προσπάθεια ἐλάφρυνσης τῶν πλαϊνῶν τοίχων, χωρὶς ὥστόσο νὰ μειώσουν τὶς δυνατότητες ἀνάληψης τῶν πλάγιων ὠθήσεων τῶν σταυροθολίων, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῆς διακόσμησης, οἱ Δωδεκανήσιοι μάστορες χρησιμοποίησαν καὶ τὶς ἀβαθεῖς κόγχες μεταξὺ τῶν ἡμικιόνων (Π.Β.3.38). Ἄλλοτε αὐτὸ ἐπιτεύχθηκε με ἡμικυκλικὲς κόγχες κάτω ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κιονόκρανων καὶ τοῦ ὀρίζοντιου ἐσωτερικοῦ γείσου⁵⁴⁶ (τύπος Η), καὶ ἄλ-

στὸν Δῆμο Ἀφάντου, ΚΣΕΔ 36, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνία, ΚΣΕΔ 37, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα, ΚΣΕΔ 38, τῆς Παναγίας τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω, ΚΣΕΔ 39, τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο, ΚΣΕΔ 67, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ Γεννάδι τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 89, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλό, ΚΣΕΔ 90, τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου καί, ΚΣΕΔ 91, τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης.

541. ΚΣΕΔ 28.

542. ΚΣΕΔ 33.

543. ΚΣΕΔ 41.

544. ΚΣΕΔ 60.

545. ΚΣΕΔ 70.

546. ΚΣΕΔ 1, μητρόπολη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 77, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὸ Χω-

Π.Β.3.38.
 Άβαθείς κόγχες πλαγίων κλιτῶν



Τύπος Η-80



Τύπος Ψ-101



Τύπος Δ-118

λοτε στοῦ ἐπάνω τμήμα τῶν ἐσωτερικῶν μετώπων τῶν θόλων τῶν σταυρο-
θολίων⁵⁴⁷ (τύπος Ψ), ἐνῶ σὲ κάποια παραδείγματα ἐγινε χρῆση καὶ τῶν
δύο⁵⁴⁸ (τύπος Δ).

Στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες οἱ χρήσεις τῆς πρόθεσης, τοῦ διακονι-
κοῦ, τῶν εἰκονοστασιῶν καὶ ἄλλων λειτουργικῶν ἀναγκῶν καλύπτονται
συνήθως μὲ ποικιλία μικρότερων κογχῶν (Π.Β.3.39). Συνηθέστερες μορφές
τῶν κογχῶν αὐτῶν εἶναι οἱ ἡμικυκλικές μὲ κάτοψη ἄλλοτε ὀρθογώνια καὶ
ἄλλοτε ἐπίσης ἡμικυκλική καὶ ἀντίστοιχη ἡμικυλινδρική (τύπος Η) ἢ τε-
ταρτοσφαιρική κάλυψη⁵⁴⁹ (τύπος Τ). Συχνὰ ἀπαντοῦν καὶ κογχάρια, ποὺ
δημιουργοῦνται στὴν ΒΑ γωνία τοῦ ἱεροῦ ἡμικυκλικῆς κάτοψης⁵⁵⁰. Στὶς
κόγχες τῶν πλαγίων κλιτῶν τῶν τρίκλιτων σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν
τῆς Δωδεκανήσου παρουσιάζονται ἀνάλογα ἡμικυκλικά τόξα, ποὺ φέρουν
ὀριζόντιο γεῖσο στοῦ ὕψους τῆς γένεσης μὲ κοιλόκυρτη διατομή⁵⁵¹ ἢ σύνθετη,
ὅπου ἐπιπρόσθετα ἐμφανίζεται καὶ ἡ ἰδιοτυπία τῆς «κόγχης μέσα σὲ κόγχη
μεγαλύτερης ἀκτίνας»⁵⁵². Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μικρότερες ἡμικυκλικές
καὶ χαμηλωμένες κόγχες δημιουργοῦνται στοῦ κέντρου τους, ὅπου διανοίγο-
νται τὰ παράθυρα φωτισμοῦ τους. Ἐνίοτε διακοσμοῦν τὴν ἀπότμηση τῶν
τόξων μὲ σύνθετη διατομή⁵⁵³.

Ἡ προσπάθεια ἀνάδειξης τῶν μικρότερων αὐτῶν κογχῶν μὲ ἐπιρροὲς
διακόσμησης τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ἔχει ἀποφέρει μία ποι-
κιλία μὲ ἐνδιαφέροντα καὶ ἀξιόλογα παραδείγματα. Μία πρώτη ομάδα
περιλαμβάνει μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν ὕστερογοτθική
καὶ ἀναγεννησιακὴ ροδίτικη ἀρχιτεκτονική, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὀθωμα-
νική, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ 1750 ἕως μέσα 19ου αἰώνα. Πολὺ συνη-
θισμένη εἶναι ἡ διακόσμηση τῆς ὄψης τῆς κόγχης μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο

ριὸ τῆς Καλύμνου, ΚΣΕΔ 78, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὴν Ἀντιμάχεια, ΚΣΕΔ 80, Ἅγιοι
Ἀνάργυροι στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ, ΚΣΕΔ 86, Ἅγιος Γεώργιος στὸ Μανδράκι τῆς Νισύ-
ρου καί, ΚΣΕΔ 128, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὴν Ψέριμο.

547. ΚΣΕΔ 82, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 92, Παναγία
Κεχαριτωμένη στοῦ χωριὸ τῆς Σύμης, ΚΣΕΔ 97, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στοῦ Μικρὸ Χωριό,
ΚΣΕΔ 99, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στοῦ Μεγάλου Χωριὸ τῆς Τήλου, ΚΣΕΔ 101, Ἅγιος Νικόλαος
στοῦ Ἐμπορεῖο τῆς Χάλκης, ΚΣΕΔ 122, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὶς Πυλές τῆς Καρπάθου,
ΚΣΕΔ 114, Ἅγιος Σπυρίδων στοῦ Φρυ, ΚΣΕΔ 116, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγιά τῆς
Κάσου καί, ΚΣΕΔ 12, Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ἀλιμιά.

548. ΚΣΕΔ 83, Παναγία ἡ Κυρὰ στοῦ Ἐμπορεῖο, ΚΣΕΔ 84, Παναγία Ποταμίτισσα, ΚΣΕΔ
85, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ Ἅγιος Γεώργιος στοῦ Μανδράκι τῆς Νισύρου, ΚΣΕΔ 98,
Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στοῦ Μεγάλου Χωριὸ τῆς Τήλου καί, ΚΣΕΔ 118, Ἀγία Μαρίνα στοῦ
ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου.

549. ΚΣΕΔ 109, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Βωλάδα τῆς Καρπάθου.

550. ΚΣΕΔ 60, ἡ πρόθεση τῆς Παναγίας Ὑψενῆς στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου.

551. ΚΣΕΔ 117, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὴν Ἀγία Μαρίνα τῆς Κάσου.

552. ΚΣΕΔ 115, στὴν ἐκκλησία τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στοῦ Ἐμπορεῖο τῆς Κάσου.

553. ΚΣΕΔ 59, τὸ εἰκονοστάσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Λάρδο.

Π.Β.3.39.
Κόγχες πρόθεσης και διακονικού



Τύπος T-109



Τύπος Η & T-60



117



115

κοιλόκυρτης διατομής⁵⁵⁴ (Π.Β.3.40 - τύπος Ο). Έφαρμόζονται και άλλα τόξα ανάλογα με αυτά, που χρησιμοποιούνται στα κτίρια όθωμανικής αρχιτεκτονικής, όπως τα τόξα διπλής καμπυλότητας (τύπος Δ), διακοσμημένα με όρθογώνια πλαίσια κοιλόκυρτης διατομής⁵⁵⁵. Δεν λείπει και στις κόγχες ή χρήση των σύνθετων μουσουλμανικών τόξων⁵⁵⁶ (τύπος Μ), ή πλαισιωμένων με γείσο σύνθετης διατομής⁵⁵⁷. Ακόμη γίνεται χρήση περισσότερο ιδιόμορφων σύνθετων τόξων πολλαπλής καμπυλότητας⁵⁵⁸ και συνθετότερων τόξων με μουσουλμανικής έπιρροής διακόσμηση και σταλακτίτες⁵⁵⁹. Η διακόσμηση των τόξων των μικρών κογχών με νευρώσεις κυκλικής διατομής, που φέρονται από κιονίσκους με έπίκρανα και βάσεις πλαισιωμένες με όρθογώνια γείσα κοιλόκυρτης διατομής (τύπος Β), είναι της 1ης ομάδας με έπιρροές από την ροδίτικη ίπποτική και αναγεννησιακή κυρίως αρχιτεκτονική (Π.Β.3.41.1), εφαρμόζεται και στις σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου⁵⁶⁰. Ανάλογη διακόσμηση διαθέτει και η βόρεια κόγχη της πρόθεσης του Αγίου Γεωργίου του Βουνοῦ στο Καστελλόριζο⁵⁶¹, όπου, αντί νευρώσης κυκλικής διατομής, τὸ τόξο κοσμεῖ περίτεχνο ανθόμορφο σχέδιο με πέταλα, που συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρο του (τύπος Α). Η διακόσμηση των κογχών αὐτῶν των εκκλησιῶν έχει δώσει και μερικά παραδείγματα με προεξέχοντα όρθογώνια πλαίσια, που στεγάζουν τὰ ήμικυκλικά τόξα και φέρονται από ήμικιονίσκους με βάσεις και έπίκρανα (τύπος Π). Αὐτὰ στηρίζονται σὲ προεξέχουσες βάσεις και έπιστέφονται με γείσα⁵⁶². Ο συνδυασμός της διακόσμησης του προεξέχοντος τόξου με νευρωση κυκλικής διατομής αναλόγως με αὐτὰ των σταυροθολίων δίνει

554. ΚΣΕΔ 85, οί προθέσεις του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Νίσυρο, ΚΣΕΔ 97, της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μικρό Χωριό, ΚΣΕΔ 98, της όμωνυμης εκκλησίας στο Μεγάλο Χωριό, καθώς και ΚΣΕΔ 100, της Γέννησης της Θεοτόκου στο ίδιο χωριό της Τήλου.

555. ΚΣΕΔ 103, οί κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού της τρίκλιτης σταυροθολιακής του Αγίου Κωνσταντίνου στο Καστελλόριζο.

556. ΚΣΕΔ 47, ή απλούστερη μορφή της βοηθητικής κόγχης της πρόθεσης του Εὐαγγελισμού της Θεοτόκου στο Μάσαρη της Ρόδου.

557. ΚΣΕΔ 20, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις Φάνες και, ΚΣΕΔ 43, του Εὐαγγελισμού της Θεοτόκου στην Μαλώνα της Ρόδου.

558. ΚΣΕΔ 38, στην πρόθεση της Παναγίας της Τσαμπίκας της Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο της Ρόδου και, ΚΣΕΔ 104, του Αγίου Μερκουρίου στο Καστελλόριζο.

559. ΚΣΕΔ 71, τὸ κογχάριο στην ανατολική πλευρά της πρόθεσης της Αγίας Ειρήνης στην Λαχανιά της Ρόδου.

560. ΚΣΕΔ 71, ή βόρεια κόγχη της πρόθεσης της Αγίας Ειρήνης στην Λαχανιά, ΚΣΕΔ 8, ή ανατολική κόγχη της πρόθεσης της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Τριάντα, ΚΣΕΔ 38, της Παναγίας της Τσαμπίκας της Κάτω, ΚΣΕΔ 63, της Παναγίας της Σκιαδενής στην Ἀπολλοκιά και, ΚΣΕΔ 60, τὸ βόρειο εἰκονοστάσι της Παναγίας της Ὑψενής στην Λάρδο της Ρόδου.

561. ΚΣΕΔ 105.

562. ΚΣΕΔ 78, Κοίμηση της Θεοτόκου στην Ἀντιμάχεια της Κῶ. ΚΣΕΔ 86, περισσότερο απλουστευμένο παράδειγμα, με έναν κιονίσκο λόγω της θέσης της κόγχης στην γωνία της πρόθεσης, εμφανίζεται στὸν Ἅγιο Γεώργιο στο Μανδράκι της Νισύρου.

Π.Β.3.40.

Κόγχες πρόθεσης και διακονικοῦ τῆς 1ης ομάδας, με ἐπιρροές ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυρίως ἀρχιτεκτονικὴ



Τύπος O-85



Τύπος M-43



Τύπος A-103



Τύπος M-38



Τύπος M-71



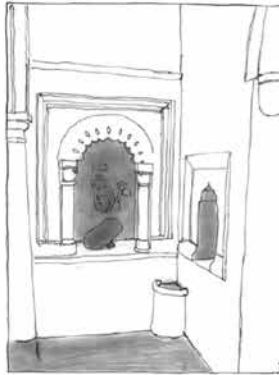
Τύπος M-104

Π.Β.3.41.1.

Κόγχες πρόθεσης και διακονικού τῆς 1ης ομάδας, με ἐπιρροές ἀπὸ τὴν ροδίτικη ἀναγεννησιακὴ κυρίως ἀρχιτεκτονικὴ



Τύπος Β-71



Τύπος Α-105



Τύπος Π-78



Τύπος Σ-36



Τύπος Σ-2



Τύπος Σ-55

Π.Β.3.41.2. Κόγχη πρόθεσης τῆς 2ης ομάδας



Τύπος Ν-63

περισσότερο ενδιαφέρουσες κόγχες⁵⁶³ (τύπος Σ). Ακόμη περισσότερο διακοσμημένη εμφανίζεται η βόρεια κόγχη της πρόθεσης του Αγίου Νικολάου στο όμώνυμο μαράσι της πόλης της Ρόδου⁵⁶⁴. Έδω συνδυάζεται η προηγούμενη διακόσμηση με προεξέχον πλαίσιο με κιονίσκους και της αντίστοιχης κόγχης του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στο Καστελλόριζο με το ανθόμορφο σχέδιο (τύπος Σ). Η σύνθεση φέρει επιπλέον διακόσμηση από ρόδακες ανάγλυφους στις γωνίες της ὄψης του ὀρθογώνιου πλαισίου, ὀθωμανικοῦ μπαρόκ. Μία ἄλλη σύνθετη διακόσμηση (τύπος Σ) παρουσιάζεται στην ἀνατολική κόγχη της πρόθεσης τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ στην Κάλαθο της Ρόδου⁵⁶⁵, ὅπου ἡ μορφή τῶν κιονίσκων, πού φέρουν νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς στο ἡμικυκλικό τόξο, ἐπαναλαμβάνεται καί στην ὄψη ὡς προεξέχουσα ἐπίστεψη.

Μοναδικό παράδειγμα τῆς δεύτερης ὁμάδας, με μορφολογικά στοιχεῖα με ἐπιρροές ἀπό κλασικισμό, μπαρόκ καί νεοβυζαντινὸ ρυθμό, εἶναι ἡ νεότερη τοξωτὴ κόγχη τῆς πρόθεσης, με ὀρθογώνιο πλαίσιο με παραστάδες καί γείσο καί ἐπίστεψη με τριγωνικό ἀέτωμα (τύπος Ν καί Π.Β.3.41.2). Βρίσκεται στην βόρεια πλευρὰ τῆς ἀντίστοιχης κεραίας τοῦ σταυροῦ τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Σκιαδενῆς στην Ἀπολακκιά τῆς Ρόδου, πού χρησιμεύει ὡς ἱερὸ τῆς μεταγενέστερης σταυροθολιακῆς⁵⁶⁶.

Γυναικωνίτες

Ἡ προσθήκη πρόναου με γυναικωνίτη σὲ πατάρι συνοδεύθηκε με τὶς ἀπαραίτητες τροποποιήσεις τοῦ ναοῦ. Ἔτσι παρουσιάζεται μία ποικιλία στοὺς ἐξῶστες τῶν παταριῶν καί στὸν τρόπο ἐπικοινωνίας τοῦ πρόναου καί τοῦ γυναικωνίτη με τὸν κυρίως ναό. Ἡ ἀπλούστερη λύση ἦταν νὰ διατηρήσουν τὰ δυτικὰ ἀνοίγματα, τὴν κεντρικὴ εἴσοδο καί τὰ δύο συμμετρικὰ παράθυρα ἐκατέρωθεν, στὸ ισόγειο, καί νὰ διανοίξουν ἀνοίγματα στὸν ὄροφο γιὰ τὴν ὀπτικὴ καί ἀκουστικὴ ἐπικοινωνία τοῦ γυναικωνίτη με τὸν κυρίως ναό, προστατεύοντας τὸν γυναικωνίτη με ἓνα ἀπλὸ κτιστὸ στηθαῖο. Ἐνίστε τὰ ἀνοίγματα εἶναι δύο μεγάλα τόξα⁵⁶⁷ (Π.Β.3.42.1, α).

563. ΚΣΕΔ 36. Ἅγιος Γεώργιος τῆς Κρητηνίας στὴν Ρόδο, στὴν μία πλευρὰ τῆς πρόθεσης, πού δὲν χωροῦσε λόγω στενότητος τοῦ χώρου τῆς ΒΑ γωνίας, ἀντὶ κιονίσκου, τὸ τόξο φέρεται ἀπὸ διακοσμητικὸ φουροῖσι.

564. ΚΣΕΔ 2, ἡ κόγχη ἔφερε καί χρονολογία στὴν πλάτη τῆς τὸ ἔτος 1759, πού ὁ ἱερέας τῆς ἐκκλησίας θεώρησε ἀσήμαντη καί κάλυψε με τοιχογραφία τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ ἐπάνω σὲ μουσαμᾶ, σύμφωνα με πληροφορία, πού μοῦ ἔδωσε ὁ ἀείμνηστος ἐφορος ἀρχαιοτήτων Ἡλίας Κόλλιας.

565. ΚΣΕΔ 55.

566. ΚΣΕΔ 63.

567. ΚΣΕΔ 25, Ἀγία Αἰκατερίνη στὰ Καλαβάρδα τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 101, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Χάλκης.

Άλλοτε μετατρέπονται τὰ δύο παράθυρα τῆς δυτικῆς ὀψης σὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα στὸ ισόγειο καὶ ἡ ἐπικοινωνία τοῦ γυναικωνίτη στὸ πατάρι γίνεται μὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ ἀπλὰ ὀριζόντια στηθαῖα⁵⁶⁸ (Π.Β.3.42.1, β). Μερικὲς φορές τὰ τρία δυτικὰ ἀνοίγματα διαμορφώνονται σὲ τοξοστοιχία μὲ πεσσούς⁵⁶⁹ (Π.Β.3.42.1, γ). Άλλοτε κατὰ τὴν προσθήκη πρόναου καὶ γυναικωνίτη τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ μετατρέπονται σὲ τοξοστοιχία μὲ κίονες γιὰ τὴν ἐπικοινωνία⁵⁷⁰, ἐνῶ τὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας τοῦ ὀρόφου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μεγάλο τόξο (Π.Β.3.42.1, δ).

Ἀνάλογη μορφή τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, πιθανῶς μεταγενέστερων, ποὺ προήλθαν κατὰ τὴν προσθήκη πρόναων μὲ γυναικωνίτες ἀπὸ τὴν μετατροπὴ τῶν παραθύρων τῆς δυτικῆς ὀψης, ἐμφανίζεται, καὶ ὅταν ἔχουν κατασκευασθεῖ μαζὶ μὲ τὸν κυρίως ναό⁵⁷¹ (Π.Β.3.42.2, α). Ξεχωριστὸ παράδειγμα ἀνάλογο, ἀλλὰ μὲ ξύλινη τοξοστοιχία ἐπικοινωνίας στὸ ισόγειο ἀπὸ πέντε ἡμικυκλικά τόξα καὶ κίονες, εἶναι ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου στὴν Βωλάδα τῆς Καρπάθου⁵⁷² (Π.Β.3.42.2, β).

Τολμηρότερες ἐπεμβάσεις ἐφαρμόσθηκαν στὶς προσθήκες, ὅταν διανοίχθηκε ἓνα μεγάλο ὀρθογώνιο ἄνοιγμα μὲ προβόλους, γιὰ στήριξη τοῦ ὀριζόντιου δοκοῦ, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν πρόναο στὸ ισόγειο καὶ ἀντίστοιχα ἓνα μεγάλο τόξο στὸ πατάρι⁵⁷³ (Π.Β.3.42.3, α). Ἀνάλογο φαινόμενο παρουσιάζεται, καὶ ὅταν τὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν πρόναο καὶ τὸν γυναικωνίτη γίνεται μὲ ἓνα μεγάλο τοξωτὸ ἄνοιγμα⁵⁷⁴. Ἐνίοτε τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν πρόναο γίνεται χαμηλωμένο λόγω τοῦ περιορισμένου ὕψους μέχρι τὸ πατάρι⁵⁷⁵ (Π.Β.3.42.3, β). Ἀντίστοιχα ἐπεμβάσεις ἐγιναν καὶ σὲ γυναικωνίτες, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶχαν προβλεφθεῖ

568. ΚΣΕΔ 91, ὁ γυναικωνίτης τοῦ 1900 στὸν Ἅγιο Ἐλευθέριο στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, καὶ ΚΣΕΔ 108, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Μενετὲς τῆς Καρπάθου.

569. ΚΣΕΔ 3, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Νιοχώρι τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 82, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὰ Νικεῖα τῆς Νισύρου, ποὺ ἔχει μόνον πρόναο, χωρὶς γυναικωνίτη.

570. ΚΣΕΔ 6, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἄνω στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἡμικυκλικά τόξα, ΚΣΕΔ 8, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου μὲ πρόναο τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία χαμηλωμένα τόξα καί, ΚΣΕΔ 114, τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα στὸ Φρῦ τῆς Κάσου μὲ τρία σύνθετα μουσουλμανικά τόξα ξύλινης κατασκευῆς καὶ δύο ξύλινα κολωνάκια.

571. ΚΣΕΔ 20, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὶς Φάνες τοῦ 1850, ΚΣΕΔ 29, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Ψίνθο τοῦ 1846 στὴν Ρόδο καί, ΚΣΕΔ 93, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Χαράνι τῆς Σύμης πρὸ τοῦ 1851.

572. ΚΣΕΔ 109, πρὸ τοῦ 1874.

573. ΚΣΕΔ 79, Ἀγία Τριάδα τῆς Ἀντιμάχειας τῆς Κῶ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ πρόναου μὲ τὸν γυναικωνίτη τὸ 1923.

574. ΚΣΕΔ 98, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου μὲ προσθήκη πρόναου πολὺ χαμηλοῦ καὶ ξύλινου παταριοῦ μὲ καφασωτὸ ἡ, ΚΣΕΔ 112, ὅταν τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα καταλαμβάνει ὅλον σχεδὸν τὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ ἐντάσσεται σ' αὐτὸ ισόγειο καὶ ὀροφος, ὅπως συμβαίνει στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Πυλὲς τῆς Καρπάθου.

575. ΚΣΕΔ 58, Ταξιάρχης Μιχαὴλ στὴν Λάρδο τῆς Ρόδου.

Π.Β.3.42.1. Γυναικωνίτες μετὰ ἀπὸ προσθήκη πρόναου



α-25



β-91



γ-82



δ-6

Π.Β.3.42.2. Γυναικωνίτες ἐνταγμένοι στὸν ναὸ



α-20



β-109

Π.Β.3.42.3. Διάνοιξη μεγάλων ἀνοιγμάτων



α-79



β-112

ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ μετατρέποντας τὸ μεσοπάτωμα τοῦ παταριοῦ σὲ πλάκα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, σύνηθες φαινόμενο κατὰ τὸν 20ο αἰώνα⁵⁷⁶.

Στὴν προσπάθεια ἐξεύρεσης μεγαλύτερου χώρου καὶ δυνατότητας θέασης τῆς θείας λειτουργίας ἀπὸ τὸ ξύλινο πατάρι τοῦ γυναικωνίτη, ἐφαρμόσθηκαν εὐρηματικές λύσεις. Ἐμφανίζονται γυναικωνίτες μὲ προεξέχοντα ἐξώστη πρὸς τὸν κυρίως ναὸ καμπυλωμένο, στὸ μέσον ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ εἴσοδο⁵⁷⁷ (Π.Β.3.43.1, α). Συνήθως προστέθηκαν ἑκατέρωθεν πτερύγια στοὺς ἐξώστες, παράλληλα στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τῶν μονόχωρων κυρίως ἐκκλησιῶν σχήματος Π⁵⁷⁸ (Π.Β.3.43.1, β). Συχνὰ οἱ ἐξώστες αὐτοὶ καμπυλώνονται γιὰ καλύτερο αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα⁵⁷⁹ (Π.Β.3.43.1, γ), ἀλλὰ περισσότερο ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ λύση τῆς στήριξής τους μὲ ξύλινα κολωνάκια καὶ κεφαλοκόλωνα⁵⁸⁰ (Π.Β.3.43.1, δ) ἀνάλογα μὲ τὰ ἀρχοντικά τῶν Βαλκανίων τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Οἱ ἐπεμβάσεις ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα ὁδήγησαν καὶ σὲ λύσεις τολμηρότερες. Συχνὰ καταργοῦσαν ἐντελῶς τὸν δυτικὸ τοῖχο ἢ τὴν πιθανὴ τοξοστοιχία καὶ δημιούργησαν ἐξώστες μὲ κάτοψη Π καὶ πλευρικά πτερύγια μὲ προβόλους ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα στὸν βόρειο καὶ στὸν νότιο τοῖχο⁵⁸¹. Καὶ ἐδῶ γιὰ λόγους αἰσθητικοὺς καμπύλωναν τῆς γωνίες τοῦ ἐξώστη⁵⁸² (Π.Β.3.43.2, α), ἐνῶ ἄλλοῦ ἢ κάτοψη Π πῆρε τὴν μορφή τραπεζίου⁵⁸³ (Π.Β.3.43.2, β).

576. ΚΣΕΔ 55, Ταξιάρχης Μιχαὴλ στὴν Κάλαθο τῆς Ρόδου. Αὐτὸ ἐπέτρεψε τὴν δημιουργία ἐνὸς ἐνιαίου ὀρθογωνίου ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας μὲ τὸν πρόναο καὶ ἐνὸς τοξωτοῦ (πιθανῶς ἀρχικοῦ) μὲ τὸν γυναικωνίτη, ποὺ φέρει καὶ προεξέχοντα καμπύλο ἐξώστη.

577. ΚΣΕΔ30, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀφάντου, ΚΣΕΔ 42, Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος στὴν Μαλῶνα, ΚΣΕΔ 78, ΚΣΕΔ 35, Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸν Ἀπόλλωνα, ΚΣΕΔ 46, Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Μάσαρη καὶ ΚΣΕΔ 56, Ἅγιος Μερκούριος στὸ Ἱστριο τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 103, Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη καί, ΚΣΕΔ 104, Ἅγιος Μερκούριος τοῦ Καστελλόριζου.

578. Παραδείγματα μὲ ξύλινους ἐξώστες σχήματος Π ἐμφανίζονται στὴν Σύμη, ΚΣΕΔ 92, στὴν Παναγία τῆς Κεχαριτωμένη στὸ Χωριό, ΚΣΕΔ 89, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Γιαλό, ποὺ στηρίζεται σὲ ξύλινα κολωνάκια, ἐνῶ, ΚΣΕΔ 73, στὴν Ἀγία Παρασκευὴ στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου τὰ πτερύγια στηρίζονται σὲ προβόλους (ἴσως πέτρινους) μὲ ἐνδιαφέρουσα σύνθετη κοιλόκυρτη ὄψη.

579. ΚΣΕΔ 54, Ἅγιος Θωμᾶς στὴν Μονόλιθο τῆς Ρόδου μὲ ξύλινα κολωνάκια καί, ΚΣΕΔ 107, στὴν μητρόπολη στὸ Ἀπέρι τῆς Καρπάθου τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου μὲ περίτεχνα διακοσμημένα φουρούσια καὶ στηθαῖα.

580. ΚΣΕΔ 118, τῆς Ἀγίας Μαρίας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Κάσου.

581. ΚΣΕΔ 69, στὸν Ταξιάρχη στὸ Μεσαναγρό, ΚΣΕΔ 62, στὴν Ἀγία Μαρίνα στὴν Ἀπολλακιά καί, ΚΣΕΔ 15, στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Κοσκινοῦ τῆς Ρόδου.

582. ΚΣΕΔ 36, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Κρητηνία τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 5, στὴν Ἀγία Ἀναστασία στὴν πόλη τῆς Ρόδου, ΚΣΕΔ 110, στὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀρκάσα τῆς Καρπάθου καί, ΚΣΕΔ 116, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγία τῆς Κάσου.

583. ΚΣΕΔ 111, στὴν Παναγιά στὸ Ὅθος τῆς Καρπάθου.

Π.Β.3.43.1.
Τύποι έξωστῶν τοῦ γυναικωνίτη



α-56



γ-107



β-73



δ-118

Π.Β.3.43.2.
Τολμηρὲς λύσεις έξωστῶν τοῦ γυναικωνίτη
ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα



α-5



β-111

Δάπεδα

Αντίστοιχη ποιότητα προσέδωσαν οί κατασκευαστές καί στὰ δάπεδα τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καί τῶν προαυλιῶν τους. Τὰ βοτσαλωτὰ δάπεδα⁵⁸⁴ εἶχαν εὐρύτατη ἐφαρμογή, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀστικά καί δημόσια κτίρια καί στίς σταυροθολιακές μεταβυζαντινές ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου καί ἔδωσαν πολὺ σημαντικά δείγματα μὲ ἐνδιαφέροντα διακοσμητικά σχέδια. Ἡ σημασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν χώρων καί ἰδιαίτερα τῶν μητροπολιτικῶν, τῶν ἐνοριακῶν καί τῶν μοναστηριακῶν ἐκκλησιῶν ὡς τόπων λατρείας καί τελετῶν (γάμοι - βαπτίσεις - κηδεῖες καί ἄλλες ἐορτές), ἀλλὰ καί κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων, ὁδήγησε στὴν ἀνάγκη διακόσμησής τους μὲ κατάλληλη χρῆση τῶν δυνατοτήτων τῶν χρωματιστῶν βοτσάλων.

Ἡ ἀπλούστερη καί συνηθισμένη διακόσμηση εἶναι ἡ κάλυψη τῆς μεγαλύτερης ἐπιφάνειας μὲ ἄσπρες καί μαῦρες τεθλασμένες ταινίες καί πλαίσια ἀπὸ κληματίδες (ἐλικοειδεῖς κλώνους μὲ φύλλα)⁵⁸⁵ (Π.Β.3.44.1, α), ἢ μὲ ρομβοειδῆ σχέδια⁵⁸⁶ ἢ μὲ ζῶνες ἀπὸ ρομβοειδῆ σχέδια⁵⁸⁷ (Π.Β.3.44.1, β). Ἀνάλογα σχέδια μὲ συνεχῆ γεωμετρικά καμπύλα μοτίβα σὲ ζῶνες, λευκὰ ἢ μαῦρα, μὲ ὁμφαλὸ ἀντίθετου χρώματος, ἢ ζῶνες μὲ ἄσπρα ἐξάγωνα λευκὰ μὲ μαῦρο ὁμφαλὸ καί ἔξι μαῦρες ἀκτίνες⁵⁸⁸. Ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνται συνεχεῖς ἀλληλοτεμνόμενοι κύκλοι ποὺ δημιουργοῦν τετράφυλλα ἄνθη μαῦρα καί μαῦρους ὁμφαλοῦς⁵⁸⁹ (Π.Β.3.44.1, γ) ἢ συνεχῆ ἐξάκτινα ἀστέρια, ποὺ σχηματίζουν συγχρόνως καί συνεχῆ ἐξάπλευρα σχήματα⁵⁹⁰ (Π.Β.3.44.1, δ).

584. Ἡ παραδοσιακὴ τεχνικὴ τῶν βοτσαλωτῶν δαπέδων στὰ Δωδεκάνησα ἔχει μακράων ἱστορία. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαία καί τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἐμφανίσθηκε ἡ τεχνικὴ τῆς χρήσης σπασμένων στὴν μέση βότσαλων καί τοῦ ἐγκιβωτισμοῦ τους μὲ κονιάματα καί ὄψη τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὡς παραλλαγὴ τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων. Ἡ ἀφθονία βοτσαλῶν στίς ἀκτὲς καί τὰ ποτάμια τῶν νησιῶν τῆς Δωδεκανήσου παρεῖχε πάντα δωρεὰν φυσικὰ ὑλικά γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν βοτσαλωτῶν δαπέδων. Τὸν μεσαῖωνα ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐφαρμόσθηκε σὲ δρόμους καί ἰσόγειες ἀποθήκες καί χρησιμοποιήθηκαν μεγάλων διατομῶν βότσαλα, τίς κροκάλες, ποὺ ἐγκιβωτίζονταν στὸ χῶμα. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐξελίχθηκε καί βελτιώθηκε μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων καί διαμορφώθηκαν δύο τεχνοτροπίες. Ἡ ἀπλούστερη αὐτὴ, ποὺ ἐφαρμόσθηκε κυρίως σὲ δρόμους καί πλατεῖες μὲ σχετικὰ μεγάλα βότσαλα χωρὶς διακοσμήσεις καί ἡ δευτέρη μὲ μικρὰ βότσαλα ἄσπρα, μαῦρα καί ἐνίοτε καί κόκκινα μικρῆς διαμέτρου (ἀπὸ 1 ἕως 5 ἐκ. ἀνάλογα) γιὰ ἐσωτερικὰ δάπεδα τῶν ἰσογείων καί τῶν αὐλῶν, καί ἐνίοτε ἀκόμη καί σὲ δάπεδα ξύλινων μεσοπατωμάτων μὲ χρῆση εἰδικῶν ἀσβεστοκονιμάτων, ποὺ ἐφαρμόσθηκε καί στίς ἐκκλησίες.

585. ΚΣΕΔ 38, στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας τῆς Τσαμπίκας τῆς Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου καί, ΚΣΕΔ 98, στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου.

586. ΚΣΕΔ 101, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Χάλκη.

587. ΚΣΕΔ 89, στὴν δυτικὴ αὐλὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλὸ τῆς Σύμης.

588. ΚΣΕΔ 8, καί Θεοδοσίου [1998], 20 καί 26, στὴν αὐλὴ τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὰ Τριάντα.

589. ΚΣΕΔ 73, στὴν αὐλὴ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου.

590. ΚΣΕΔ 98, στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Τήλου.

Π.Β.3.44.1.

Βοτσαλωτά δάπεδα με επαναλαμβανόμενα μοτίβα



α-98



β-89



γ-73



δ-98

Π.Β.3.44.2.

Βοτσαλωτά δάπεδα με συνεχείς καμπύλες γραμμές
και με εξάκτινα άστέρια



α-37



β-1



γ-36



δ-39

Ἡ δημιουργία ἐνὸς ξεχωριστοῦ φόντου ἀπὸ κάθετες μαῦρες λωρίδες, ποὺ τὰ μεταξύ τους τετράγωνα καὶ τὰ ἀλληλοτεμνόμενα τμήματα καλύπτονται ἀπὸ ἄσπρα βότσαλα, ξεχωρίζει στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου⁵⁹¹.

Ἡ προτίμηση τῶν τεχνιτῶν σὲ μεγάλα κυκλικά σχέδια μὲ μαῦρα βότσαλα μέσα σὲ βοτσαλωτὸ ἄσπρο φόντο ἔδωσε μία πλούσια ποικιλία διαπένων ἀπὸ ἀριστουργήματα παραδοσιακῆς τέχνης. Συνδυάσθηκαν ἐνίοτε περίκεντρα σχέδια μὲ συνεχεῖς καμπύλες γραμμές⁵⁹² (Π.Β.3.44.2, α), εἴτε ἄλλοτε ἐξάκτινα ἀστέρια στὸ κέντρο καὶ πλαίσια ἀπὸ μοτίβα καμπυλόγραμμα⁵⁹³ (Π.Β.3.44.2, β), εἴτε ἀπὸ φυτικά σχέδια μὲ κληματίδες⁵⁹⁴ (Π.Β.3.44.2, γ) καὶ ὀδοντωτὴ κυκλικὴ ταινία⁵⁹⁵. Ἄλλοτε τὰ ἐξάκτινα σχέδια πλαισιώνονται ἀπὸ ἀλλεπάλληλες ζῶνες ἀπὸ ρόμβους⁵⁹⁶ (Π.Β.3.44.2, δ).

Προσφιλῆ σχέδια στὴν Δωδεκάνησο εἶναι τὰ πολυάκτινα ἀστέρια⁵⁹⁷ (Π.Β.3.45, α). Οἱ ἀκτίνες ἐνίοτε συνοδεύονται ἀπὸ κεντρικὸ κύκλο, ποὺ φέρει τὴν χρονολογία κατασκευῆς καὶ ἰσάριθμες ρομβοειδεῖς βάσεις, ἐνῶ πλαισιώνονται ἀπὸ περιμετρικὰ μοτίβα μὲ κοιλόκυρτα σχέδια⁵⁹⁸ (Π.Β.3.45, β). Ἄλλοτε πάλι πλαισιώνονται μὲ μοτίβα ἀπὸ περιμετρικὴ κληματίδα⁵⁹⁹. Οἱ ἀκτίνες εἶναι παραστατικότερες, ὅταν ἔχουν τὴν μορφή φύλλων μὲ μισὰ ἄσπρα καὶ μισὰ μαῦρα βότσαλα καὶ πλαισιώνονται ἀπὸ ἀλλεπάλληλες κυματοειδεῖς ταινίες⁶⁰⁰. Ἡ ποικιλία συνεχίζεται μὲ καμπυλωμένες ἀκτίνες πλαισιωμένες μὲ καμπύλα περιμετρικὰ σχέδια⁶⁰¹ (Π.Β.3.45, γ). Περισσότερο πρωτότυπα σχέδια μὲ κυκλικά μοτίβα ὑπάρχουν στὴν αὐλὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Λάερμα τῆς Ρόδου⁶⁰² (Π.Β.3.45, δ). Συνηθίζεται παράλληλα καὶ ἡ χρῆση μεγάλων κυκλικῶν σχεδίων σὲ φόντο μὲ συνεχεῖς τεθλασμένες

591. Θεοδοσίου [1995], 37.

592. ΚΣΕΔ 37, τῆς αὐλῆς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Ἐμπωνα τῆς Ρόδου τοῦ 1875.

593. ΚΣΕΔ 1, στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου.

594. ΚΣΕΔ 36, τῆς αὐλῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνία τῆς Ρόδου.

595. ΚΣΕΔ 101, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Χάλκη τοῦ 1861.

596. ΚΣΕΔ 39, τῆς αὐλῆς τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου ἴσως τοῦ 1845.

597. ΚΣΕΔ 71, τοῦ προστώου τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Λαχανιά τῆς Ρόδου τοῦ 1877 (ἀπὸ 16 φυλλόσχημες ἀκτίνες).

598. ΚΣΕΔ 6, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἄνω στὴν πόλιν τῆς Ρόδου τοῦ 1882, μὲ 42 ἀκτίνες καί, ΚΣΕΔ 1, τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου, μὲ 38 ἀκτίνες καὶ κεντρικὸ ἐξάκτινο ἀστέρι.

599. ΚΣΕΔ 39, τοῦ πρόναου τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου μὲ 24 ἀκτίνες, ἴσως τοῦ 1845.

600. ΚΣΕΔ 103, στὴν αὐλὴ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου στὸ Καστελλόριζο.

601. ΚΣΕΔ 39, τῆς αὐλῆς τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου, τοῦ 1845 μὲ 34 ἀκτίνες καί, ΚΣΕΔ 36, τῆς αὐλῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Κρητηνία τῆς Ρόδου, μὲ 27 ἀκτίνες.

602. ΚΣΕΔ 50.

Π.Β.3.45.

Βοτσαλωτά δάπεδα με πολυάκτινα άστέρια
και άλλα κυκλικά μοτίβα



α-71



β-1



γ-36



δ-50



ε-104



στ-115

Π.Β.3.46.
Βοτσαλωτά δάπεδα με ενδιαφέρουσες συνθέσεις



α-119



β-93



γ-103



δ-29



ε-117



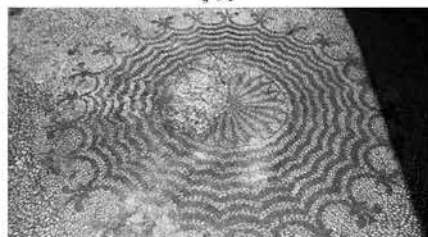
στ-120



ζ-95



η-103



θ-103

Π.Β.3.47.1.
Πλακόστρωτα και βοτσαλωτά δάπεδα



α-82



β-83



γ-100



δ-99

Π.Β.3.47.2.
Μαρμαρόστρωτα και πλακόστρωτα δάπεδα



α-8



β-105

ταινίες άσπρες και μαύρες⁶⁰³ (Π.Β.3.45, ε). Συχνά οι παραδοσιακοί μάστορες βάζουν όλη την φαντασία τους και συνδυάζουν όρθογώνια και κυκλικά σχέδια σε φόντο από τεθλασμένες άσπρόμαυρες ταινίες⁶⁰⁴ (Π.Β.3.45, στ) .

Όμως και όρθογώνια πρωτότυπα σχέδια δέν είναι άγνωστα⁶⁰⁵ (Π.Β.3.46, α). Πρωτότυπες συνθέσεις με διάφορα μοτίβα άπαντούν συχνά⁶⁰⁶. Υπάρχουν επίσης πλούσιες συνθέσεις με συνδυασμούς κυκλικών μοτίβων και φυτικών διακοσμήσεων, ως φόντο ή ως πλαίσια, με ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία⁶⁰⁷ (Π.Β.3.46, δ έως θ). Η διακοπή ένιοτε του σχεδίου ένός βοτσαλωτού μπορεί νά άποτελέσει τόν μάρτυρα μιάς μεταγενέστερης επέμβασης⁶⁰⁸ (Π.Β.3.46, β) ή ένός ιστορικού γεγονότος⁶⁰⁹ (Π.Β.3.46, γ).

Μία ένδιαφέρουσα τεχνική δαπέδου με συνδυασμό πλακόστρωσης και βοτσαλωτού με καλαίσθητα άποτελέσματα άπαντά στην Νίσυρο, στην Τήλο και στην Κω. Ό συνδυασμός βασίζεται στην χρήση άνοιχτόχρωμων καστανοκίτρινων πλακών και μαύρων βοτσάλων, όπως στην πλατεία μπροστά από τά Εισόδια της Θεοτόκου στα Νικειά της Νισύρου⁶¹⁰ με κυκλική και άκτινωτή σύνθεση (Π.Β.3.47.1, α) και στις έκκλησίες της Νισύρου⁶¹¹ με άκτινωτά σχέδια και τετράγωνα πλαίσια (Π.Β.3.47.1, β) είτε με όρθογώνια σχέδια και φυτικά είτε γεωμετρικά μοτίβα σε έκκλησίες της Τήλου⁶¹² (Π.Β.3.47.1, γ). Σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιούνται έκτός από πλάκες άνοιχτόχρωμες

603. ΚΣΕΔ 46, τó άστέρι με 23 άκτίνες τών Εισοδίων της Θεοτόκου στο Μάσαρη της Ρόδου, ΚΣΕΔ 104, με 16 άκτίνες του Άγίου Μερκουρίου στο Καστελλόριζο και, ΚΣΕΔ 115, τó κυκλικό σχέδιο με φυλλόσχημα σχέδια στο κέντρο και στο περιμετρικό πλαίσιο της Γέννησης της Θεοτόκου στο Έμπορειό της Κάσου. Τó ίδιο συμβαίνει συχνά και στα βότσαλα τών αύλων, ΚΣΕΔ 103, στον Άγιο Κωνσταντίνο και Έλένη του Καστελλόριζο.

604. ΚΣΕΔ 115, στην Γέννηση της Θεοτόκου στο Έμπορειό της Κάσου, όπου παρεμβάλλεται μία ζώνη με τετράπλευρα σχέδια, που περιέχουν είτε κυκλικά μοτίβα με πολυάκτινα άστέρια είτε άπλουστευμένο σχέδιο καραβιού, πλαισιωμένα από φυτικές διακοσμήσεις.

605. ΚΣΕΔ 119, στον Άγιο Δημήτριο του Άρβανιτοχωρίου της Κάσου, με ποικιλία σχεδίων τετράπλευρων και κυκλικών μοτίβων με πλαίσια.

606. ΚΣΕΔ 73, στις αϋλές της Αγίας Παρασκευής στην Κατταβιά της Ρόδου, ΚΣΕΔ 97, της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Μικρό Χωριό, ΚΣΕΔ 98, της όμώνυμης στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου και, ΚΣΕΔ 103, του Άγίου Κωνσταντίνου και Έλένης στο Καστελλόριζο.

607. ΚΣΕΔ 29, της Γέννησης της Θεοτόκου στην Ψίνθο της Ρόδου και ΚΣΕΔ 117, του Τιμίου Σταυρού στην Αγία Μαρίνα, ΚΣΕΔ 120, της Αγίας Τριάδας στο Πόλι της Κάσου, ΚΣΕΔ 95, τών αϋλών του «Μιχαήλη» στο Νημποριό της Σύμης και, ΚΣΕΔ 103, του Άγίου Κωνσταντίνου και Έλένης στο Καστελλόριζο.

608. ΚΣΕΔ 93, στην αϋλή του Εϋαγγελισμού στο Χαράνι της Σύμης.

609. ΚΣΕΔ 103, όπως ό βομβαρδισμός του Καστελλόριζου τó 1917.

610. ΚΣΕΔ 82. Οι άσβεστοβαμμένες πλάκες δίνουν ένα ιδιαίτερο παραδοσιακό ύφος στον οίκισμό.

611. ΚΣΕΔ 83, της Παναγίας της Κυράς στο Έμπορειό και, ΚΣΕΔ 85, του Άγίου Ίωάννη του Θεολόγου στο Μανδράκι της Νισύρου.

612. ΚΣΕΔ 100, Γέννηση της Θεοτόκου στο Μεγάλο Χωριό της Τήλου.

μαύρα και άσπρα βότσαλα για συνθέσεις με όρθογώνια και κυκλικά μοτίβα και γεωμετρικά σχήματα⁶¹³ (Π.Β.3.47.1, α, δ).

Δέν είναι άγνωστες στα δάπεδα αυτών των εκκλησιών οι μαρμαροστρώσεις που συνήθως είναι μεταγενέστερες έπεμβάσεις⁶¹⁴ (Π.Β.3.47.2, α). Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι σχεδόν πάντα οι νεότερες μαρμαροστρώσεις άφανίζουν τα καλαίσθητα παραδοσιακά βοτσαλωτά δάπεδα. Στο μοναδικό ψηφιδωτό δάπεδο με άσπρόμαυρες ψηφίδες και σχέδια στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού στο Καστελλόριζο έγινε προσπάθεια ένταξης δύο τμημάτων με χρωματιστά πλακάκια, ίσως της ιταλικής περιόδου, με κυκλικό μοτίβο και τετράγωνα πλαίσια και με φυτικά και γεωμετρικά σχήματα⁶¹⁵ (Π.Β.3.47.2, β).

3.3. Καμπαναριά

Η πρώτη καμπάνα, που έφθασε στην Ρόδο, σύμφωνα με την παράδοση, είναι του μητροπολιτικού ναού, τὸ έτος 1857, έπί μητροπολίτη Ίγνατίου (1856-1861) και μετά από δύο ή τρία χρόνια οι ένορίτες άνήγειραν τὸ πρώτο καμπαναριό στην Ρόδο, στὸν περίβολο της εκκλησίας, που δέν διατηρείται σήμερα⁶¹⁶. Όστόσο ο περιηγητής Μπάρσκι, που έπισκέφθηκε την Σύμη δύο φορές στὸ πρώτο μισό του 18ου αιώνα, τὸ 1723 και τὸ 1747⁶¹⁷, τονίζει ιδιαίτερα τὸ γεγονός, ότι όλες οι εκκλησίες διέθεταν καμπάνες, πράγμα που δέν έπιτρεπόταν από την όθωμανική διοίκηση σέ όλη την αυτοκρατορία και παρεχωρείτο μόνο ως εξαίρετικό προνόμιο, όπως στὸ νησί της Σύμης.

Τὰ καμπαναριά των εξεταζόμενων εκκλησιών συνήθως είναι ψηλά, πολυώροφα (Π.Α.9) και έχουν πυργοειδή και πυραμιδοειδή μορφή. Η άρχιτεκτονική τους είναι έκλεκτική και συνδυάζουν στοιχεία από την βυζαντινή, αλλά και την τοπική ίπποτική παράδοση, τὸ μπαρόκ και τὸ νεοκλασικισμό. Διατηροῦνται βεβαίως μερικά άπλούστερα καμπαναριά με μορφολογικά στοιχεία ανάλογα των άνοιγμάτων και των θυρωμάτων των ίδιων εκκλησιών, με όθωμανικές έπιρροές, όπως της Γέννησης της Θεοτόκου στην Ψίνθο⁶¹⁸, ενώ μερικά διαθέτουν στοιχεία παραδοσιακής άρχιτεκτο-

613. ΚΣΕΔ 99, στὸν Ταξιάρχη Μιχαήλ στὸ Μεγάλο Χωριό της Τήλου.

614. ΚΣΕΔ 8, στην Κοίμηση της Θεοτόκου των Τριαντών της Ρόδου, που έγινε τὸ 1875, σύμφωνα με άσπρόμαυρη έπιγραφή, ένταγμένη στὸ πλαίσιο του ρομβοειδοῦς σχεδίου, που περιέχει ένα μωσαϊκό με τὸν δικέφαλο άετὸ καί, ΚΣΕΔ 1, σέ τμήμα της μητρόπολης της Ρόδου των Εισοδίων της Θεοτόκου τὸ 1966 σύμφωνα με μαρμάρινη έπιγραφή.

615. ΚΣΕΔ 105.

616. ΚΣΕΔ 1, Μαστρογιάννης [1988], 4-8.

617. Slot [1977], 154-7.

618. ΚΣΕΔ 29.

Π.Β.3.48.
Καμπαναριά



Γέννηση Θεοτόκου, Ψίνθος, Ρόδος



Άγ. Τεσσαράκοντα, Διμυλιά, Ρόδος



Πανορμίτης, Σύμη



Άγιος Άθανάσιος, Χωριό, Σύμη



Τò καμπαναριό τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

Π.Β.3.50.
Καμπαναριά



Άγιος Ιωάννης, Γιάλος, Σύμη



Άγιος Νικόλαος, Έμπορειό, Χάλκη



Άγιος Γεώργιος, Μαλώνα, Ρόδος



Κοίμηση, Αφάντου, Ρόδος

νικῆς, ὅπως τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στὴν Διμυλιά⁶¹⁹ τῆς Ρόδου (Π.Β.3.48). Λιγοστὰ ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ ἀπλούστερα ἀπὸ ἓνα τοξωτὸ ἄνοιγμα σὲ τοῖχο μὲ τὴν καμπάνα⁶²⁰. Φυσικὰ δὲν λείπουν τὰ νεότερα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα μὲ ἀπλουστευμένη μορφή. Τὰ ωραιότερα καμπαναριὰ κτίσθηκαν στὴν Σύμη, ὅπως τοῦ Πανορμίτη⁶²¹, τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου⁶²² (Π.Β.3.48) καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη⁶²³ (Π.Β.3.49). Στὸν Ἀρχάγγελο ὅμως τῆς Ρόδου τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ⁶²⁴ εἶναι τὸ ἐπιβλητικότερο καὶ ἔχει ὀκτὼ ὀρόφους (Π.Β.3.50). Τὸ πυραμιδοειδὲς καὶ μαρμάρينو καμπαναριὸ κατασκευάσθηκε πιθανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1914. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸ καμπαναριὸ τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς στὴν Σμύρνη⁶²⁵, ποὺ κατασκευάσθηκε τὸ 1856 ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ξ. Λάτρη. Ὁμοιάζει ἐπίσης καὶ μὲ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸν Γιαλό, τοῦ 1880⁶²⁶, καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης τοῦ 1876-1883⁶²⁷ (Π.Β.3.48 καὶ Π.Β.3.50).

3.4. Ἐξοπλισμός

Τέμπλα

Ἡ προσπάθεια καλλωπισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν ἐπικεντρώθηκε περισσότερο στὸ κύριο σημεῖο ἱερότητας τοῦ χώρου, ποὺ εἶναι τὸ ἱερὸ καὶ βεβαίως τὸ τέμπλο. Οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ ἐργοδότες τοὺς χρησιμοποίησαν κυρίως τὸ ξύλο, ποὺ ἔχει μεγαλύτερες δυνατότητες πλούσιας διακόσμησης γιὰ τὰ τέμπλα. Ὡστόσο τὰ λιγοστὰ, ἀλλὰ ἐξαιρετικά μαρμάρινα τέμπλα ἔδειξαν ὅτι ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση δὲν ὑστερεῖ σὲ ποιότητα. Τὸ ὀθωμανικὸ μπαρόκ εἶχε μία εὐρύτατη ἐφαρμογὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὸν 19ο αἰῶνα κατασκευάσθηκαν τὰ ωραιότερα ἔργα. Βέβαια ἡ κύρια μορφολογικὴ τοὺς ὀργάνωση εἶναι τριμερὴς καὶ ἔχει ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ μὲ θύρες (τῆς ωραίας πύλης, τῆς πρόθεσης καὶ ἐνίοτε καὶ τοῦ διακονικοῦ) καὶ δεσποτικὲς εἰκόνες στὴν κάτω ὀριζόντια ζώνη, τὶς εἰκόνες τοῦ δωδεκάορτου στὴν ἐνδιάμεση καὶ τὴν πυραμίδα τῆς κορυφῆς μὲ τὸν σταυρὸ καὶ τὰ λυπηρά. Τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα διαχωρίσθηκαν σὲ δύο ὁμάδες. Ἐκεῖνα, ποὺ χαρακτηρίζονται κυρίως ἀπὸ τὴν πλούσια

619. ΚΣΕΔ 32.

620. ΚΣΕΔ 87, τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης καὶ ἄλλα.

621. ΚΣΕΔ 88.

622. ΚΣΕΔ 90.

623. ΚΣΕΔ 89.

624. ΚΣΕΔ 39.

625. Ἀνεστίδης [2007], 89.

626. ΚΣΕΔ 89.

627. ΚΣΕΔ 90.

ξυλόγλυπτη διακόσμηση του όθωμανικού μπαρόκ, και εκείνα από την απλούστερη αρχιτεκτονική τους μορφή (πεσίσκοι, κίονες, έπιστύλια), που απομιμούνται μαρμάρινα, χωρίς ωστόσο να έχουν μεγάλες διαφορές. Μία τρίτη ομάδα είναι τα μαρμάρινα τέμπλα (Π.Α.10).

Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου, όπως και των άλλων νησιών των Κυκλάδων, διαμορφώθηκαν την περίοδο του 18ου και 19ου αιώνα από τοπικά έργαστήρια. Αυτά δημιουργήθηκαν με επιδράσεις Κρητών καλλιτεχνών αρχικά, που άσκησαν την ξυλογλυπτική στην Δωδεκάνησο από το τέλος του 17ου μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Γενικά όμως «στα τέμπλα από τα τέλη του 17ου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα ή όργάνωση καθ' ύψος ακολουθεί τα ρωσικά πρότυπα με μπαρόκειο ύφος, αλλάπάλληλες διακοσμητικές ζώνες με βαρυφορτωμένους θριγκούς και πυραμίδες πολύπλοκες». Το πέρασμα της νέας μορφής των τέμπλων μπαρόκ στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου ακολούθησε την πορεία με πρώτο σταθμό το Άγιο Όρος και την Κωνσταντινούπολη και δεύτερο την Χίο (με επέκταση στην Μυτιλήνη και την Ίκαρία). Από τους Άγιορείτες και του Χιώτες διδάχθηκαν οι Ροδίτες και οι Κώοι την ξυλογλυπτική⁶²⁸.

Έτσι κάποια τέμπλα των πρώτων έκκλησιών ακολουθούν την παράδοση της ξυλογλυπτικής τέχνης της αρχικής περιόδου. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (1759) στο Καστελλόριζο, για παράδειγμα, είναι τριμερές διακοσμημένο με φυτικές κυρίως συνθέσεις και έπιχρυσωμένο. Η διακόσμηση και η τεχνική του έχει έπιρροές από την ξυλογλυπτική των αντίστοιχων παλαιότερων τέμπλων του 17ου και του πρώτου μισού του 18ου αιώνα και κατασκευάστηκε πριν από το 1763, έτος κατασκευής των δεσποτικών εικόνων, και έπομένως είναι σχεδόν σύγχρονο με την κατασκευή του καθολικού⁶²⁹ (Π.Β.3.51, Τύπος α).

Η διακοσμητική τέχνη του όθωμανικού μπαρόκ τον 18ο και τον 19ο αιώνα έφθασε στο απόγειό της, δίνοντας πληθώρα έντυπωσιακών παραδειγμάτων ξυλόγλυπτων τέμπλων, άμβώνων, δεσποτικών θρόνων και προσκυνηταριών σε όλα τα Δωδεκάνησα (Π.Β.3.51, Τύπος β). Οι πρώτες τεκμηριωμένες έφαρμογές της τέχνης αυτής είναι τα ξυλόγλυπτα τέμπλα, που κατασκεύασε ο Μαστρο Δράκος Ταλιαδούρος από την Κω στην Ρόδο και στην Σύμη στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα⁶³⁰.

Άρκετά ξύλινα τέμπλα που μιμήθηκαν την μορφή των μαρμάρινων, έχουν απλούστερα αρχιτεκτονικά μέλη και ζώνες ή τμήματα με ανάγλυ-

628. Κουτελάκης [1985], 3-6.

629. ΚΣΕΔ 105.

630. ΚΣΕΔ 1, ΚΣΕΔ 88. Για παράδειγμα, το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Τριάντα της Ρόδου, ΚΣΕΔ 8, Κουτελάκης [1985], 6 και Θεοδοσίου [1998], 13-16, με βαθυσκάλιστη και διάτρητη τεχνική είναι πιθανώς του 1782, από τα σημαντικότερα έργα διακόσμησης όθωμανικού μπαρόκ της Δωδεκανήσου.

Π.Β.3.51.
Τύποι ξυλόγλυπτων τέμπλων



Τύπος α, ΚΣΕΔ 105.
Άγιος Γεώργιος Βουνού,
Καστελλόριζο



Τύπος γ, ΚΣΕΔ 116.
Κοίμηση,
Παναγιά, Κάσος



Τύπος β, ΚΣΕΔ 1.
Μητρόπολη της Ρόδου



Τύπος δ, ΚΣΕΔ 2.
Άγιος Νικόλαος, Ρόδος



Τύπος α, μαρμάρινο, ΚΣΕΔ 103. Ἁγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο



Τύπος β κτιστό, ΚΣΕΔ 81.
Γέννηση Θεοτόκου, Ἐμπορειό,
Νίσυρος



Τύπος γ, τσατμάς, ΚΣΕΔ 85.
Ἁγ. Ἰωάννης Θεολόγος, Μανδράκι,
Νίσυρος

φη διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ (Π.Β.3.51, Τύπος γ). Συνήθως εἶναι χρωματισμένα μὲ ἀποχρώσεις ἀντίστοιχων μαρμάρινων (ἄσπρο, γκρι καὶ σιέλ). Γιὰ παράδειγμα, τὸ τέμπλο τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (1896) στὴν Παναγιά τῆς Κάσου εἶναι τριμερές, ξυλόγλυπτο, ἀπομίμηση μαρμάρινου, μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ λευκὰ καὶ γκρίζα χρώματα καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἐπιχρυσωμένη σὲ χρωματιστὸ βάθος, ὀθωμανικοῦ μπαρόκ⁶³¹.

Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν πόλη τῆς Ρόδου ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐμφύτευσης ψηφίδων ἀπὸ σεδέφια καὶ φίλντις⁶³² (Π.Β.3.51, Τύπος δ).

Ἐντυπωσιακότερα ὅμως εἶναι τὰ μαρμάρινα τέμπλα, ποὺ καὶ αὐτὰ βεβαίως μιμοῦνται προφανῶς τὰ ἀντίστοιχα ξυλόγλυπτα τέμπλα καὶ ἔχουν ἀνάγλυφη διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ. Φυσικὰ ἡ μορφή τους ἔχει περισσότερο χαρακτήρα ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου καὶ τὰ δομικὰ τους στοιχεῖα, οἱ κίονες καὶ τὰ ἐπιστύλια, τὰ θυρώματα καὶ τὰ πλαίσια τῶν εἰκόνων τονίζονται περισσότερο ἀπ' ὅτι στὰ ξυλόγλυπτα⁶³³ (Π.Β.3.52, Τύπος α).

Ὑπάρχουν ἐπίσης κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις ἀπὸ κτιστὰ καὶ ἐπιχρισμένα τέμπλα⁶³⁴ καὶ ἀπὸ εἰδικὴ κατασκευὴ ἐπιχρισμένου τσατμὰ καὶ ξύλινου σκελετοῦ⁶³⁵ (Π.Β.3.52, Τύπος β καὶ γ).

Βέβαια ἀπαιτεῖται περαιτέρω ἀνάλυση τῶν τέμπλων τῶν δωδεκανησιακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς τέχνης. Ἀκόμη περισσότερο αὐτὸ ἀπαιτεῖται γιὰ τὶς πολυάριθμες εἰκόνες τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν, ποὺ παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ δὲν ἔχουν τύχει ἀνάλογης προσοχῆς. Τὸ παράδειγμα τῶν Κρητῶν ζωγράφων, ποὺ ἔδρασαν καὶ στὰ Δωδεκάνησα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, μὲ πλούσια παραγωγὴ θαυμαστῶν εἰκόνων, εἶναι χαρακτηριστικὸ⁶³⁶.

Ἄμβωνες, δεσποτικοὶ θρόνοι καὶ προσκυνητάρια

Ἀντίστοιχες μὲ τὰ τέμπλα τεχνικὲς ἐφαρμόσθηκαν καὶ στὸν λοιπὸ ἐξοπλισμὸ τῶν ναῶν αὐτῶν, στοὺς ἄμβωνες, στοὺς δεσποτικούς θρόνους τὰ προσκυνητάρια καὶ στὰ κιβώρια τῶν Ἁγίων Τραπεζῶν. Ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ τρεῖς χαρακτηριστικὲς ομάδες τῶν ξυλόγλυπτων μὲ πλούσια διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ, ἐκείνων ποὺ μιμήθηκαν τὴν μορφή τῶν

631. ΚΣΕΔ 116.

632. ΚΣΕΔ 2, Κουτελάκης [1985], 4, σχ.8, Κουτελάκης [1991], 129 καὶ Θεοδοσίου [1997], 11. Εἶναι τριμερές, ἔργο πιθανῶς τοῦ 1789, χρονολογία τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας.

633. ΚΣΕΔ 103.

634. ΚΣΕΔ 81, 27.

635. ΚΣΕΔ 85.

636. Σιγάλα [2000α], ΚΣΕΔ. Στὸν κατάλογο τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν ἐπισημαίνεται ἀρκετὲς εἰκόνες ομάδας κρητικῶν ζωγράφων, ποὺ μποροῦν νὰ μελετηθοῦν περαιτέρω.

μαρμάρινων, με απλούστερα αρχιτεκτονικά μέλη και ζώνες ή τμήματα με ανάγλυφη διακόσμηση όθωμανικού μπαρόκ και των μαρμάρινων.

Βέβαια οι δεσποτικοί θρόνοι με την ναόσχημη μορφή, την θέση στο κεντρικότερο σημείο του ναού και τον πλούσιο διάκοσμό τους ξεχωρίζουν και δίνουν την ανάλογη αίσθηση στο κύρος και στο ρόλο των αρχιερέων στην ορθόδοξη λατρεία. Η κατασκευή των άμβωνων επάνω σε κιονίσκους, για να προβάλλονται σε όλο το έκκλησίασμα, επίσης τους τονίζει ιδιαίτερα. Τα ξυλόγλυπτα προσκυνητάρια, άλλοτε ναόσχημα και άλλοτε επιτοίχια, πλαισιώνουν συνήθως την εικόνα του τιμώμενου αγίου και είναι ανάλογα στολισμένα. Σε μερικά νησιά συνηθίζονται και τα κιβώρια στην Αγία Τράπεζα, που έχουν ναόσχημη μορφή. Η μπαρόκ αρχιτεκτονική και ο διάκοσμος όθωμανικού μπαρόκ αναδεικνύουν περισσότερο τον ξυλόγλυπτο εξοπλισμό των εκκλησιών αυτών, όπως, για παράδειγμα, των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Νιοχώρι της Ρόδου⁶³⁷ (Π.Β.3.53).

Αντίστοιχα ο εξοπλισμός, που μιμείται μαρμάρινους δεσποτικούς θρόνους, άμβωνες και προσκυνητάρια, είναι κάπως απλούστερος, αν και συνοδεύεται σχεδόν πάντοτε από διακόσμηση όθωμανικού μπαρόκ, όπως, για παράδειγμα του Αγίου Μερκουρίου στο Καστελλόριζο⁶³⁸ (Π.Β.3.53). Μερικές φορές απλουστεύονται αρκετά, όπως ο άμβωνας της Γέννησης της Θεοτόκου στο Έμπορειό της Κάσου⁶³⁹ (Π.Β.3.53). Ο μαρμάρινος εξοπλισμός μιμείται με την σειρά του τον αντίστοιχο ξυλόγλυπτο, όπως για παράδειγμα, του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στο Καστελλόριζο⁶⁴⁰ (Π.Β.3.54). Ιδιαίτερα ύψηλης καλλιτεχνικής αξίας είναι ή γλυπτική διακόσμηση του δεσποτικού και του άμβωνα από άσπρο μάρμαρο των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Νικεΐα της Νισύρου, έργα μπαρόκ αρχιτεκτονικής, κατασκευασμένα από τον Παύλο Πασχαλάκη στην Κωνσταντινούπολη το 1905 και 1911 αντίστοιχα, σύμφωνα με τις επιγραφές τους⁶⁴¹ (Π.Β.3.54).

4. Ζητήματα κατασκευής

Η κατασκευή των σταυροθολιακών εκκλησιών, έργων με καλλιτεχνικές προθέσεις, απαιτούσε κατάλληλα συνεργεία και ικανούς πρωτομάστορες, με οικοδομικές γνώσεις και δεξιότητες. Αυτοί κυρίως με την οικονομική στήριξη των εκκλησιαστικών επιτροπών αναλάμβαναν το έργο της κατασκευής των ναών. Το κτίσιμο βεβαίως της εκκλησίας ήταν το αποτέλεσμα

637. ΚΣΕΔ 3.

638. ΚΣΕΔ 104.

639. ΚΣΕΔ 115.

640. ΚΣΕΔ 103.

641. ΚΣΕΔ 82.



Εἰσόδια, Νιοχώρι, Ρόδος



Ἅγιος Μερκούριος,
Καστελλόριζο



Γέννηση Θεοτόκου,
Ἐμπορειό, Κάσος

Π.Β.3.54.

Μαρμάρινοι ἄμβωνες καὶ δεσποτικά



Ἁγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Καστελλόριζο



Εἰσόδια, Νικεῖα, Νίσυρος

τῶν προσπαθειῶν ὄχι μόνο τῶν συνεργειῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν κατοίκων τῆς κοινότητος, ποὺ βοηθοῦσαν ὑπὸ τις ὁδηγίες τοῦ πρωτομάστορα. Ἡ ἄρτια ὀργάνωση τῶν συνεργειῶν, ἡ προμήθεια τῶν κατάλληλων ὑλικῶν καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ ἦταν τὸ πρῶτο μέλημα, μετὰ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν ἀπόκτηση τοῦ χώρου, τὴν ὀριστικοποίηση τοῦ σχεδίου τῆς νέας ἐκκλησίας καὶ τῆς τελικῆς τους συμφωνίας. Ἡ σωστὴ προετοιμασία ὅμως τοῦ συνεργείου, μὲ τὴν ἐξόρυξη, τὴν συλλογὴ καὶ τὴν λάξευση τῶν λίθων καὶ τῶν βοτσάλων, τὴν ὑλοτόμηση καὶ ἐπεξεργασία τῶν ξύλων, τὴν παραγωγή τοῦ ἀσβέστη, τοῦ κουρασσανιοῦ, τὴν κατασκευὴ τῶν κουφωμάτων καὶ τῶν μεταλλικῶν στοιχείων συνέβαλε στὴν γρήγορη καὶ ἄρτια ὑλοποίηση τοῦ ἔργου.

Οἱ γνώσεις μάλιστα τῶν μαστόρων τῆς Δωδεκανήσου στὴν κατασκευὴ τῶν, ἄγνωστων στοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες, γοθικῶν σταυροθολιακῶν ναῶν καὶ στὴν ἀντισεισμικὴ τους θωράκιση, ἀποδείχθηκαν ἰδιαίτερα προηγμένες. Οἱ σταυροθολιακοὶ ναοὶ ἀπαιτοῦσαν σχεδιασμό, ποὺ οἱ μαστορεὶς ὀφείλαν νὰ γνωρίζουν, ἔστω καὶ ἐμπειρικά (Π.Β.4.3 ἕως Π.Β.4.6). Προφανῶς γνῶριζαν τὴν χάραξη ὀξυκόρυφων τόξων, θόλων καὶ νευρωτῶν σταυροθολίων, ἀλλὰ καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Οἱ πληροφορίες, ποὺ διατίθενται ἀπὸ τοὺς κώδικες τῶν ἐκκλησιῶν, εἶναι λιγοστὲς καὶ ἑλλιπεῖς, οἱ γνώσεις ὅμως τῶν παραδοσιακῶν μαστόρων, ποὺ φθάνουν μέχρι σήμερα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρουσιάσουμε τίς τεχνικὲς κατασκευῆς μὲ σχετικὴ σιγουριά.

Ὅργάνωση συνεργειῶν καὶ ἐξοπλισμὸς

Ἡ ἐπιλογή τῶν ἱκανότερων μαστόρων ἦταν ἡ καλύτερη ἐγγύηση τῆς καλῆς κατασκευῆς (βλ. κεφάλαιο Α.5, *Ἐκκλησία, ἐξεύρεση πόρων καὶ κατασκευαστὲς τῶν ἐκκλησιῶν*). Ὁ τοπικὸς πωρόλιθος ἀπετέλεσε τὸ κύριο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς Ρόδου. Οἱ γνώσεις στὴν λατόμηση τῶν λίθων, καὶ εἰδικότερα τοῦ πωρολίθου στὴν Ρόδο, ἀλλὰ καὶ στὴν λάξευση τῶν εἰδικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἦταν τὰ βασικὰ προσόντα τῶν λιθοξόνων. Τὰ σφυριά, οἱ ματρακάδες καὶ οἱ βαριοποῦλες μὲ τίς σφῆνες καὶ τὰ βελόνια χρησίμευαν στὴν διάνοιξη ὁπῶν καὶ στὴν διάρρηξη τῶν λίθων μὲ τίς παραδοσιακὰς μεθόδους γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἀπαραίτητων πωρολίθων ἢ μαρμαρολίθων. Μαζὶ μὲ τὰ μαρτέλια, τὰ μέτρα, τὰ ζύγια, τὰ ἀλφάδια, τὰ μολύβια καὶ τίς γωνιὲς γιὰ τὸ ξεχόντρισμα (δηλαδὴ τὸν ὀρθογωνισμό τῶν ὀγκολίθων), ἀλλὰ καὶ τίς χτενιὲς γιὰ τὴν τελικὴ λάξευση τῶν λίθων, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν (Π.Β.4.1-Π.Β.4.2). Τὰ «στάμπα» ἀπὸ χαρτόνια ἢ λεπτὰ ξύλινα φύλλα ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν λάξευση τῶν εἰδικῶν ἀρχιτεκτονικῶν διατομῶν τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησίας, ὅπως ἦταν

τὰ πρέκια, οἱ θολίτες, οἱ νευρώσεις ὀρθογώνιας ἢ κυκλικῆς διατομῆς, τὰ κλειδιά, τὰ φουρούσια, τὰ γείσα, οἱ κίονες καὶ τὰ κιονόκρανα.

Υψηλὴ ἱκανότητα στὸ κτίσιμο ὄχι μόνον τῶν ἀπλῶν λιθοδομῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰδικῶν κατασκευῶν, τῶν θυρωμάτων, τῶν παραθύρων καὶ τῶν φεγγιτῶν, τῶν κιόνων καὶ τῶν ἡμικιόνων, τῶν σταυροθολίων, τῶν τόξων, τῶν ἐνισχυτικῶν τόξων, τῶν νευρώσεων, τῶν θόλων καὶ τῶν κογχῶν, ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς κτίστες ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν. Ἐπομένως ἀπαιτοῦνταν καὶ ἡ γνῶση κατασκευῆς εἰδικῶν σκαλωσιῶν καὶ ξυλοτύπων τῶν τόξων καὶ τῶν θόλων, τὰ γνωστά «σέντρα» στὴν τοπικὴ μαστοράντζα. Τὰ φτυάρια, τὰ τσαπιά, οἱ ἀξίνες, τὰ μυστριά, τὰ σκεπάρνια, τὰ καρφιά, τὰ σκοινιά, τὰ πριόνια, τὰ σανίδια, τὰ κορφάδια, τὰ μαδέρια, τὰ ζεμπιλια⁶⁴², τὰ καρότσια καὶ τὰ παλάγκα ἦταν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὸ κτίσιμο, τὴν κατασκευὴ τῶν ξυλοτύπων καὶ τῶν σκαλωσιῶν καὶ τὸ ἀνέβασμα σ' αὐτές τῶν ὑλικῶν τῆς οἰκοδομῆς. Ἡ γνῶση γιὰ τὴν προετοιμασία κατάλληλων κονιαμάτων γιὰ τὸ κτίσιμο καὶ τὰ ἐπιχρίσματα στὰ διάφορα μέρη τοῦ ναοῦ ἦταν ἀπαραίτητη. Τὰ κύρια ἐργαλεῖα, οἱ σανίδες καὶ οἱ λεκάνες, τὰ διάφορα μυστριά καὶ τὰ τριβίδια, χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὰ κονιάματα καὶ τὰ ἐπιχρίσματα, ἐνῶ τὰ εἰδικὰ ἐργαλεῖα, τὰ σίδερα, ποὺ ὁμοιάζουν μὲ βαριὰ σιδερένια μυστριά, ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὸ κοπάνημα τοῦ κουρασανιοῦ (Π.Β.4.1- Π.Β.4.2).

Οἱ ξυλουργικὲς καὶ οἱ σιδηρουργικὲς γνώσεις ἦταν ἀπαραίτητες ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς μαραγκοὺς καὶ τοὺς σιδεράδες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους γιὰ τὴν παράλληλη τοποθέτηση κουφωμάτων καὶ σιδεριῶν στὰ θυρώματα καὶ τὰ παράθυρα καὶ ἔλκυστήρων στοὺς θόλους.

Οἱ μαραγκοὶ βεβαίως εἶχαν ἰδιαίτερα προσόντα ξυλογλυπτικῆς, ἀφοῦ σὲ πολλὲς ἐκκλησίες τὰ θυρώματα ἦταν φιλοτεχνημένα καὶ μὲ σκαλιστὴ διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν τέμπλων καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν ναῶν (δεσποτικοὶ θρόνοι, ἄμβωνες καὶ προσκυνητάρια). Ἀναφέρονται μάστορες ξυλογλύπτες μαραγκοὶ, ὅπως ὁ μαστρο-Δράκος Ταλιαδοῦρος ὁ Κῶος⁶⁴³ καὶ ὁ μαστρο-Γιακουμῆς Μάκρας⁶⁴⁴ κ.ἄ.

Ἡ ὑποβοήθηση καὶ ἡ ὑποστήριξη τῶν μαστόρων ἀπὸ κατάλληλους βοηθοὺς ἔπρεπε νὰ ἦταν ἐξασφαλισμένη καὶ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐργατικοί, ὑπάκουοι καὶ πρόθυμοι, σύμφωνα καὶ μὲ τοὺς κανόνες τοῦ σιναφιοῦ τῶν μαστόρων. Ἀναφέρονται μάλιστα στὴν κατασκευὴ τοῦ καμπαναριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴν Σύμη οἱ μάστορες ὡς «ἐργάτες»

642. Βιβλίον καμπαναριοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ καμπαναριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης ἀγόραζαν ἐπίσης πρόκες, βελονόκαρφα, μπογιές, σιδηρικὰ ἐργαλεῖα, ζεμπιλια καὶ πυρίτιδα γιὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελίων.

643. ΚΣΕΔ 1, 8, 38, 88.

644. ΚΣΕΔ 19, ΚΣΕΔ 20, ΚΣΕΔ 25, ΚΣΕΔ 29, ΚΣΕΔ 35, ΚΣΕΔ 55, ΚΣΕΔ 58 καὶ ΚΣΕΔ 62.

Π.Β.4.1.
Έργαλεια συνεργείων καὶ ἐξοπλισμός 1



Σφήνες



Γωνιές, μαρτέλι, βελόνι καὶ σφυρί



Σφυρί καὶ βελόνι



Μαρτέλι



Χτενιά



Άλφάδι, μέτρο



Ζύγι



Κοπανάκι με γωνιακό κόφτη

καὶ οἱ βοηθοὶ ὡς «ὑπουργοί» (δηλαδὴ ὑπὸ τὸ ἔργον), μὲ μικρότερο ὅμως μεροκάματο, ποὺ μερικές φορές ἦταν γυναῖκες καὶ παιδιά, ἀλλὰ μὲ ἀκόμη μικρότερο μεροκάματο⁶⁴⁵.

Προμήθεια ὑλικῶν

Τὸ βασικότερο ὑλικό, ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες εἶναι ἡ πέτρα. Οἱ ποιότητες ποικίλλουν καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ εἶδος καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοπικῆς πέτρας καὶ τῶν μαρμάρων, τῶν δυνατοτήτων λατόμησης καὶ μεταφορᾶς. Συνήθως προέρχονται ἀπὸ ἀσβεστολιθικὰ πετρώματα. Ὁ ροδίτικος ψαμμιτικὸς πωρόλιθος, ποὺ διαθέτει τὸ νησί τῆς Ρόδου, ἦταν τὸ κυριότερο ὑλικό, ἀποτελεῖται ἀπὸ κόκκους ἄμμου, συγκολλημένους μὲ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο, καὶ χρησίμευσε γιὰ τὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸ ἴδιο τὸ νησί, ἀλλὰ καὶ στὰ γειτονικά⁶⁴⁶. Δὲν ἀρκοῦσαν βεβαίως τὰ τοπικὰ ὑλικά σὲ κάθε νησί ἀπὸ λίθους καὶ μάρμαρα γιὰ ὅλες τὶς χρήσεις καὶ γινόταν εἰσαγωγή καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη, ὅπως τὴν Σμύρνη, τὴν Μάλτα καὶ τὴν Φώκαια⁶⁴⁷.

Ἀπὸ τὰ διάφορα πετρώματα προέρχονται καὶ πολλὰ ἄλλα ὑλικά, ποὺ χρησίμευαν στὴν οἰκοδόμησι τῶν ναῶν, ὅπως τὰ μάρμαρα καὶ οἱ μαρμαρόπετρες, γιὰ παράδειγμα ὁ Λάρτιος λίθος τῆς Ρόδου, γιὰ τοὺς κίονες καὶ τὰ μαρμάρινα δάπεδα, καθὼς καὶ ὁ ἀσβέστης, ἡ ἐλαφρόπετρα, ἡ θηραϊκὴ γῆ, ἡ πορσελάνη, τὰ χρώματα, γιὰ τὰ κονιάματα καὶ τὰ ἐπιχρίσματα καὶ κυρίως τὸ χρωματισμό τους⁶⁴⁸. Ἡ προμήθεια ἄμμου καὶ ἄμμοχαλικίου γινόταν ἀπὸ ποτάμια, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς παραλίες, ποὺ προφανῶς ἐπλεοναν πρὶν ἀπὸ τὴν χρῆση τους, ἀφοῦ τὰ κονιάματα δὲν παρουσιάζουν τὰ γνωστὰ προβλήματα τῶν ἀλάτων.

645. Βιβλίο καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27.

646. Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853]. Πληροφορίες ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης ἀφοροῦν τὴν προμήθεια ὑλικῶν καὶ φαίνεται ὅτι πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἀπὸ τὴν Ρόδο κυρίως πέτρες, σκαλόπετρες, ἐνῶ ἄλλα προέρχονταν ἀπὸ τὴν Λίνδο, «πέτρες Λίνδου».

647. Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853] καὶ Βιβλίο καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27. Μετέφεραν «μάρμαρα Σμύρνης», «πέτρες καὶ πλάκες Μάλτας» γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης, ἀλλὰ καὶ ντόπια μάρμαρα ἀπὸ τὸν Πάνορμο (τὸν Πανορμίτη). Τὰ ὑλικά γιὰ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ἦταν «πέτρες Φώκαιας» ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ πέτρες ἀπὸ τὸν Σεῖτη καὶ ἀπὸ τὸν Γιαννίκο, πλάκες καὶ μάρμαρα.

648. Βιβλίο Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853] καὶ Βιβλίο καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης ἀγόραζαν ἐπίσης ἀσβέστη ἀπὸ τοπικὸ καμίνι καὶ ἀπὸ τὴν Ρόδο, ἐλαφρόπετρα, «χῶμα Σαντορίνης» (θηραϊκὴ γῆ), πορσελάνη, μιογιές, «μιογιατία». Τὰ ὑλικά, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ἦταν γύψος, «πορσολάνη» (πορσελάνη), ἀσβέστης, μιογιές καὶ κεραμίδια,

Π.Β.4.2.
Έργαλεια συνεργείων καὶ ἐξοπλισμός 2



Μυστριά



Συρματοβουρτσα



Τριβίδι



Μολύβια



Σίδερα για κουρασάνι



Σίδερο για κουρασάνι



Ζεμπίλι



Κοπανάκια από καουτσούκ
για βοτσαλωτά

Ὁ ψημένος πηλός χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ὀπτῶν πλίνθων στοὺς τοίχους καὶ τῶν κεραμιδιῶν στὶς στέγες, ἀπ' ὅπου προέρχεται καὶ τὸ κουρασάνι γιὰ τὰ ἐπιχρίσματα καὶ τὴν μόνωση τῶν δωματίων⁶⁴⁹. Τὸ ἀργιλῶδες χῶμα ἦταν σὲ μεγάλη χρήση στὴν παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὰ Δωδεκάνησα, λόγῳ τῶν μονωτικῶν του ιδιοτήτων κυρίως. Τὸ πράσινο ἀργιλῶδες χῶμα, ἢ «πατελιά», χρησίμευε ὡς ἐπικάλυψη τῶν ἐπίπεδων ξύλινων δωματίων, ἐνῶ τὸ «κοκκινόχωμα», ὡς ὑπόστρωμα στὰ βοτσαλωτὰ δάπεδα τῶν δρόμων καὶ τῶν αὐλῶν.

Τὰ μέταλλα, ὅπως ὁ σίδηρος, ὁ χάλυβας, ὁ μπρουντζος καὶ τὸ μολύβι, χρησίμευαν γιὰ ἐξαρτήματα στὶς ἱστορικὲς κατασκευές (μεταλλικοὶ ἐλκυστήρες, μεντεσέδες, ἐργαλεῖα)⁶⁵⁰, ἐνῶ τὸ ἀσήμι, καὶ ὁ χρυσὸς σπανιότερα, γιὰ διακοσμῆσεις καὶ ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων⁶⁵¹.

Τὸ ξύλο χρησίμευε σὲ ἐλκυστήρες, πιθανῶς σὲ ξυλοδεσιές, μεσοπατώματα, σκάλες καὶ στέγες, στοὺς γυναικωνίτες, σὲ κουφώματα στὸν ἐξοπλισμό, στὶς σκαλωσιές καί, τέλος, γιὰ καυσόξυλα στὶς ἀσβεστοκάμινους. Τὰ δάση τῆς Ρόδου καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν ἀπετέλεσαν τὴν πηγὴ ὑλοτόμησης, ἀλλὰ ἡ ὑπερεκμετάλλευσή τους κυρίως τὴν ἴδια περίοδο τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα γιὰ τὴν κατασκευὴ πλοίων καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν ταρσανάδων, μὲ πρῶτον τῆς Ρόδου, ὅπου κατασκευάζονταν καὶ ἐπισκευάζονταν τὰ πλοῖα τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου καὶ τὰ ἐμπορικά⁶⁵², ἀνάγκαζε τοὺς κατοίκους στὴν ἀναζήτησι ξυλείας στὶς ἀγορὲς καὶ στὰ δάση τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Καραμανίας, ὅπου ἀφθονοῦσε, ὅπως τὰ «κατράνια», ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως τῆς Βενετίας⁶⁵³.

649. Βιβλίου Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], ἀδημοσίευτο. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης προμηθεύονταν ἐπίσης κεραμίδια, γιὰ τὸ τρίψιμό τους καὶ τὴν κατασκευὴ κεραμᾶλευρου καὶ κουρασανιοῦ κυρίως.

650. Βιβλίου Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853] καὶ Βιβλίου καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27. Πληροφορίες ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Σύμης ἀφοροῦν στὴν προμήθεια ὑλικῶν ἀπὸ μέταλλο, ὅπως ἀπὸ τὴν Ρόδο, κυρίως σίδηρο. Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης μολύβια, λάμες, βελονόκαρφα, καρφιά, γάντζοι, λίμες καὶ δίσκοι. Γιὰ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου χρησιμοποιήθηκαν μολύβια καὶ σίδηρος.

651. ΚΣΕΔ 19 καὶ Κώδικας Σορωνῆς [1858]. Ἐκκλησιαστικὰ ἀσημένια σκεύη καὶ κανδηλὲς τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ στὴν Σορωνὴ τῆς Ρόδου (1858-1872) ἐπισκεύασε ὁ χρυσοχόος Εὐάγγελος Μ. Πατρώνας, σύμφωνα μὲ τοὺς λογαριασμοὺς τῶν ἐτῶν 1901-1 καὶ 1902-3, «εἰς χρυσοχόον διὰ κανδύλας» 130,20 γρ. καὶ «εἰς χρυσοχόον Εὐάγγελον δι' ἐπιδιόρθωσιν ἁγίου ποτηρίου καὶ ἀρτοφορίου» 55 γρ., ἀντίστοιχα... Ἐπίσης, ΚΣΕΔ 28, καὶ Κατάστιχο Καλυθίων [1911]. Στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὶς Καλυθιὲς τῆς Ρόδου (1839-56) καταγράφονται γιὰ τὸ 1919-1920 ἔξοδα καὶ σὲ χρυσοχόο γιὰ ἐπισκευὴ καντηλιῶν καὶ εἰκόνων.

652. Efthymioy [1988], 212-3, 215. Τὸ τέταρτο τοῦ νησιοῦ τῆς Ρόδου καλύπτεται ἀπὸ δάση καὶ οἱ κάτοικοι ἀπὸ ὀκτὼ χωριά ἦταν κόφτες δένδρων καὶ ἀπασχολοῦνταν καὶ μὲ τὴν κατασκευὴ κάρβουνου, μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα.

653. Βιβλίου Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853] καὶ Βιβλίου καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου

Ἡ συλλογὴ χρωματιστῶν βοτσάλων γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν βοτσαλωτῶν δαπέδων γινόταν στὶς παραλίες τῆς Ρόδου κυρίως, ποὺ τὰ διαθέτουν σὲ ἀφθονία. Φυσικὰ χρησιμοποιήθηκαν καὶ πολλὰ ἄλλα ὑλικά, ὅπως τὰ τζάμια, ἀλλὰ καὶ δευτερεύοντα, ὅπως τὸ καναβάτσο καὶ τὸ λινάρι καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα⁶⁵⁴. Οἱ ἐκκλησίες πουλοῦσαν ἐνίοτε καὶ πολλὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά, ποὺ περισσεύαν κατὰ τὴν κατασκευή, κυρίως ἀσβέστη, ἀλλὰ καὶ μάρμαρα, ξύλα, καυσόξυλα, μολύβια καὶ χῶμα⁶⁵⁵.

Μεταφορὲς

Τὸ βασικὸ μεταφορικὸ μέσο τῆς ἐποχῆς στὴν στεριά ἦταν τὰ ἱππήλατα ὀχήματα, τὰ κάρα καὶ τὰ ζῶα, ἐνῶ πολὺ συχνὰ ναυλῶνονταν καῖκια γιὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ὑλικῶν στὰ νησιά. Οἱ ἀχθοφόροι ἐπίσης ἦταν συνηθισμένοι, ἐνῶ πολλὲς φορὲς τὴν δουλειὰ αὐτὴ τὴν ἀσκοῦσαν γυναῖκες. Στὰ ἔξοδα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Σύμης, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναφέρονται ναῦλα μαστόρων, ναῦλα ἀπὸ Καραμανία, προφανῶς γιὰ μεταφορὰ ξυλείας καὶ «κατρανιῶν», ναῦλα πετρῶν καὶ ναῦλα ἀπὸ Ρόδο καὶ γιὰ ἀχθοφόρους. Πολὺ συχνὰ ἀναφέρονται ἔξοδα γιὰ τροφή καὶ γιὰ γεύματα, ἀκόμη καὶ γιὰ ἐνοίκιο τῶν μαστόρων⁶⁵⁶.

Τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα μεταφορᾶς τῶν ὑλικῶν στὸ ἴδιο τὸ ἐργοτάξιο ἦταν οἱ χειράμαξες καὶ τὰ ζεμπίλια καὶ κάθε εἶδους τενεκέδες, ποὺ τοὺς προσάρμοζαν στὶς ἀνάγκες τῆς οἰκοδομῆς, καὶ βεβαίως τὰ φτυάρια, οἱ ἀξίνες καὶ τὰ τσαπιά.

Προετοιμασία

Ἡ παραδοσιακὴ μέθοδος, ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν λατόμηση τοῦ πωρολίθου καὶ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ ἔχνη στὰ λατομεῖα, εἶναι ἡ ἑξῆς:

-Καθάρισμα τῶν γεωλογικῶν στρωμάτων κλιμακωτά, μὲ ἀξιοποίηση

Σύμης [1876], 1-27. Γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης ἀγόραζαν «σανίδια Βενετίας», ξυλεία ἀπὸ Τουρκία «κατράνια» (τύπος κωνοφόρου δένδρου), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Χάλκη, δοκάρια ἀπὸ τὴν Ρόδο, δοκάρια ἀπὸ Χάλκη. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦσαν «κορφάδια» (δοκάρια), σανίδια πλοίου γιὰ πόρτες, κάσες καὶ, ξύλα γιὰ καμίνι, «πυρόξυλα». Τὰ ὑλικά, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ἦταν ξύλα, «νεροσάνιδα» καὶ πλαίσια παραθύρων (κουφώματα).

654. Βιβλίον Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853] καὶ Βιβλίον καμπαναριοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27. Γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Σύμης προμηθεύονταν ἐπίσης τζάμια, καναβάτσο, λινάρι, ζεμπίλια, φανάρια κ.ἄ. Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης γιὰ τὸ καμπαναριὸ ζεμπίλια, πυρίτιδα γιὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελίων καὶ ὄρνιθα γιὰ τὴν τελετὴ τῆς θεμελίωσης.

655. Βιβλίον Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853].

656. Βιβλίον Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853].

τῶν φυσικῶν ρηγματώσεων καὶ προσπάθεια διαχωρισμοῦ τῶν ὀγκόλιθων σὲ μορφές παραπλήσιες μὲ ὀρθογώνια παραλληλεπίπεδα.

- Ἀπελευθέρωση τῶν δύο ἐπιφανειῶν κατὰ στρώσεις κλιμακωτά.

- Διάνοιξη παράλληλων ὀπῶν μὲ τρυπάνια καὶ ἄλλα ἀνάλογα ἐργαλεῖα, ἀπὸ καλέμια καὶ σφυριά, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν αὐτὴ τὴν ἐποχή, σὲ τακτὰ διαστήματα κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων ὑπολοίπων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου.

- Τοποθέτηση σὲ κάθε ὀπὴ εἰδικῶν μεταλλικῶν σφηνῶν (τρεῖς σφῆνες: μιὰ ἀρσενικὴ καὶ δύο θηλυκές). Χτυπώντας μὲ βαριοπούλα τὴν μεσαία σφήνα μέσα στὴν ὀπὴ, αὐξάνεται ἡ διατομὴ τῶν σφηνῶν καὶ δημιουργεῖται ρωγμὴ στὴν πέτρα. Τὸ χτύπημα αὐτὸ γίνεται μὲ τὴν σειρὰ σὲ ὅλες τὶς σφῆνες ὅλων τῶν ὀπῶν, μέχρις ὅτου κάποια στιγμή νὰ σπάσει ἡ πέτρα κατὰ μῆκος τῶν ὀπῶν τῆς κάθε πλευρᾶς. Ὡς παραλλαγὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου, ἀντὶ μεταλλικῶν σφηνῶν, χρησιμοποιοῦσαν ξύλινες ράβδους. Ρίχνοντας νερὸ διαστελλόταν τὸ ξύλο καὶ μετὰ ἀπὸ κάποιο χρόνο ρηγματώνονταν τὸ πέτρωμα.

- Ἀκολούθως μὲ μεταλλικοὺς μοχλοὺς ἀπελευθέρωναν τοὺς ὀγκόλιθους ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ μὲ κυλινδρικὰ ξύλα, τὰ «κατρακύλια» τοὺς μετέφεραν, τοὺς φόρτωναν μὲ σκαλωσιές καὶ παλάγκα σὲ ἱππήλατα ὀχήματα καὶ τοὺς ὀδηγοῦσαν σὲ χώρους, ὅπου θὰ γινόταν ἡ περαιτέρω ἐπεξεργασία, ἢ στὸ ἐργοτάξιο.

Ἡ λάξευση τῶν λίθων ἀπαιτοῦσε εἰδικὰ ἐργαλεῖα καὶ γινόταν σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἔργου σὲ ἀπλὴ μορφή παραλληλεπίπεδη γιὰ δόμους, ἢ θολίτες, σὲ κυλίνδρους γιὰ κίονες, εἴτε σὲ εἰδικές πέτρες γιὰ δομικὰ στοιχεῖα τοῦ κτηρίου καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Συχνὰ ἓνα μέρος τῆς ἐπεξεργασίας γινόταν στὸ λατομεῖο, ἢ δουλειὰ ὅμως ὀλοκληρωνόταν στὸ ἐργοτάξιο. Ἡ λάξευση τῶν λίθων γιὰ τὰ πρέκια, τοὺς θολίτες καὶ τοὺς λαμπάδες τῶν θυρωμάτων, τῶν παραθύρων καὶ τῶν φεγγιτῶν, γιὰ τὶς κυκλικῆς διατομῆς νευρώσεις, τὰ ἐνισχυτικὰ τόξα, τὰ τόξα, τὰ κλειδιά, τοὺς θόλους, τὰ γεῖσα, τὶς κολωνόπετρες, τὰ κιονόκρανα, τὰ ἐπίκρανα, τὶς κόγχες τοῦ ἱεροῦ καὶ αὐτὲς τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὰ κτιστὰ προσκυνητάρια, τῶν γωνιολίθων, τὶς παραστάδες καὶ τῶν ἀπλῶν ὀρθογώνιων λίθων, ἀπαιτοῦσε εἰδικές γνώσεις λιθοξοϊκῆς καὶ χαράξεις, ποὺ γνώριζαν οἱ πρωτομάστορες καὶ μετέδιδαν στοὺς ἄλλους μαστόρους.

Οἱ γνώσεις αὐτές, ἐλλεῖπει μόρφωσης ἀπὸ εἰδικές σχολές, βασιζόνταν κυρίως στὴν παρατηρητικότητα τῶν μαστόρων. Οἱ πῶτοι πρωτομάστορες, ποὺ κατασκεύασαν τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Ρόδου ἀξιοποίησαν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὰ ἱπποτικὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου. Ἡ ἐρείπωση μερικῶν ἀπ' αὐτά, ὅπως ἡ Παναγιὰ τοῦ Μπούργκου, ἡ Παναγιὰ τῆς Νίκης καὶ ἡ Παναγιὰ τῆς Φιλερήμου, τοὺς ἔδιναν χειροπιαστὲς γνώσεις καὶ τὶς

ἴδιες τὶς διαστάσεις γιὰ ἐξειδικευμένα στοιχεῖα τῶν ἐκκλησιῶν⁶⁵⁷. Μποροῦσαν ἀκόμη καὶ νὰ μετρήσουν καὶ νὰ ἀντιγράψουν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως θυρώματα, παράθυρα καὶ φεγγίτες, κυκλικῆς διατομῆς νευρώσεις, θολίτες, πέτρες ἀπὸ παραστάδες μὲ διατομές, πρέκια κ.λπ.

Ἡ ὑλοτόμηση τῶν δένδρων καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ξύλου, ἦταν πολὺ γνωστὴ στοὺς Δωδεκανήσιους καὶ στοὺς Ροδίτες εἰδικότερα, ἀπὸ τὴν μεγάλη χρήση τους στὴν ναυπηγικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ ποικιλίες τοῦ ξύλου ἦταν κυρίως ἀνάλογες μὲ τὴν ποικιλία τῶν δέντρων. Ἡ ἐποχὴ καὶ ὁ τρόπος κοπῆς, οἱ συνθῆκες ἀποθήκευσης (ἡ ὑγρασία τοῦ χώρου), ὁ χρόνος ξήρανσης μετὰ τὴν κοπὴ καὶ ἡ ἐπεξεργασία προσέδιδαν ἀνάλογες ιδιότητες στὴν ξυλεία. Ἡ σωστὴ κοπὴ τῶν δένδρων στὸ δάσος γινόταν, ὅταν αὐτὰ εἶχαν τοὺς λιγότερους χυμούς. Κόβονταν μὲ κατάλληλα ἐργαλεῖα, πριόνια καὶ τσεκούρια σὲ εἰδικές διατομές καὶ μήκη, ἀνάλογα μὲ τὴν προβλεπόμενη χρήση τους. Γινόταν οἰκονομία στὸ κόψιμο τῶν κορμῶν τῶν δένδρων, ὥστε νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ποσοστὸ. Τὰ δέντρα ἐπιλέγονταν ἀπὸ εἰδικούς καί, ἀφοῦ κόβονταν, καθαρίζονταν ἀπὸ τὰ κλαδιά. Μεταφέρονταν σὲ ἀποθήκες, ὅπου ὑπῆρχαν κατάλληλες συνθῆκες θερμοκρασίας καὶ ὑγρασίας, γιὰ νὰ ξεραθοῦν. Ὅσο ξηρότερη ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ χώρου καὶ μεγαλύτερος ὁ χρόνος ξήρανσης, τόσο καλύτερης ποιότητος ἦταν καὶ ἡ παρεχόμενη ξυλεία. Ἀκολουθῶς κόβονταν μὲ εἰδικὰ μηχανήματα, τοὺς «καταρράκτες» καὶ τὶς «κορδέλες», σὲ εἰδικές διατομές καὶ τοποθετοῦνταν μὲ εἰδικὸ τρόπο, γιὰ νὰ ἀερίζονται καὶ νὰ ξεραθοῦν (ντάνιασμα).

Ὅταν ἦταν ἔτοιμα, ὁ μαραγκός, ἐπεξεργαζόταν στὸ ξυλουργεῖο μὲ κατάλληλα ἐργαλεῖα τὴν τελικὴ τοῦ υἱομορφὴ γιὰ τὴν χρήση, γιὰ τὴν ὁποία προορίζονταν. Ἔτσι κατασκεύαζε, γιὰ παράδειγμα, τὰ κουφώματα καὶ τὸν ἐξοπλισμό. Εἰδικοί καλφάδες καὶ ξυλογλύπτες ὁλοκλήρωναν τὰ ἀνάγλυφα καὶ διακοσμημένα τμήματα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν.

Γιὰ τὴν παρασκευὴ ἀσβέστη ἀκολουθεῖτο ἡ παραδοσιακὴ τεχνολογία. Γιὰ νὰ παράγουν ἀσβεστόπετρες, χρησιμοποιοῦσαν ἀσβεστοκάμινους μὲ καυσόξυλα καὶ ἀσβεστόλιθους, καὶ μὲ τὸ σβήσιμο ἀσβεστολίθων μὲ νερὸ σὲ εἰδικούς λάκκους ἢ σὲ κτιστὲς δεξαμενές, γινόταν ἡ παρασκευὴ τοῦ ἀσβέστη.

Λιθοδομές

Μετὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ πρωτομάστορα καὶ τοῦ χώρου ἀνοικοδόμησης τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ, προχωροῦσε ἡ διαδικασία τῆς ἐκδοσης τῆς οἰκοδομικῆς ἄδειας, μὲ τὸ ἀπαραίτητο φερμάνι, καὶ ἡ κατασκευὴ. Ὁ χώρος ἦταν συνήθως σὲ κεντρικὸ οἰκόπεδο τοῦ χωριοῦ, δωρεὰ κάποιου κάτοικου, ἢ

657. Ντέλλας [2000α], 366.

ἀγορασμένο ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Συχνὰ ἡ οἰκοδομικὴ ἄδεια χριστιανικῶν ναῶν ἀφοροῦσε τὴν ἀνακαίνιση παλαιότερης ἐκκλησίας, ποὺ ἦταν εὐκολότερη ἢ ἐκδοσὴ της, σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα κατάσταση στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση. Οἱ ὅροι τῆς ἄδειας ἦταν συνήθως αὐστηροὶ καὶ ἡ ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ ἐπισκευασθεῖ ἢ νὰ ἀνακαινισθεῖ στὶς ἴδιες ἀκριβῶς διαστάσεις μὲ τὴν παλαιά⁶⁵⁸. Βέβαια σχεδὸν πάντα ἡ ἐπισκευὴ αὐτὴ ἀφοροῦσε τὴν ἐκ βάθρων κατασκευὴ νέας ἐκκλησίας, ποὺ σήμαινε τὴν κατεδάφιση τῆς παλαιᾶς. Σὲ μερικές περιπτώσεις διατηρήθηκε καὶ ἡ παλαιὰ ἐκκλησία, ὅπως ὁ Ἅγιος Θωμᾶς στὴν Μονόλιθο⁶⁵⁹ καὶ ὁ Ἅγιος Μερκούριος στὸ Ἱστριο τῆς Ρόδου⁶⁶⁰.

Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένο ἂν οἱ διαστάσεις τῆς νέας ἐκκλησίας τηροῦσαν πάντα τοὺς ὅρους τῆς ἄδειας. Ὁ ἔλεγχος τῶν διαστάσεων τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὰ Καλαβάρδα, 8x4 θαλασσινὰ μέτρα καὶ σύνολο 160 ἐκτάρια, σύμφωνα μὲ τὸ φερμάνι τοῦ 1838, σὲ σχέση μὲ τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τῶν 17,5x8,4 μέτρα περίπου τοῦ κυρίως ναοῦ, χωρὶς τὴν στοὰ τοῦ πρόναου καὶ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ⁶⁶¹, ἔδειξε ὅτι οἱ ἀναλογίες τουλάχιστον τηρήθηκαν⁶⁶². Στὴν ἔρευνα γιὰ τὶς ξυλόστεγες βασιλικὲς τῆς Λέσβου τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα ὑπάρχουν ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐπαύξηση τῶν διαστάσεων τῶν ἐνοριακῶν ναῶν⁶⁶³. Ἀντίστοιχες ἀφηγήσεις κατοίκων γιὰ τὴν αὐξηση τῶν διαστάσεων καὶ τὴν ἐπινόηση τεχνασμάτων ἀπὸ τοὺς ρωμιοὺς ἔχουμε ἀκούσει καὶ γιὰ τὴν Ἁγία Μαρίνα στὴν Ἀπολακκιά τῆς Ρόδου⁶⁶⁴. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἱστορικὸ τοῦ ἐλέγχου ἀπὸ τὴν τουρκικὴ διοίκηση τῆς Ρόδου μὲ ἀπεσταλμένο τὸν Μουχασίλη Ἐφέντη γιὰ νὰ μετρήσει τὴν ἐνοριακὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Μαλῶνα, ἂν εἶχε κτισθεῖ σύμφωνα μὲ τὶς διαστάσεις, ποὺ ὄριζε τὸ φερμάνι τοῦ Σουλτὰν Μαχμουτ Χάν, ποὺ ἐπιμελῶς εἶχαν οἱ κάτοικοι ἀποκρύψει,

658. Χοτζέτι Πανορμίτη [1783], καὶ ΚΣΕΔ 88, ΚΣΕΔ 25 καὶ Κουτελάκης [1979], 274-277.

659. ΚΣΕΔ 54.

660. ΚΣΕΔ 56.

661. ΚΣΕΔ 25.

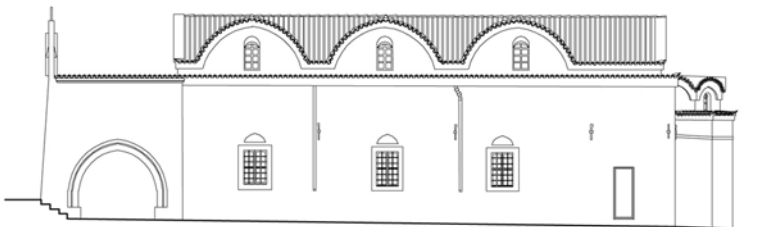
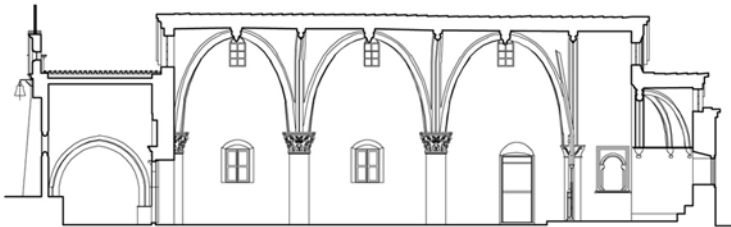
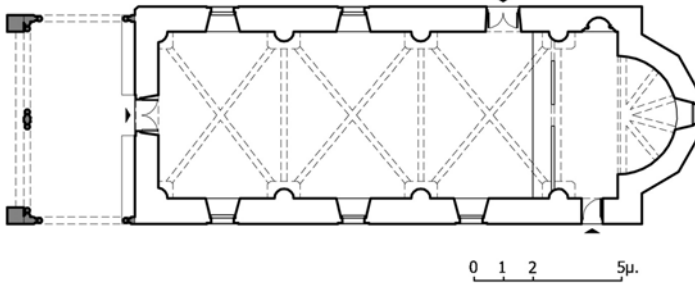
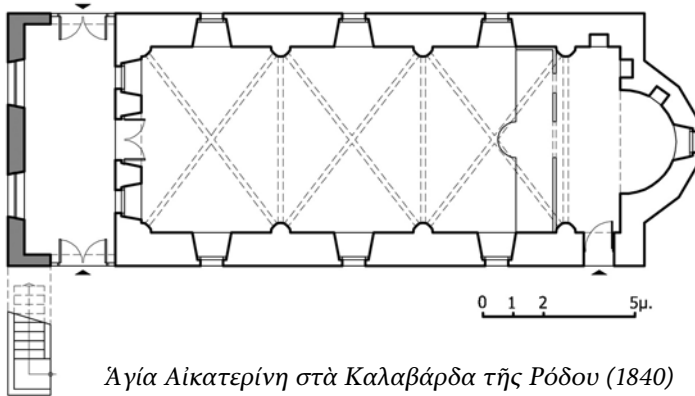
662. Ἡ σύγκριση καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μέτρων, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, δὲν ἐπέτρεψε ἀκόμη τὴν ἐπισήμανση τοῦ θαλασσινοῦ μέτρου, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἄδεια τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὰ Καλαβάρδα, καὶ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας μὲ τὸ σημερινὸ μέτρο. Ἴσως μὲ τὸ θαλασσινὸ ἐννοεῖται τὸ μέτρο τῶν νησιῶν. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι τηρήθηκαν τὰ μέτρα τῆς ἄδειας, σὲ σύγκριση μὲ τὸ σημερινὸ μέτρο, προκύπτει ὅτι τὸ ἀναφερόμενο θαλασσινὸ μέτρο ἰσοῦται μὲ 2,1-2,2μ.

663. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 117-124 καὶ πίνακας II.2.2.

664. ΚΣΕΔ 62. Αφηγήσεις κατοίκων καὶ τοῦ ἱερέα τοῦ χωριοῦ ἀναφέρουν ὅτι, ὅταν χαράσσονταν τὰ θεμέλια τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης τὴν ἡμέρα, σύμφωνα μὲ τὸ ἀντίστοιχο φερμάνι, οἱ ντόπιοι αὐξαναν τὶς διαστάσεις τὸ βράδυ, γιὰ νὰ τὴν κτίσουν μεγαλύτερη, δημιουργώντας σύγχυση, ὥσπου βρῆκαν κάποιο συμβιβασμό, προσφέροντας προφανῶς καὶ κάποιο «μπαξίσι».

Π.Β.4.3.

Σχέδια Αγίας Αικατερίνης στὰ Καλαβάρδα
καὶ Παναγίας Τσαμπίκας στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου



Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου (1760)

τὸ 1840⁶⁶⁵. Τὰ λιγοστὰ ὅμως στοιχεῖα σὲ σχέση ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες γνωστές, πρὸς τὸ παρόν, ἢ δημοσιευμένες οἰκοδομικὲς ἀδειες τῶν σταυροθολιακῶν ναῶν τῆς Δωδεκανήσου, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων⁶⁶⁶.

Ἡ χάραξη λοιπὸν τῶν θεμελίων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ὁ ἀπαραίτητος ἔλεγχος, ἢ «παρατήρησις», γινόταν ἀπὸ τὶς ἀρχές⁶⁶⁷ καὶ ἀκολουθοῦσαν οἱ ἐργασίες τῆς ἐκσκαφῆς τους (Π.Β.4.4, Ἐκσκαφὴ θεμελίων). Ἡ θεμελίωση αὐτῶν τῶν ναῶν, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν οἱ ἀπαραίτητες πληροφορίες ἀπὸ ἀνασκαφές, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ προσεκτική, γιὰ νὰ φέρει τὴν ἀνωδομὴ ἀπὸ σταυροθόλια μὲ πλάγιες ὠθήσεις καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ νὰ εἶχε μεγαλύτερο πάχος ἀπὸ τὴν τοιχοποιία καὶ ἰκανὸ βάθος. Ἡ κατασκευὴ τῶν θεμελίων θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τρίστρωτη ἀργολιθοδομή, χωρὶς βέβαια ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις στὴν λάξευση τῶν λίθων τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἀφοῦ δὲν ἦταν ὁρατές, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ θὰ πρέπει νὰ περιελάμβαναν μόλους μὲ ἰσχυρὸ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα⁶⁶⁸ (Π.Β.4.4, Κτίσιμο λιθοδομῶν 1).

Ἡ τεχνικὴ τοῦ κτισίματος τῶν λιθοδομῶν ἀκολούθησε τὴν πολύχρονη ἐμπειρία τῆς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ οἰκοδομικῆς παράδοσης, ποὺ βελτιώθηκε βέβαια καὶ ἀναπτύχθηκε κυρίως κατὰ τὴν ἵπποτικὴ περίοδο (1309-1522)⁶⁶⁹, ἀλλὰ καὶ διατηρήθηκε καὶ ἐξελίχθηκε κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας (1523-1750) στὰ Δωδεκάνησα⁶⁷⁰. Οἱ ἐμφανεῖς λιθοδομές κατὰ δόμους ἀπὸ τὸν ροδίτικο πωρόλιθο, μὲ τὶς ἐπιφάνειες ἰδιαίτερα ἐπιμελημένες καὶ λεπτοὺς ἀρμούς στὴν ὄψη καὶ ἡ τρίστρωτη κατασκευὴ τους, μὲ τὴν ἐνδιάμεση ζώνη κατασκευασμένη μὲ

665. ΚΣΕΔ 41 καὶ Ἄγνωστος, Ἅγιος Γεώργιος Μαλῶνας [1999], 8-9. Αὐτός, ἀφοῦ μέτρησε τὴν ἐκκλησία, θέλησε νὰ μπεῖ καὶ στὸ ἱερό, προκαλώντας τὴν ὀργὴ καὶ τὴν ἀγανάκτηση τῶν πιστῶν. Ὅταν προχώρησε, γιὰ νὰ μπεῖ στὸ ἱερό, ἔπεσε ὑπτίος καὶ ὁμολόγησε, ὅτι μία ἀόρατη δύναμη τὸν ἔριξε κάτω καὶ ἔτσι ἐγκατέλειψε τὴν καταμέτρηση.

666. Ἡ ἔρευνα θὰ πρέπει νὰ προχωρήσει στὰ ἀρχεῖα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο ἔχει παραχωρήσει τὴν σχετικὴ ἀδεία, καὶ στὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῆς Τουρκίας, ὅπου ἀναμένεται ἡ ἀνεύρεση φερμανιῶν καὶ οἰκοδομικῶν ἀδειῶν γιὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ ἀνεύρεση τῆς οἰκοδομικῆς ἀδειας τῆς πρώτης σταυροθολιακῆς ἐκκλησίας, τῆς μητρόπολης τῆς Ρόδου, ἴσως δώσει καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιλογὴ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου αὐτοῦ.

667. Ἐπιστολὴ Ἀγαπίου 8-5-1854 καὶ Βιβλίον Ἀγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853], ὅπου ἀναφέρεται «1854 Ἰουνίου 1, Ἐξοδὸν Τούρκων καὶ μπαξίσι, τοὺς ὁποίους ἔστειλαν ἐκ Ρόδου διὰ παρατήρησιν, 270 γρόσια».

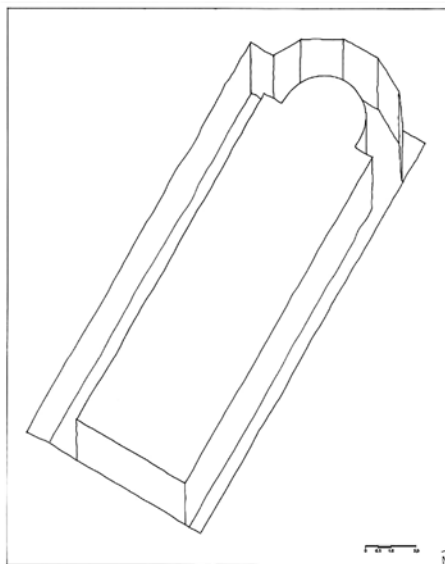
668. Δυστυχῶς δὲν ἔχει γίνῃ μέχρι σήμερα κάποια ἀνασκαφὴ θεμελίων, ποὺ νὰ παρέχει λεπτομερεῖς ἀναλύσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπο δόμησης τῶν θεμελίων. Ὅμως ἡ λιθοδομὴ μὲ ἰσχυρὰ κονιάματα καὶ μόλους εἶναι βέβαιη, λόγῳ τῆς πολὺ καλῆς ποιότητος τῆς ἀνωδομῆς καὶ τὶς ὑψηλές ἀπαιτήσεις τῶν κατασκευῶν τῶν γοτθικῶν σταυροθολίων.

669. Gabriel [1923] τ. II, 129-156.

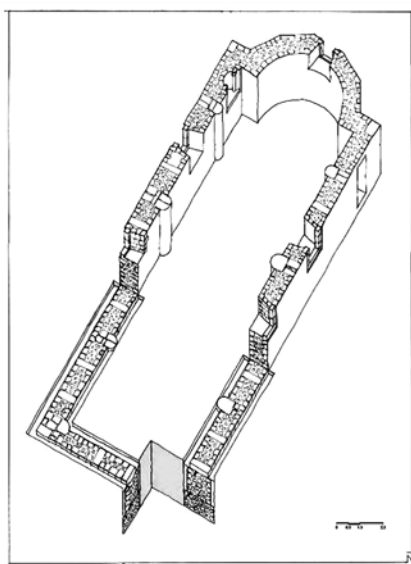
670. Βλ. κεφάλαιο Β.1.

Π.Β.4.4.

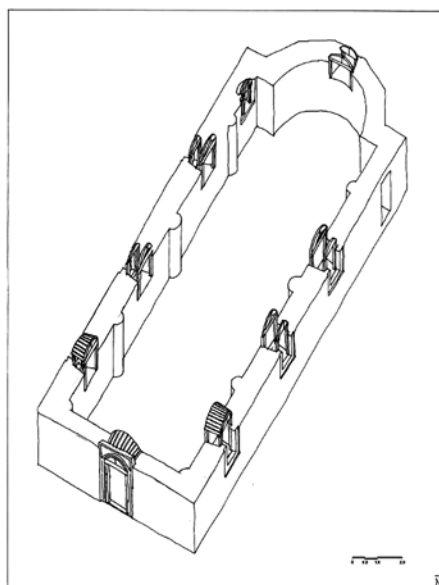
Έκσκαφή θεμελίων-Κτίσιμο λιθοδομών 1-3



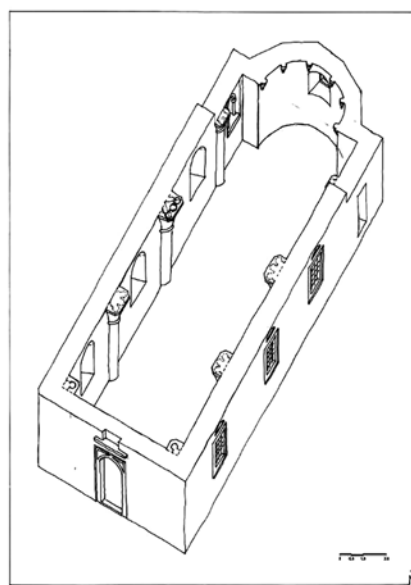
Έκσκαφή θεμελίων



1. Κτίσιμο λιθοδομών



2. Τόξα θυρών και παραθύρων



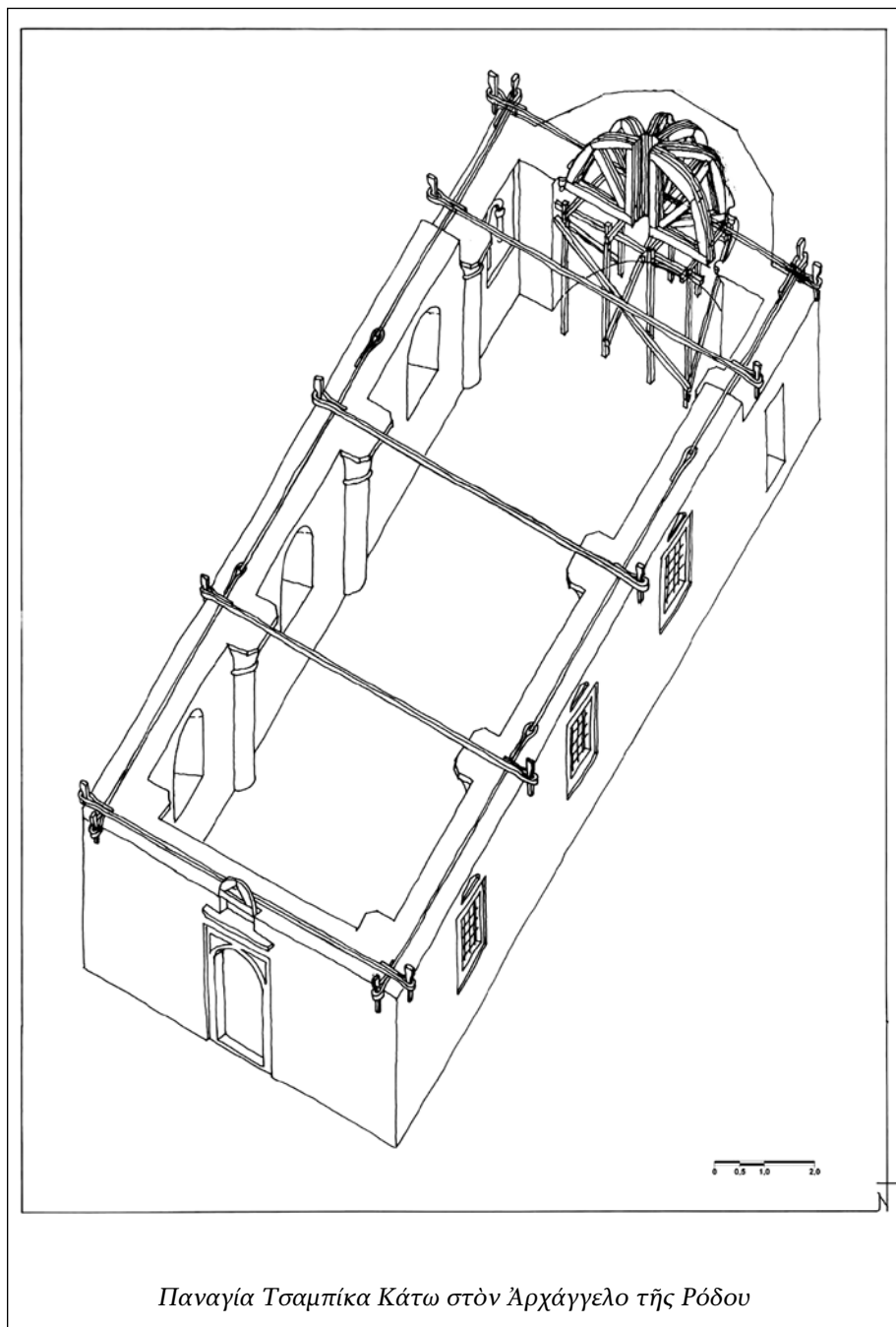
3. Μέχρι και τὰ κιονόκρανα

Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

Π.Β.4.5.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 4.

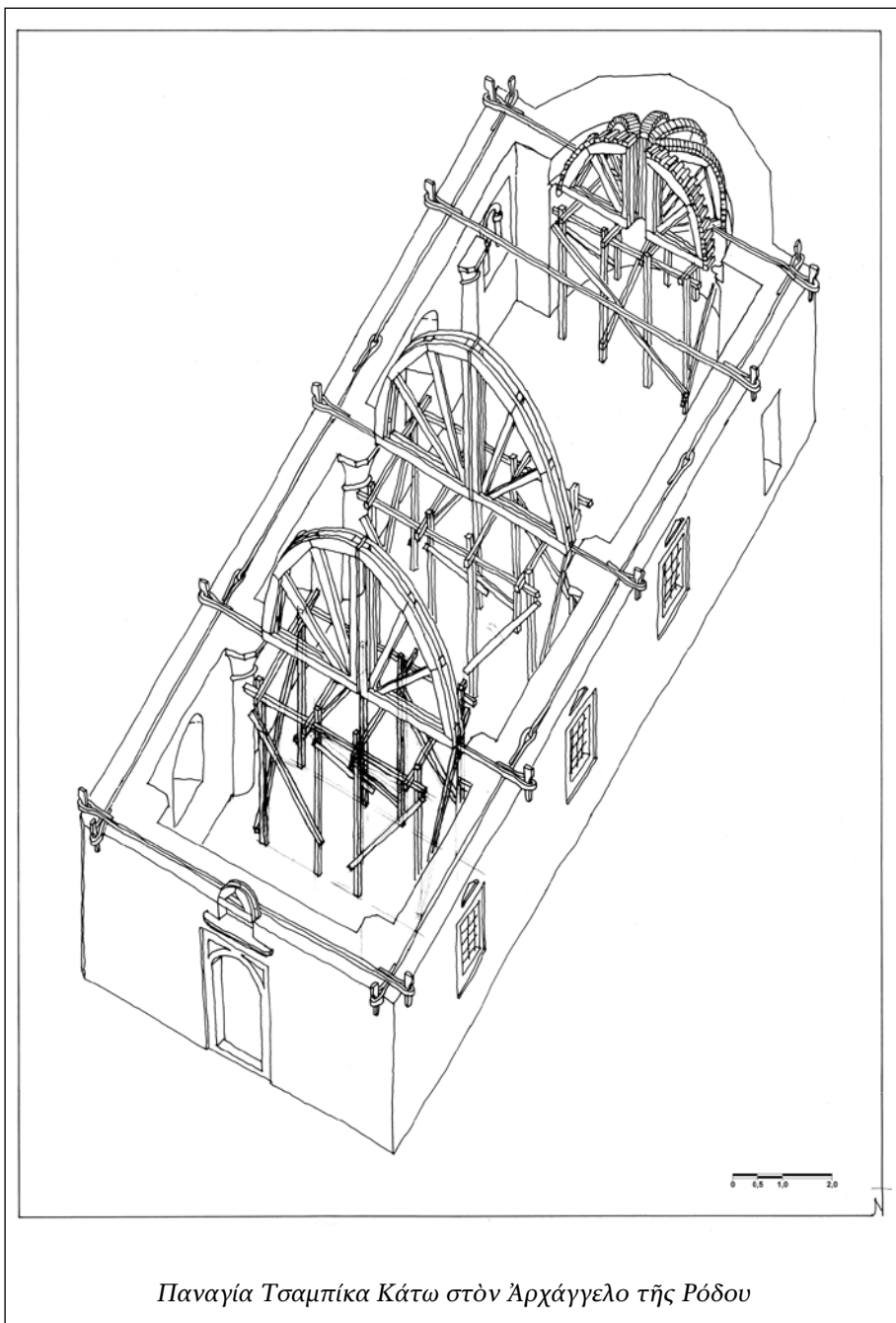
Ἐνίσχυση μὲ μεταλλικούς ἐλκυστήρες καὶ σκαλωσιὰ
γιὰ ξυλότυπους ἀκτινωτῶν νευρώσεων κόγχης ἱεροῦ



Π.Β.4.6.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 5.

Ευλότυποι ἐγκάρσιων ἐνισχυτικῶν τόξων καὶ ἀκτινωτῶν
νευρώσεων κόγχης ἱεροῦ

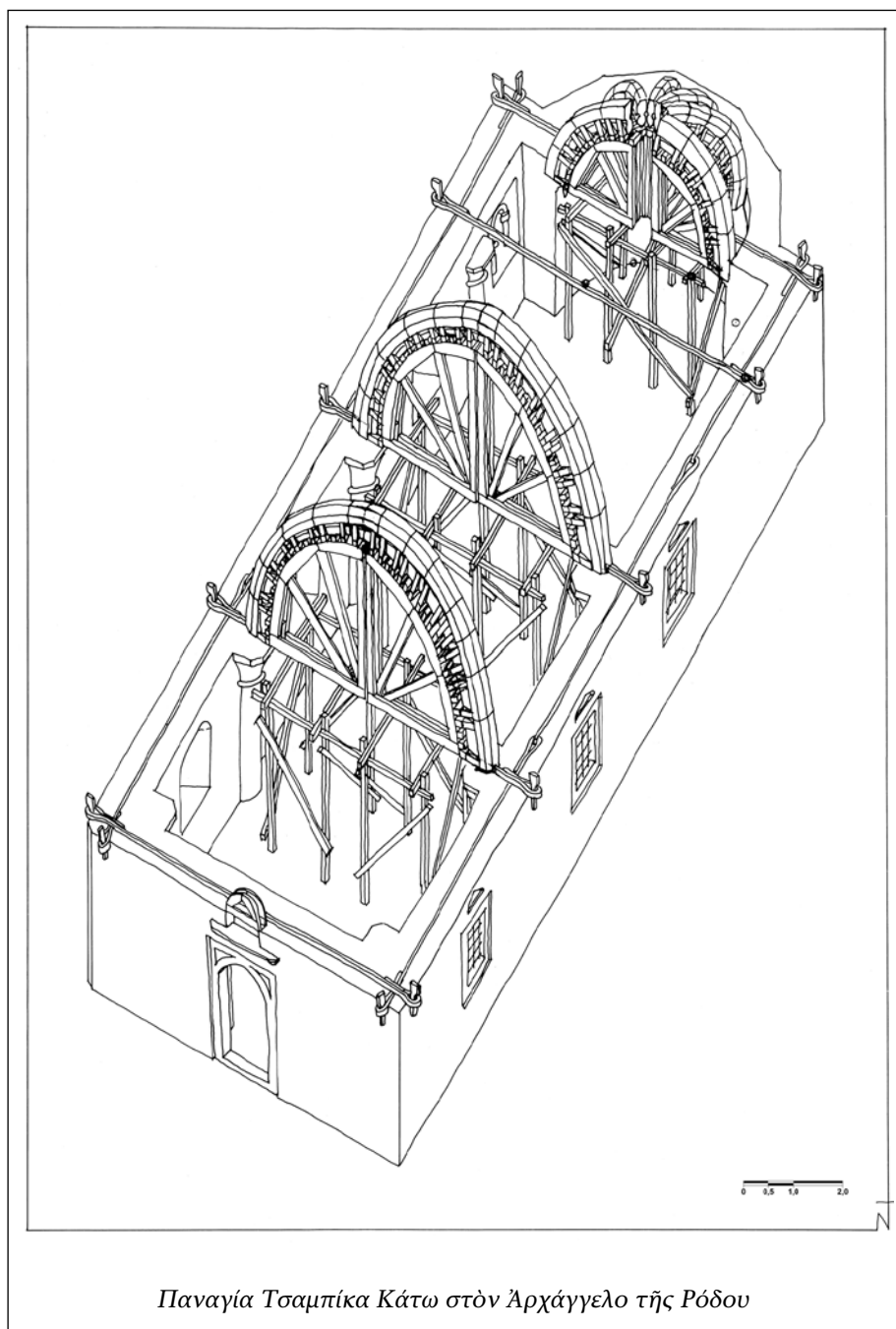


Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

Π.Β.4.7.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 6.

Ἐγκάρσια ἐνισχυτικά τόξα καὶ ἀκτινωτὲς νευρώσεις
κόγχης ἱεροῦ

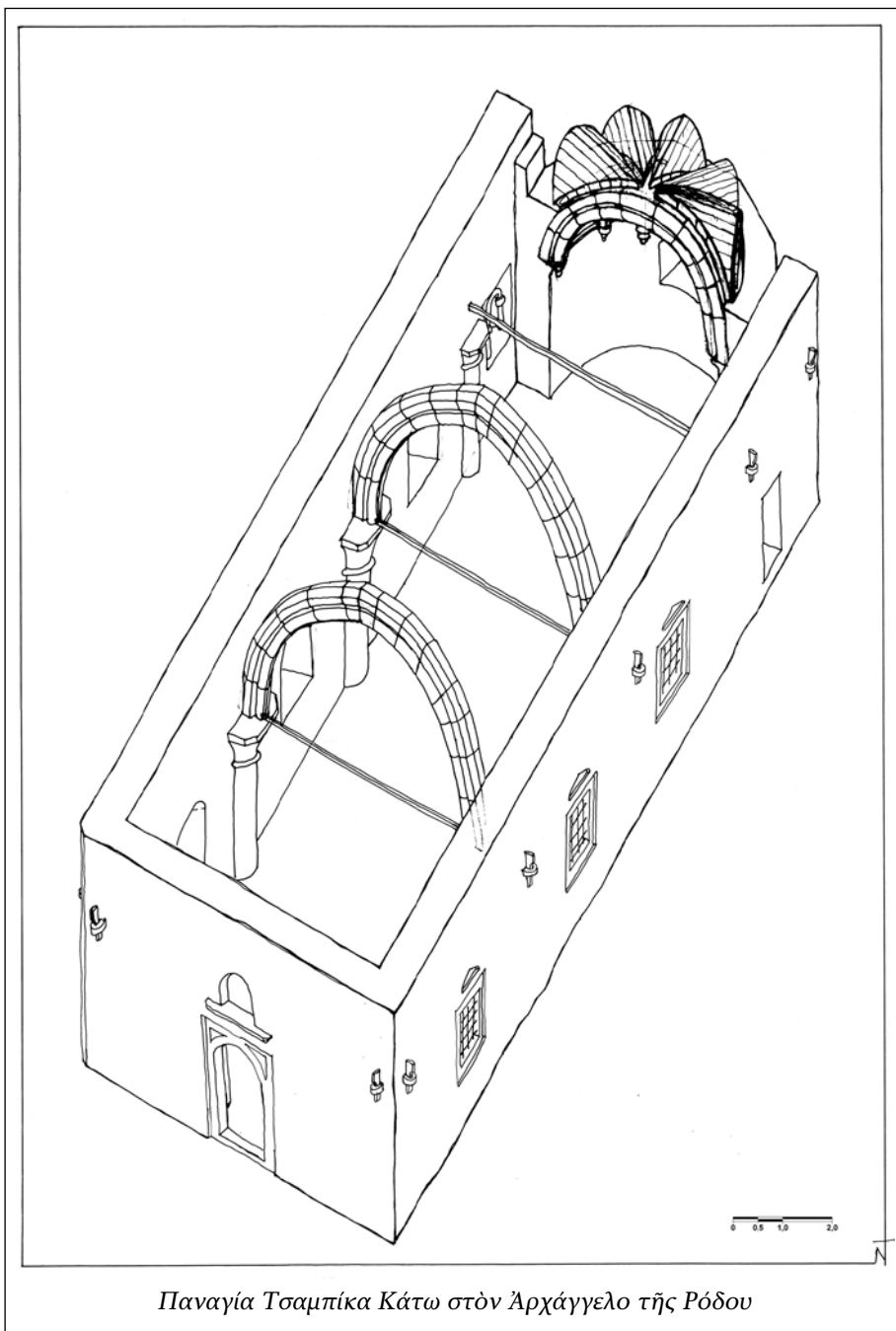


Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

Π.Β.4.8.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 7.

Ὁλοκλήρωση ἐγκάρσιων ἐνισχυτικῶν τόξων
καὶ ξυλότυπων ἀκτινωτῶν θόλων κόγχης ἱεροῦ



Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

μόλους και ισχυρά ασβεστοκονιάματα⁶⁷¹, είχαν μεγάλο σχετικά πάχος. Για την επίτευξη λεπτών αρμών ή διατομή τών λίθων τών δόμων λαξεύονταν με έλαφρη κλίση σε μορφή τραπεζίου και κτίζονταν με την χρήση ασβεστοκονιαμάτων και μικρών μόλων ή κεραμιδιών τὰ γνωστά στην τοπική διάλεκτο «τζιβίκια», στο πάχος και στην έσωτερική τους πλευρά. Ένίοτε γινόταν χρήση λεπτών κεραμιδιών, όπως ήταν συνηθισμένοι οί παραδοσιακοί μάστορες από την βυζαντινή και την ίπποτική περίοδο, και στους αρμούς της έξωτερικής όψης.

Ίδιαίτερη προσοχή έδιναν στα αρχιτεκτονικά στοιχεΐα τών εκκλησιών, όπως εΐναι τὰ θυρώματα, τὰ παράθυρα και οί φεγγίτες, οί νευρώσεις και τὰ ένισχυτικά τόξα, τὰ σταυροθόλια, τὰ γείσα, οί κίονες και τὰ κιονόκρανα. Τὰ αρχιτεκτονικά αυτά μέλη ήταν από καλύτερη ποιότητα λίθων, προσεκτικά λαξευμένα και κτίζονταν με ανάλογη επιμέλεια (Π.Β.4.4 έως Π.Β.4.14, Κτίσιμο λιθοδομών και Π.Β.4.15 - Π.Β.4.16 Κτίσιμο νευρώσεων κυκλικής διατομής και σταυροθολίων). Οί ένδιάμεσες παρειές τών λίθων, που κτίζονταν, λαξεύονταν έτσι, ώστε να δημιουργούνται έλαφρά κοιλώματα για τις ανάγκες της καλύτερης εφαρμογής τών κονιαμάτων, αφήνοντας λεπτούς τούς αρμούς της όψης.

Τὰ κουφώματα και οί σιδεριές τών ανοιγμάτων τοποθετούνταν κατά την διάρκεια του κτισίματος και εξασφάλιζαν έτσι την καλύτερη στατική λειτουργία τών λιθοδομών, λειτουργώντας ένισχυτικά. Οίγωνιόλιθοι και οί λίθοι τών ήμικίωνων ήταν μεγαλύτεροι, καλύτερα λαξευμένοι και κτισμένοι με λίθους-κλειδιά, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να δημιουργούνται ένισχυμένες ζώνες κατακόρυφα και όριζόντια.

Άντισεισμικές κατασκευές και τεχνικές ανάληψης τών πλάγιων ώθήσεων

Οί λιθοδομές τών έξωτερικών τοίχων κατασκευάζονταν με ικανό πάχος, από 0,70 έως 1,20 μ, μέχρι την στάθμη, που άντιστοιχοΰσε στις 30° τών θόλων τών σταυροθολίων, επάνω από τὰ κιονόκρανα, αναλαμβάνοντας έτσι τὸ μεγαλύτερο μέρος τών πλαγίων ώθήσεων. Από τὸ ύψος αυτό και επάνω οί λιθοδομές τών μετώπων τών σταυροθολιακών κατασκευών κτίζονταν με αρκετὰ μικρότερο πάχος (από 0,35 έως 0,50 μ.), όπως υπαγορευόταν από στατικούς λόγους (βλ. και κεφάλαιο Β.3.1. *Έξωτερικά μορφολογικά χαρακτηριστικά* και Π.Β.4.3 έως Π.Β.4.14).

Οίγωνίες της δυτικής, αλλά και της ανατολικής όψης, ένισχύονταν σε αρκετές εκκλησίες από αντηρίδες, διαφορετικού τύπου από τούς καθεδρικούς ναούς της Δύσης, με μεγαλύτερο πάχος της λιθοδομής, υπό μορφή

671. Ντέλλας [2009α], 90.

παραστάδων, για την καλύτερη ανάληψη τῶν πλάγιων ὠθήσεων τῶν γοτθικῶν σταυροθολίων (βλ. κεφάλαιο Β.3.1. *Ἐξωτερικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, κύρια δυτική ὄψη καὶ ἀνατολική ὄψη*).

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα κατασκευάζοταν ἐπιπρόσθετα ἓνα σύστημα ἀπὸ κάθετους ἑλκυστήρες, ποὺ ἐξασφάλιζαν συμπληρωματικὰ τὴν ἀνάληψη τῶν πλαγίων ὠθήσεων τῶν σταυροθολίων, ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονες λόγω τῆς ἔλλειψης ἀντηρίδων. Ὑποδημιουργοῦσαν καὶ ἓνα ὀριζόντιο διάζωμα ἐνίσχυσης τῶν ναῶν αὐτῶν στὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τους, ποὺ τοὺς παρείχε καλύτερη στατική συμπεριφορὰ στὶς δυναμικὲς φορτίσεις ἀπὸ σεισμοὺς καὶ ἄλλες αἰτίες (ἀνέμους κ.λπ.). Κατὰ μῆκος τῶν ἐξωτερικῶν λιθοδομῶν τῶν ναῶν ὑπῆρχαν ἀφανεῖς ἑλκυστήρες, στὸ πᾶχος τῆς λιθοδομῆς, ἐνῶ οἱ ἐγκάρσιοι καὶ τῶν μεσαίων τοξοστοιχιῶν τῶν τρίκλιτων ναῶν ἦταν ἐμφανεῖς καὶ χρησίμευαν ἐπὶ πλέον καὶ γιὰ τὴν ἀνάρτηση κανδηλῶν, πολυελαίων καὶ ἀφιερωμάτων. Συνήθως ἦταν μεταλλικοὶ καὶ στερεωνόταν μὲ κάθετα ἀγκύρια στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν λιθοδομῶν (Π.Β.4.5 ἕως Π.Β.4.9). Ὡστόσο δὲν λείπουν καὶ οἱ ξύλινοι, ποὺ στὰ ἄκρα τοὺς ὁμῶς φέρουν μεταλλικὰ ἀγκύρια.

Τοξοδομία, θολοδομία, νευρώσεις

Οἱ θόλοι, τὰ τόξα καὶ τὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν εἶναι συνήθως ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφα. Ἡ χάραξή τους ἀκολουθοῦσε τὴν σχέση 4 μέρη ἢ βάση καὶ 2,5 τὸ ὕψος. Τὰ κέντρα τῶν κύκλων τῶν δύο πλάγιων τόξων τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου βρίσκονται ἐπάνω στὴν βάση καὶ κοντὰ στὸ κέντρο τῆς καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν μεσοκάθετο τῶν χορδῶν τῆς κορυφῆς καὶ τῶν ἄκρων τῆς βάσης⁶⁷². Οἱ θολίτες τῆς κορυφῆς, τὰ κλειδιά, τῶν ὀξυκόρυφων αὐτῶν τόξων καὶ θόλων διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καθότι ἢ μία τους πλευρὰ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκτὶνα τοῦ ἀντίστοιχου κύκλου, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μεσοκάθετο ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ τόξου πρὸς τὴν βάση. Βεβαίως στὰ Δωδεκάνησα ἀπαντοῦν καὶ ἡμικυκλικά τόξα καὶ ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι στὰ νευρωτά ἢ καὶ στὰ ἀπλὰ σταυροθόλια τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν, τεχνικὴ βέβαια ἰδιαίτερα γνωστὴ στὴν βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Οἱ διαγώνιες κυκλικῆς διατομῆς νευρώσεις ἢ οἱ διασταυρούμενες νευρώσεις ὀρθογώνιας διατομῆς τῶν γοτθικῶν σταυροθολίων σχημάτιζαν συνήθως ἡμικύκλιο.

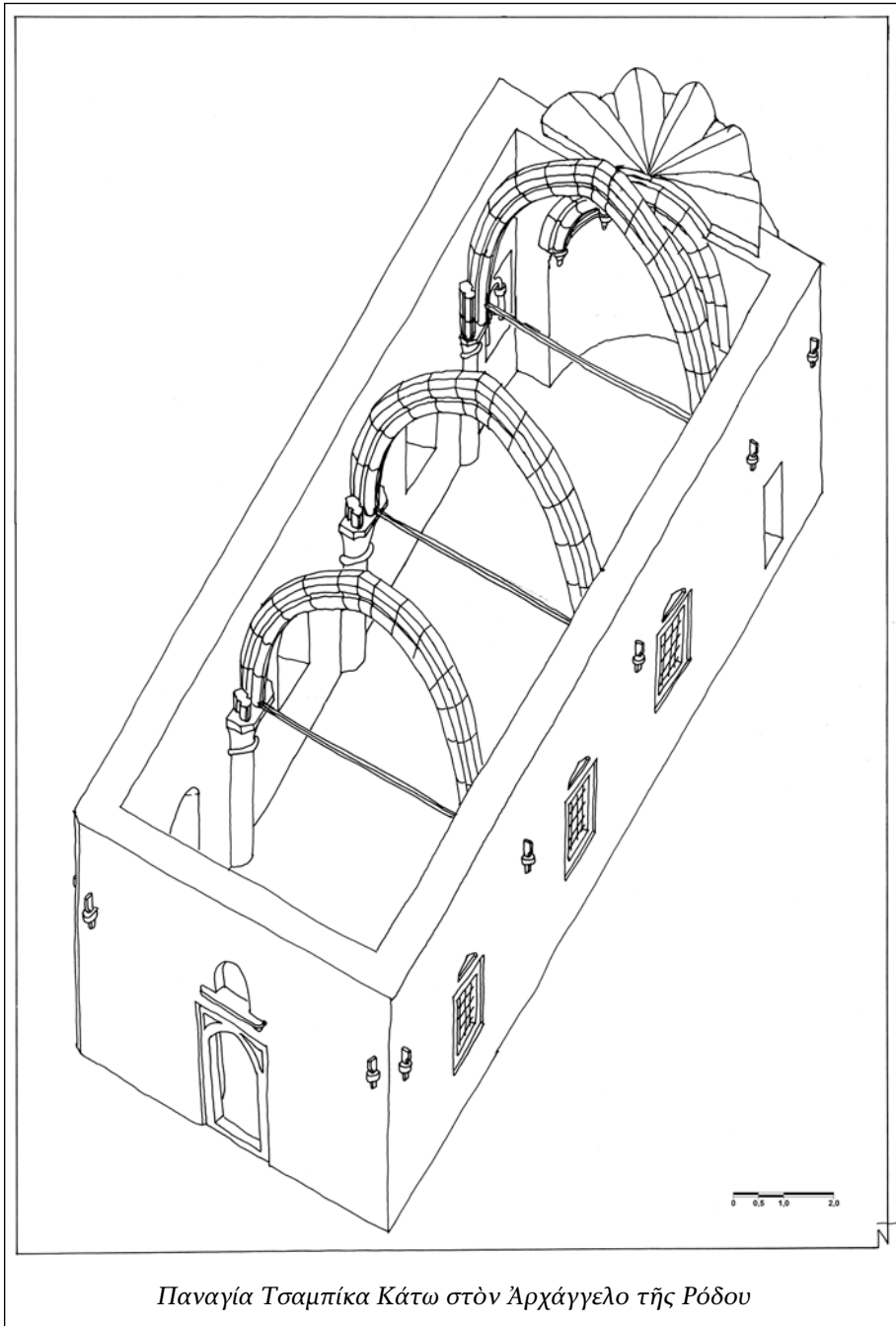
Οἱ διατομὲς τῶν νευρώσεων κυκλικῆς διατομῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα κύκλο, διαμέτρου 19 ἐκ., ποὺ στὸ μέσον του διαθέτει μικρὴ προεξοχή, πλάτους 2 ἐκ., ἐνῶ στὴν βάση του προσαρμόζεται σὲ ἓνα ὀρθογώνιο πλάτους 23 περίπου ἐκ., μὲ ἐνδιάμεσο κοῖλο κυμάτιο. Οἱ μέγιστες γενικὲς

672. Viollet-le-Duc [1997], t.6, 423-424.

Π.Β.4.9.

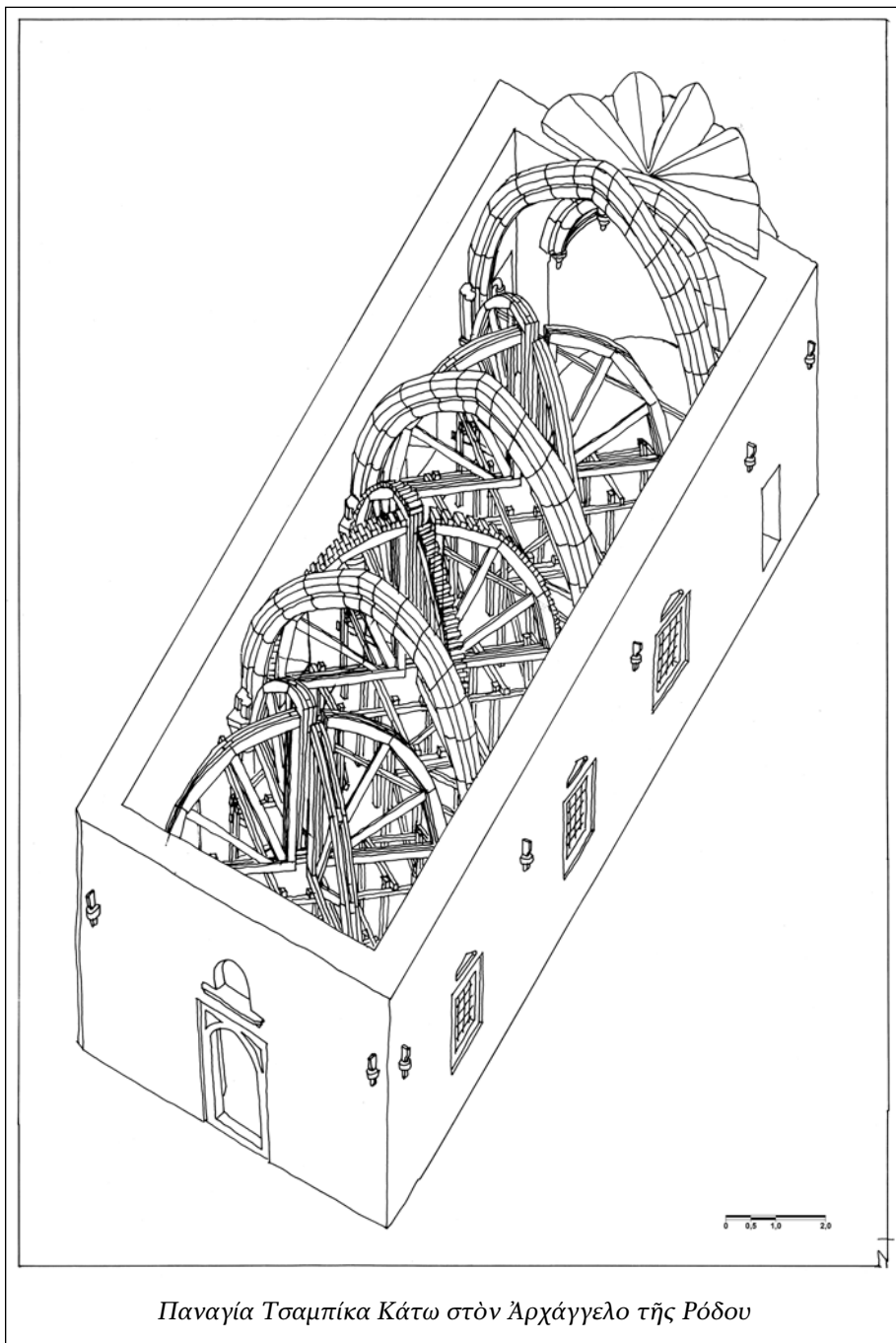
Κτίσιμο λιθοδομῶν 8.

Ὁλοκλήρωση κόγχης ἱεροῦ καὶ λιθοδομῶν
μέχρι τὸ ἐξωτερικὸ γείσο



Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

Π.Β.4.10.
Κτίσιμο λιθοδομῶν 9.
Ευλότυποι τῶν διαγώνιων νευρώσεων
τῶν σταυροθολίων

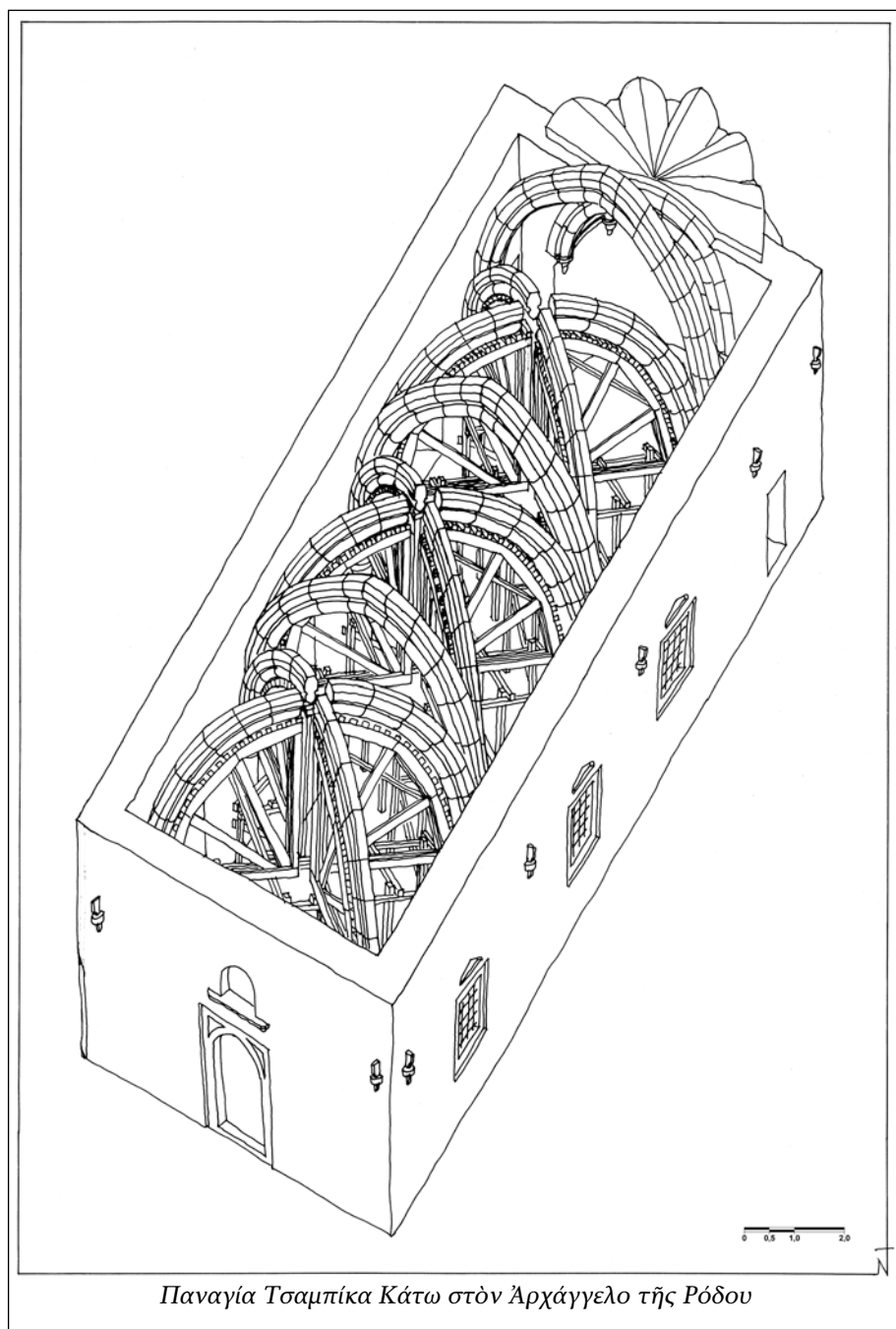


Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

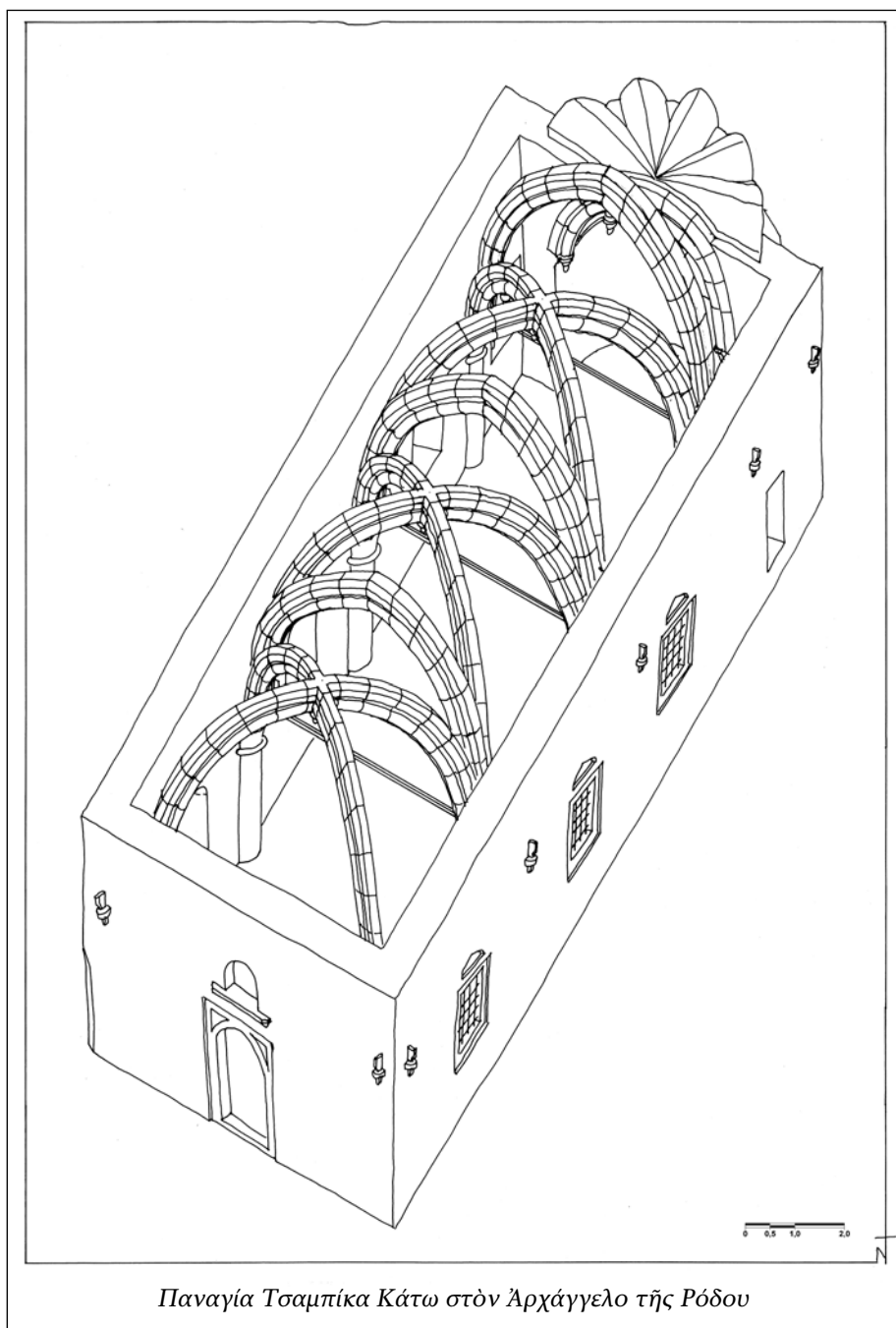
Π.Β.4.11.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 10.

Ξυλότυποι τῶν διαγώνιων νευρώσεων
τῶν σταυροθολίων



Π.Β.4.12.
Κτίσιμο λιθοδομῶν 11.
Διαγώνιες νευρώσεις τῶν σταυροθολίων



τους διαστάσεις είναι 23x55 εκ. Οί λεπτές κυκλικής διατομής νευρώσεις, που χρησιμοποιήθηκαν σε αρκετές εκκλησίες της Ρόδου είναι ανάλογες με τις προηγούμενες, αλλά φέρουν κυλίνδρους διαμέτρου 10 εκ. Οί όρθογώνιες νευρώσεις έχουν διατομές πλάτους 20-30 εκ. και εξέχουν 10 έως 25 εκ. (με μέγιστες γενικές διαστάσεις 20-30x30-45 εκ.) και συχνά φέρουν απότμηση στις εμφανείς άκμές. Στις περισσότερες εκκλησίες οί νευρώσεις όρθογώνιας ή κυκλικής διατομής είναι έπιχρισμένες και συνήθως ζωγραφισμένες με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Σε αρκετές εκκλησίες οί νευρώσεις όρθογώνιας διατομής διαθέτουν ανάγλυφη γύψινη διακόσμηση, που τις κάνουν ραδινές.

Σκαλωσιές και ξυλότυποι

Στις ζώνες των λιθοδομών, επάνω από κάποιο ύψος, γινόταν χρήση σκαλωσιών, που ήταν ξύλινες και κατασκευάζονταν επί τόπου με «λατάκια» (τετράγωνης διατομής ξύλα), σανίδες, μαδέρια και καρφιά, για την δημιουργία δαπέδων έργασίας σε διαφορετικά ύψη. Οί σκαλωσιές έπρεπε να ήταν άρτιες στατικά και ασφαλείς. Τα κατακόρυφα και τὰ όριζόντια δοκάρια συνοδεύονταν από χιαστί για άντιανέμια και στηρίζονταν καλά με πλάγιες άντιστηρίξεις στο έδαφος και με κόντρες στις λιθοδομές.

Τò σωστό κτίσιμο των τόξων των ένισχυτικών τόξων, των νευρώσεων και των θόλων έξαρτώνταν από την προσεκτική λάξευση με τις κατάλληλες διατομές των θολιτών, αλλά και από τους κατάλληλους ξυλότυπους. Ειδικές σκαλωσιές απαιτούσαν τὰ κάθε είδους τόξα, οί κόγχες, τὰ ένισχυτικά τόξα, οί νευρώσεις και οί θόλοι. Ειδικά οί νευρώσεις και τὰ ένισχυτικά τόξα των νευρωτών σταυροθολίων, που διέφεραν από τις παραδοσιακές τεχνικές της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, απαιτούσαν ειδικούς ξυλοτύπους, που έπρεπε να έξασφαλίζουν την κατασκευή τους με άρτια γεωμετρία και σωστές διατομές (Π.Β.4.6-Π.Β.4.11). Για τόν σκοπό αυτό, μετά την ολοκλήρωση των λιθοδομών μέχρι τò ύψος των κιονόκρανων, ακολουθοüse ή σχεδίαση και ή κατασκευή των τόξων των ξυλοτύπων από σανίδες ή μαδέρια, δύο για κάθε νεύρωση και ή τοποθέτηση και ή στερέωσή τους επάνω σε σκαλωσιές. Έπικαλύπτονταν με κάθετες μικρές τεγίδες και ειδικές ξύλινες ύποδοχές για την σωστή τοποθέτηση των θολιτών των νευρώσεων κυκλικής διατομής και τò κτίσιμό τους. Τὰ σημεία συνάντησης των διαγώνιων νευρώσεων, τὰ κλειδιά, ήταν τὰ σημαντικότερα αρχιτεκτονικά μέλη, είχαν ειδικές διατομές και απαιτούσαν ιδιαίτερη προσοχή στην λάξευση και στο κτίσιμό τους. Συχνά έφεραν διακόσμηση από ρόδακες ή και κωνικές άπολήξεις. Στο μέσον των κλειδιών προβλεπόταν όπη για την ανάρτηση των πολυελαίων με ειδικό μεταλλικό γάντζο άγκυρωμένο στην άνω έπιφάνεια.

Οι ξυλότυποι τῶν διασταυρούμενων ὀξυκόρυφων θόλων εἶχαν τὴν δυσκολία τῆς προσαρμογῆς ἀνάμεσα στὶς διαγώνιες νευρώσεις, μὲ χαράξεις ἰδιαίτερα πολὺπλοκες, καθότι ἐξαρτῶνταν καὶ ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν σταυροθολίων. Οἱ γενέτειρες τῆς κορυφῆς τῶν θόλων εἶναι ὀριζόντιες συνήθως ἢ ἔχουν μικρὴ ὑπερύψωση στὸ κλειδί καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὰ γοτθικὰ σταυροθόλια τῆς Δύσης, ποὺ ἔχουν συνήθως μεγάλη ὑπερύψωση στὸ μέσον. Ἡ κατασκευὴ τῶν ξυλοτύπων ἐπομένως γινόταν ἐπὶ τόπου καὶ προσαρμοζόταν κατάλληλα στὶς νευρώσεις, ποὺ εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ, μὲ ἀνάλογο τρόπο. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ξύλινα τόξα ἢ «σέντρα», ποὺ ἐπικαλύπτονταν μὲ ξύλινες τεγίδες-στρωτῆρες, ὅπου ἐφαρμόζονταν οἱ ὀριζόντιοι δόμοι τῶν θολιτῶν (Π.Β.4.8). Οἱ θολίτες τῶν ἄκρων τῶν θόλων, ποὺ ἐφάπτονταν μὲ τὶς νευρώσεις καὶ τὰ ἐνισχυτικὰ τόξα, καθὼς καὶ τῆς κορυφῆς, διέφεραν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπαιτοῦσαν ξεχωριστὲς διατομές. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἡ λάξευση πολλὲς φορές ὀλοκληρωνόταν ἐπὶ τόπου στὸ ἔργο καὶ προσαρμοζόταν ἐπάνω στὸν ξυλότυπο.

Διαμόρφωση δωματίων μὲ κουρασάνι καὶ ἐπιχρίσματα

Τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα κουρασάνι, γνωστὸ ὡς «ὄστρακιά», εἶναι ἄριστο μονωτικὸ ὑλικὸ καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολὺ παλαιὰ στὴν Ρόδο. Ὅπως ἔδειξαν ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ τῆς Ἰαλυσοῦ, δάπεδα κατοικιῶν τοῦ 2000 περίπου π.Χ. ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ καλῆς ποιότητος κουρασάνι, ἐνῶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεξαμενές, σὲ ὑδραγωγεῖα, σὲ ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ λουτρά, σὲ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, ἀλλὰ καὶ στὰ δώματα καὶ στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες ἐκκλησιῶν καὶ ἀστικῶν κτιρίων τῆς ἱπποτοκρατίας στὴν Ρόδο⁶⁷³. Τὸ κουρασάνι κυρίως χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν μόνωση τῶν δωματίων καὶ τῶν σταυροθολίων (Π.Β.4.8), ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐξωτερικὰ ἐπιχρίσματα τῶν ἐξεταζόμενων ἐκκλησιῶν⁶⁷⁴.

Τὸ ὑλικὸ κουρασάνι εἶναι τριμμένο κεραμίδι σὲ μορφή ψηφίδων καὶ σκόνης, τοῦ κεραμάλευρου. Τὸ κουρασάνι ἀποτελεῖται βασικὰ ἀπὸ μείγμα ψηφίδων κουρασανιοῦ, κεραμάλευρου, ἀσβέστη καὶ νεροῦ. Οἱ ἀναλογίες τῶν ὑλικῶν τοῦ κουρασανιοῦ, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη μέχρι σήμερα γιὰ τὰ δώματα τῶν θόλων καὶ τὰ δάπεδα, εἶναι 4 μέρη ἀπὸ κουρασάνι σὲ ψηφίδες, 2 μέρη σὲ κόκκους ρυζιοῦ καὶ 1 μέρος κεραμάλευρου σὲ μείγμα μὲ 2 μέρη ἀσβέστη, ἀναμεμιγμένου μὲ 2,5 περίπου μέρη νεροῦ. Τὸ μείγμα, ἀφοῦ προετοιμασθεῖ καὶ ἀναδευθεῖ ἀρκετά, μένει 5-7 μέρες, γιὰ νὰ ὠριμάσει καὶ ἀνακατεῦεται καθημερινά, προσθέτοντας ἐλάχιστη ποσότητα νεροῦ, γιὰ νὰ μὴ στεγνώσει. Γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ τελικὰ καὶ νὰ ἔχει καλὴ πρόσφυση,

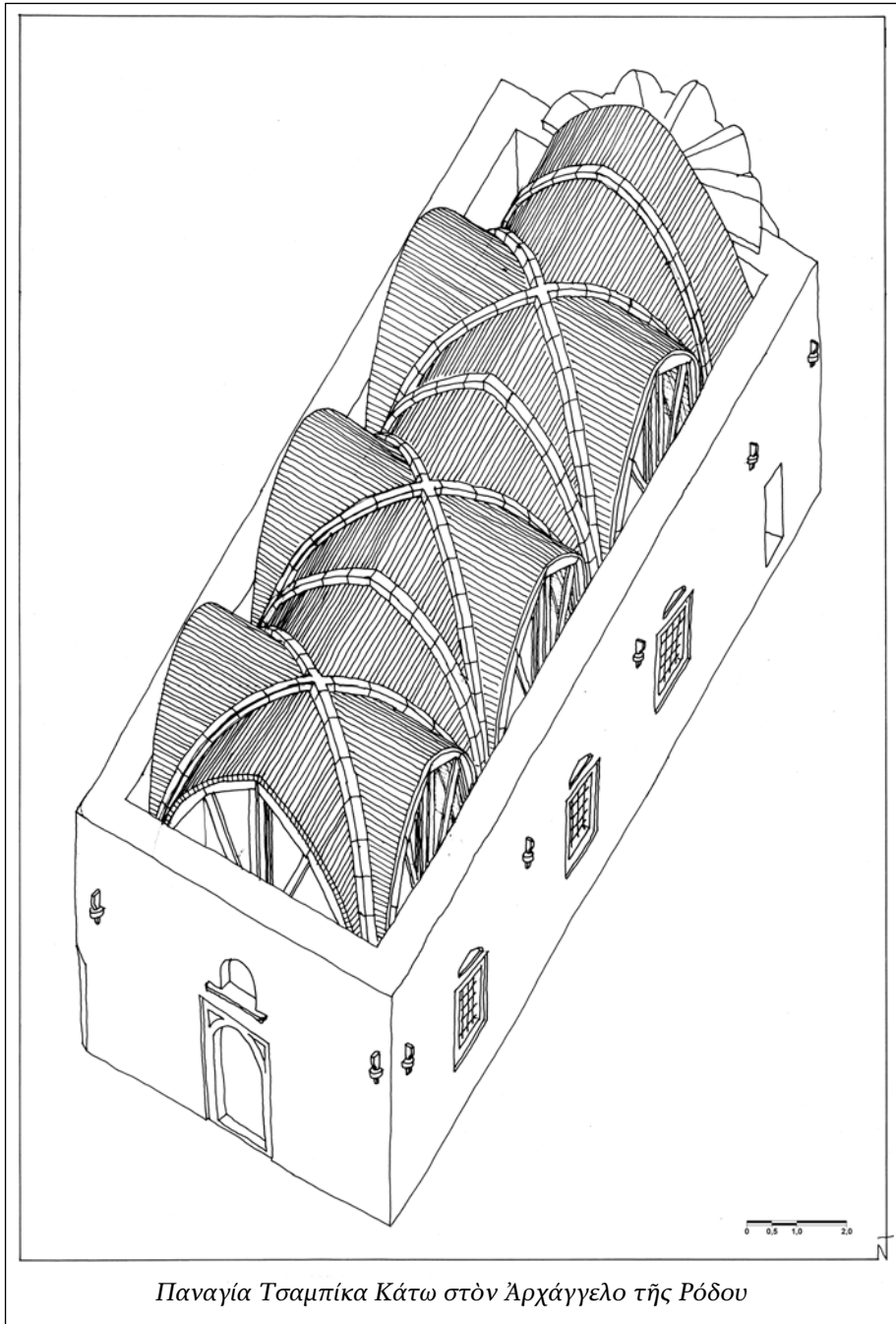
673. Ντέλλας, EEMA 5 (1998), 175, Ντέλλας [2000α], 49 καὶ Ντέλλας [2009α], 90.

674. Παπαχριστοδοῦλου [1994], 517.

Π.Β.4.13.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 12.

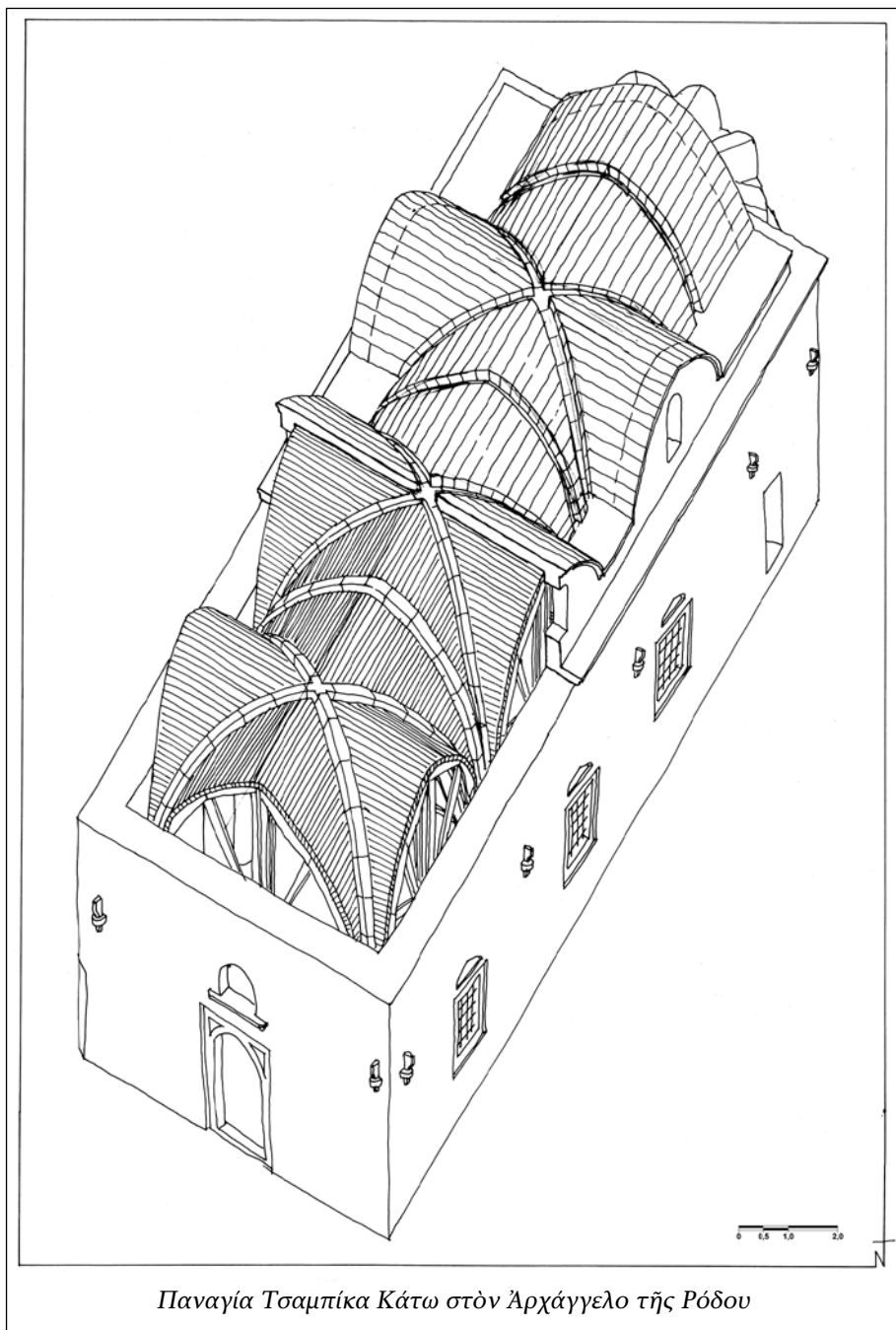
Κατασκευή τῶν ξυλοτύπων τῶν διασταυρούμενων θόλων
τῶν σταυροθολίων



Π.Β.4.14.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 13.

Κτίσιμο τῶν θόλων καὶ τῶν μετώπων τῶν σταυροθολίων
μὲ τοὺς φεγγίτες καὶ τὰ γεῖσα

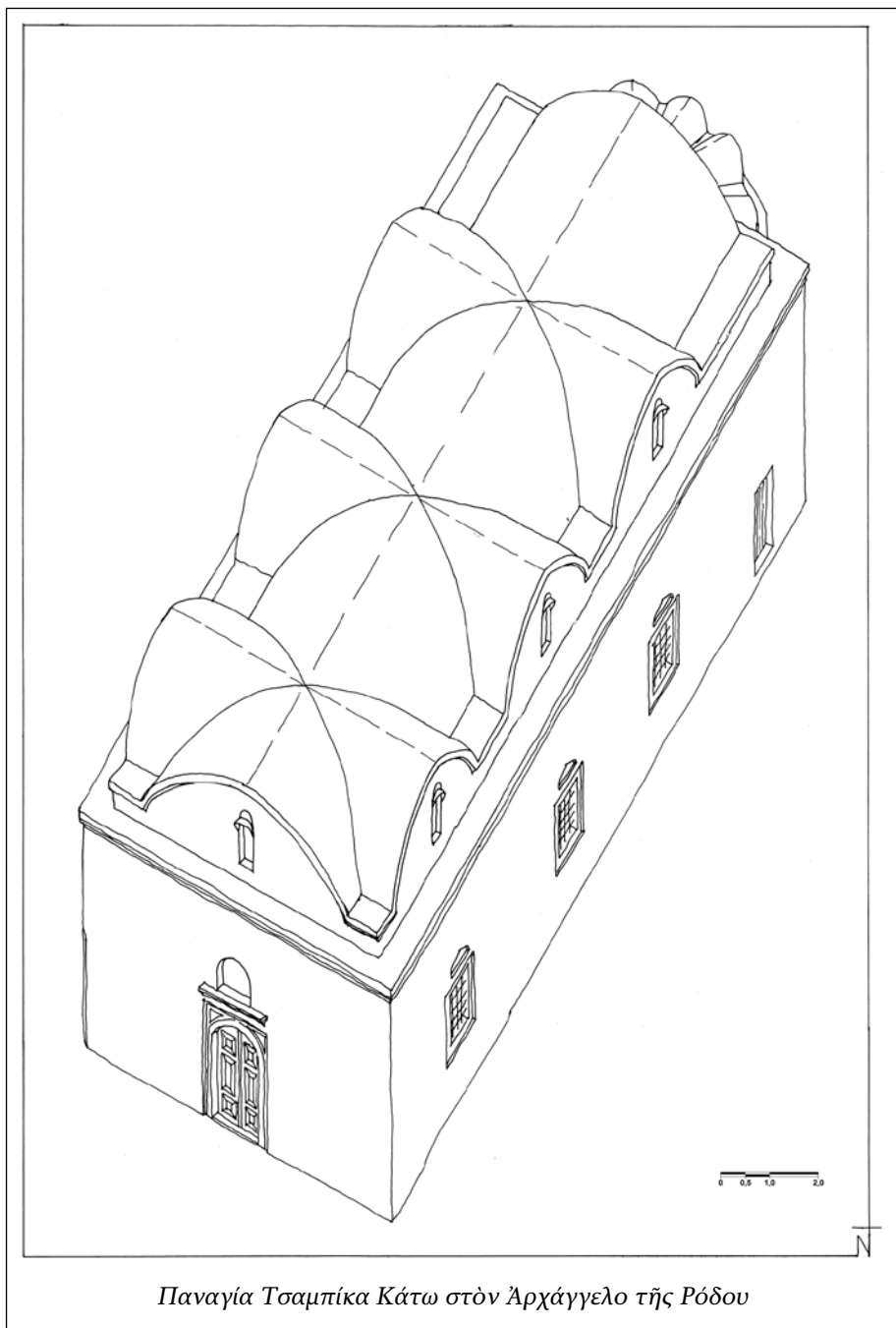


Παναγία Τσαμπίκα Κάτω στὸν Ἀρχάγγελο τῆς Ρόδου

Π.Β.4.15.

Κτίσιμο λιθοδομῶν 14.

Ὁλοκλήρωση τῶν λιθοδομῶν μὲ τὰ σταυροθόλια
καὶ τῆς μόνωσης μὲ κουρασάνι



άπαιτείται ή επιφάνεια να είναι ανώμαλη. Για τον σκοπό αυτό επάνω από το δάπεδο τοποθετείται μία στρώση από μόλους εν ξηρῷ, πάχους 10-15 εκ., ενώ ή εξωτερική επιφάνεια τῶν θολιτῶν τῶν δωματίων δέν λειαίνεται. Μετά τὸ μείγμα τοποθετεῖται σὲ ζῶνες ἐπάνω στὰ δώματα ἢ στὰ δάπεδα, σὲ πάχος 6-10 περίπου εκ., κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἴδια ἡμέρα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση γιὰ ἀποφυγὴ ρηγματώσεων. Τίς ἐπόμενες δέκα περίπου ἡμέρες χτυπιέται καθημερινὰ ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς μαστόρους τοῦ κουρασανιοῦ ὅλη ἡ ἐπιφάνεια μὲ εἰδικὰ ἐργαλεῖα, τὰ σίδερα (Π.Β.4.2), ὥστε νὰ συμπιεσθεῖ τὸ ὑλικό, νὰ ἀποβληθεῖ ἡ ὑγρασία καὶ νὰ κλείσουν οἱ πόροι γιὰ τὴν μεγαλύτερη ἀδιαβροχοποίηση τοῦ ὑλικοῦ. Ἀπαιτεῖται ἡ διατήρηση τῆς ἐπιφανειακῆς ὑγρασίας, ἰδιαίτερα τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες, κατὰ τίς ὥρες ποὺ δέν γίνονται ἐργασίες καὶ καλύπτεται ὅλη ἡ ἐπιφάνεια μὲ βρεγμένες λινάτσες καὶ φύλλα νάιλον. Μετὰ τὴν συμπίεση, τὸ πάχος μειώνεται κατὰ 40% καὶ φθάνει τὰ 4-6 εκ. Συμπληρωματικὰ πρόσμεικτα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν προορισμὸ τοῦ κουρασανιοῦ. Ἔχουν ἐπισημανθεῖ σὲ παλαιὰ κουρασάνια συνήθως ἄμμος, ἄχυρα, μαλλὶ αἴγας, ἐνῶ τὰ δώματα ἐπικαλύπτονται στὸ τέλος ἀπὸ λάδι ἢ λίπος γιὰ περισσότερη ἀδιαβροχοποίηση.

Ὅταν τὸ κουρασάνι χρησιμοποιεῖται γιὰ ἐπιχρίσματα, πάχους 1,5-2 εκ., οἱ ἀναλογίες εἶναι 2 μέρη κουρασάνι σὲ μέγεθος κόκκου ρυζιοῦ καὶ 0,5 μέρος κεραμάλευρου σὲ μείγμα μὲ 1 μέρος ἀσβέστη, ἀναμεμειγμένου μὲ 1,5 περίπου μέρος νεροῦ. Γιὰ λεπτὰ ἐπιχρίσματα, ἀνάλογα μὲ τὸν μαρμαροσοβά, πάχους 3-5 χιλιοστῶν, χρειάζονται 1 μέρος κεραμάλευρου σὲ μείγμα μὲ 0,5 μέρος ἀσβέστη, ἀναμεμειγμένου μὲ νερό. Τὰ ἐπιχρίσματα μὲ κουρασάνι χτυπιοῦνται ἢ τρίβονται γιὰ 2-3 μέρες μετὰ τὴν τοποθέτησή τους, ἐνῶ τὰ λεπτὰ τρίβονται 1-2 φορές. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὸ Καστελλόριζο φέρουν καὶ χαρακτὴ ἀπομίμηση ἰσόδομης λιθοδομῆς⁶⁷⁵.

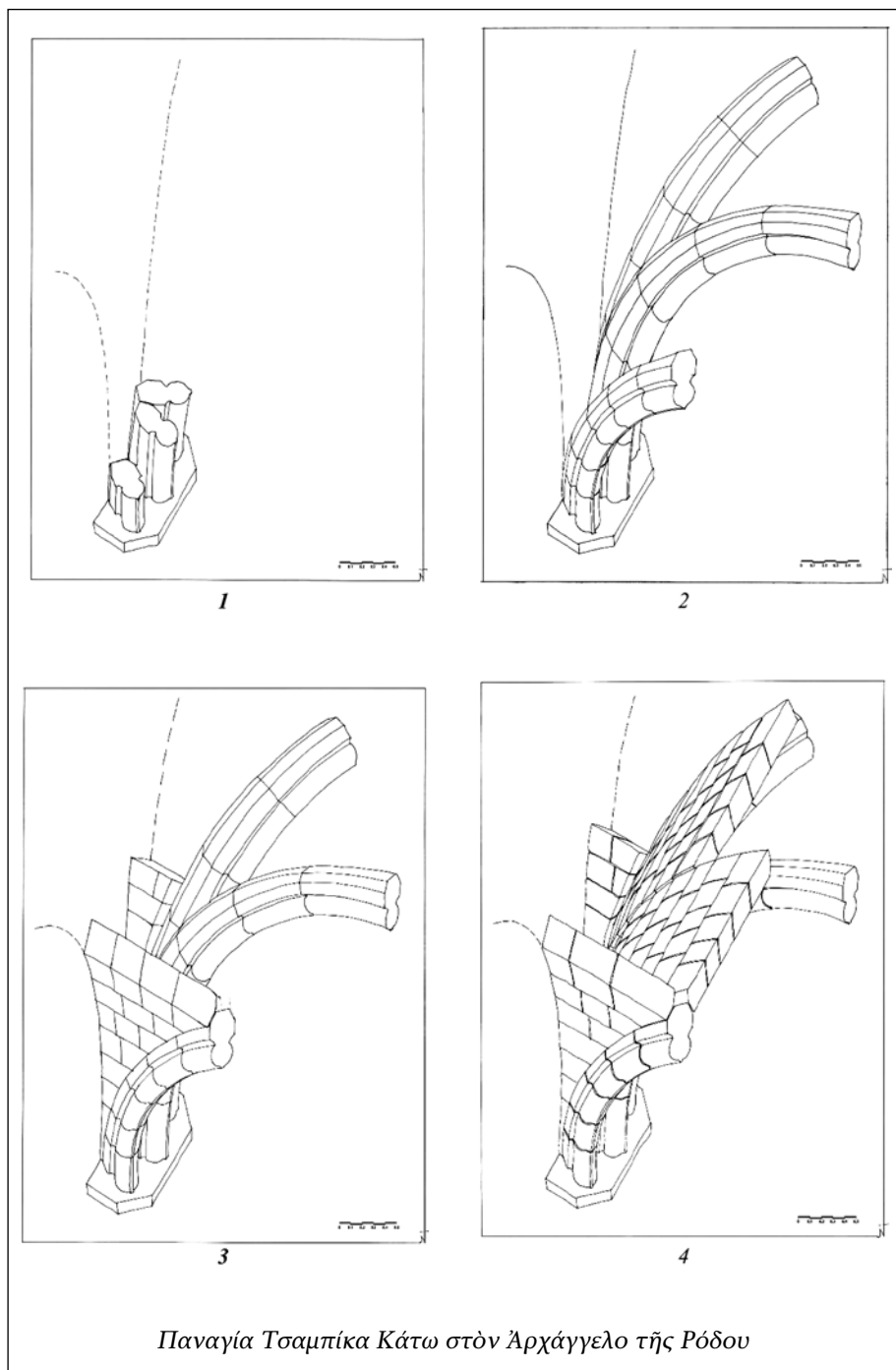
Οἱ ιδιότητες τοῦ κουρασανιοῦ ἔχουν ἄριστα ἀποτελέσματα στὴν μόνωση τῶν δωματίων καὶ τῶν δαπέδων καὶ στὴν προστασία τῶν τοίχων ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ὑγρασία, ἀλλὰ παρουσιάζουν καὶ αἰσθητικὸ ἐνδιαφέρον, λόγω τῶν ποικίλων ἀποχρώσεων τοῦ κόκκινου, ποὺ παίρνουν οἱ ἐπιφάνειες ἀνάλογα μὲ τὴν παλαιότητα, τὸν προσανατολισμό, τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν ὥρα.

Τὰ ἐσωτερικὰ ἐπιχρίσματα ἦταν ἀπὸ ἀσβεστοκονιάματα. Γιὰ καλύτερη ποιότητα καὶ ὑδροπροστασία χρησιμοποιοῦνταν πρόσμεικτα ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ ἢ πορσελάνη, προερχόμενη ἀπὸ τὸ ἡφαίστειο τῆς Νισύρου (τύπος ποζολάνης ἀπὸ τὰ νησιὰ τῆς Κῶ, τῆς Τήλου καὶ τῆς Νισύρου)⁶⁷⁶,

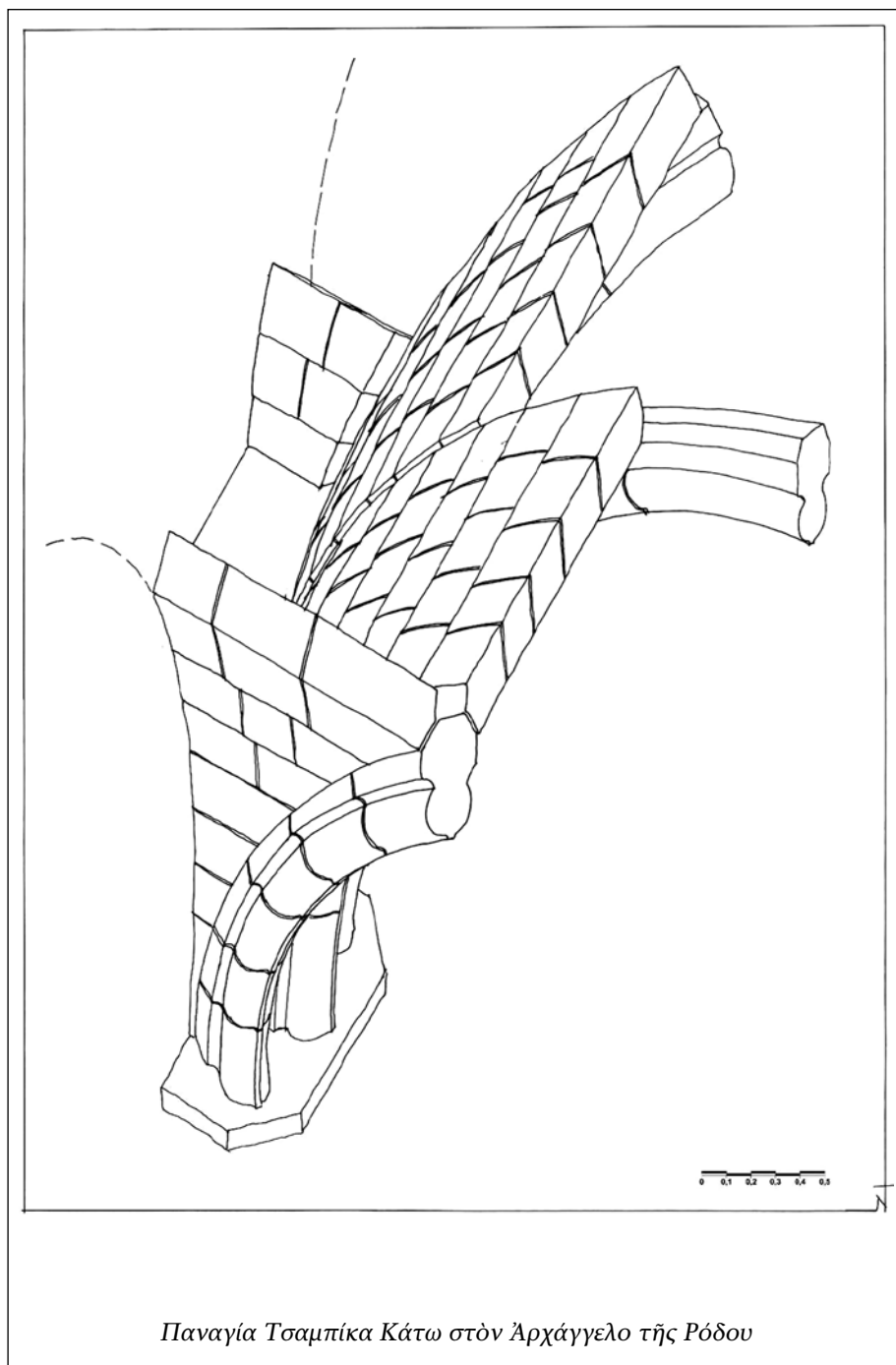
675. ΚΣΕΔ 103.

676. Βιβλίον Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1853] καὶ Βιβλίον καμπαναριοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Σύμης [1876], 1-27. Γιὰ τὰ κονιάματα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Χωριὸ τῆς Σύμης ἀγόραζαν ἐπίσης ἀσβέστη ἀπὸ τοπικὸ καμίνι καὶ ἀπὸ τὴν Ρόδο, ἐλαφρόπετρα, «χῶμα Σαντορίνης»

Π.Β.4.16.
Κτίσιμο νευρώσεων κυκλικής διατομής
καί σταυροθολίων 1-4



Π.Β.4.17.
Κτίσιμο νευρώσεων κυκλικής διατομής
και σταυροθολίων 5



καθώς και ἄχυρα, πού ἔδιναν ἄριστες ιδιότητες στήν κατασκευή. Τò τελικό στρώμα βεβαίως, ὁ μαρμαροσοβάς, ἀποτελοῦνταν πολλές φορές ἀπό πορσελάνη, πού τὸ καθιστοῦσε ιδιαίτερα ἱκανὸ ὑπόστρωμα γιὰ τὴν μελλοντική τους τοιχογράφηση. Εἰδικὰ λεπτὰ κονιάματα χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἐπικάλυψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (κυκλικῆς διατομῆς νευρώσεις, κιονόκρανα κ.λπ.) ἀπὸ πωρόλιθο.

Δάπεδα βοτσαλωτὰ

Τὰ βοτσαλωτὰ δάπεδα ἢ στήν ντοπιολαλιά «χοχλάκια» ἐφαρμόσθηκαν εὐρύτατα στὰ Δωδεκάνησα καὶ σὲ πολλές περιοχὲς τῆς Μεσογείου, ὅπου ὑπάρχουν παραλίες μὲ ἄφθονο τέτοιο ὑλικό. Ἡ ἐφαρμογὴ τους μαρτυρεῖται ἀπὸ πολὺ παλαιά. Στὴν ρωμαϊκὴ καὶ στήν βυζαντινὴ ἐποχὴ ἐφαρμόζεται μιὰ τεχνικὴ στήν Ρόδο μὲ βοτσαλωτὰ δάπεδα, σπασμένα καὶ τοποθετημένα μὲ τὴν κομμένη πλευρὰ στήν ἐπιφάνεια, κάτι μεταξὺ μωσαϊκοῦ καὶ βοτσαλωτοῦ. Διακρίνονται δύο τύποι βοτσαλωτῶν δαπέδων: τὰ βοτσαλωτὰ τῶν δρόμων καὶ τῶν πλατειῶν, ἀλλὰ καὶ αὐλῶν, πού κατασκευάζονται ἀπὸ μεγάλα ἄσπρα ἢ γκριζὰ βότσαλα, διαμέτρου 5-10 ἐκ., σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀργιλόχωμα, καὶ τὰ βοτσαλωτὰ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, κυρίως καὶ τῶν αὐλῶν, διαμέτρου 2-4 ἐκ., σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Ἡ κατασκευὴ τῶν πρώτων γίνεται σὲ ἔδαφος, πού ἔχει ἐξομαλυνθεῖ καὶ πατηθεῖ μὲ εἰδικὰ μηχανήματα ἢ μὲ κόπανους ἀπὸ κορμὸ δένδρου καὶ ἐπιστρωθεῖ μὲ ἄμμο ἀναμεμειγμένη μὲ χῶμα καὶ μία λεπτὴ στρώση ἀπὸ μείγμα ἀργίλου, «κοκκινόχωμα», μὲ νερό, πάχους 0,5-1 ἐκ. Ἐπάνω σ' αὐτὸ βυθίζονται τὰ βότσαλα, ὀρθὰ τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, ὥστε νὰ ἀντιστηρίζονται, μὲ εἰδικὰ ἐργαλεῖα, πού ὁμοιάζουν μὲ βαριοπούλα ἀπὸ καουτσούκ ἢ μαλακὸ πλαστικὸ σήμερα (Π.Β.4.2). Πρῶτα τοποθετεῖται μιὰ σειρὰ στὰ ὅρια τοῦ δρόμου καὶ στίς ἀκμὲς τῶν ρύσεων, στίς «ραφές». Ἀφοῦ ἐπιστρωθεῖ μιὰ ὀρισμένη ἐπιφάνεια, κοπανιέται μὲ τὸν εἰδικὸ κόπανο κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ γίνῃ ἐπίπεδη καὶ ὁμαλή. Ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐργασία τῆς ἐπίστρωσης, στὸ τέλος κάθε ἡμέρας γεμίζονται τὰ κενὰ μὲ χῶμα ἀναμεμειγμένο μὲ ἄμμο, σκουπίζεται ἐλαφρὰ καὶ καταβρέχεται. Ἔτσι γίνεται ἓνα σῶμα, πού μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου γίνεται συμπαγὲς καὶ δὲν διαβρώνεται εὐκολὰ ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ὁ ἀργίλος βοηθᾷ στήν ὑδρομόνωση τοῦ ὁδοστρώματος. Σὲ σημεία, πού πέφτουν μὲ ἔντονη ροὴ τὰ νερὰ ἀπὸ τὶς ὑδρορροὲς καὶ μποροῦν νὰ διαβρώσουν καὶ νὰ καταστρέψουν τὸ βοτσαλωτό, τοποθετοῦνται σχιστόπλακες ἢ μαρμαρόπετρες ἢ πέτρες.

(θηραϊκὴ γῆ) καὶ πορσελάνη. Τὰ ὑλικά, πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸ καμπαναριὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ἦταν γύψος, «πορσολάνα» (πορσελάνη) καὶ ἀσβέστης.

Τὰ βοτσαλωτὰ μὲ μικρὰ ἄσπρα καὶ χρωματιστὰ (συνήθως μαῦρα καὶ ἐνίοτε καὶ κόκκινα) βότσαλα καὶ σχέδια κατασκευάζονται ἐπάνω σὲ διαμορφωμένα δάπεδα ἀπὸ χῶμα, κονιόδεμα ἢ καὶ σκυρόδεμα, καὶ σπάνια σὲ ξύλινα μεσοπατώματα, ὅπου ἐπιστρώνεται ἀσβεστοκονίαμα σὲ πάχος 2-3 ἐκ. Ἐπάνω σ' αὐτὸ χαράσσεται τὸ σχέδιο μὲ ὄργανα ἢ μὲ στάμπα καὶ ἀκολούθως βυθίζονται τὰ χρωματιστὰ βότσαλα μὲ τὰ εἰδικὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ μάστορα, δημιουργώντας τὸ ἐπιθυμητὸ μοτίβο καὶ στὴν συνέχεια συμπληρώνονται τὰ κενὰ μὲ τὰ λευκά, ὡς φόντο. Ἀκολούθως ἐξομαλύνεται ἡ ἐπιφάνεια μὲ τὸν κόπανο καί, ἀφοῦ γεμισθοῦν τὰ κενὰ μὲ ἄμμο, σκουπίζεται ἐλαφρά. Τὸ δάπεδο θὰ πρέπει νὰ μείνει ἀρκετὸ χρόνο, τουλάχιστο τρεῖς μέρες, γιὰ νὰ στεγνώσει, προτοῦ πατηθεῖ. Συχνὰ σὲ κάποιο ἐμφανὲς σημεῖο σημειώνεται μὲ χρωματιστὰ βότσαλα καὶ ἡ χρονολογία κατασκευῆς, ποὺ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀποτελεῖ καὶ ἑμμεσο τρόπο χρονολόγησιν τοῦ ὑπερκείμενου κτηρίου, ποὺ προφανῶς προηγείται. Ἡ φαντασία καὶ τὸ μεράκι τῶν Δωδεκανησίων μαστόρων ἔχουν δώσει πολὺ ἐνδιαφέροντα σχέδια, ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση τάπητα. Τὰ βοτσαλωτὰ αὐτὰ δάπεδα βρῆκαν μεγάλη ἐφαρμογὴ στὰ δάπεδα τῶν ναῶν τῶν πρόναων καὶ τῶν αὐλῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου (βλ. κεφάλαιο Β.3.2. *Μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, Δάπεδα*).

5. Ἡ διάδοση τοῦ σταυροθολιακοῦ τύπου καὶ ἡ ἀναβίωση δυτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στὸν εὐρύτερο ὥρου

Δωδεκανησιακὸς σταυροθολιακὸς τύπος καὶ ἀντίστοιχος κυπριακός

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀναβίωσης τῆς γοθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς ἐμφανίζεται καὶ στὴν Κύπρο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα ἀπ' ὅτι στὴν Ρόδο καὶ τὰ Δωδεκάνησα. Πρόκειται γιὰ τὸν τύπο τῆς μονόχωρης κυρίως βασιλικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς δίκλιτης καὶ τρίκλιτης, ποὺ καλύπτονται μὲ ἀπλουστευμένα γοθικά σταυροθόλια, χωρὶς διαγώνιες νευρώσεις συνήθως, ἀλλὰ μὲ ἐνδιάμεσα ἐνισχυτικὰ τόξα (σφενδόνια) ὀρθογώνιας διατομῆς καὶ ὀξυκόρυφες καμάρες. Οἱ ἐκκλησίαι αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ διεξοδικὰ καὶ ἡ δημοσίευσή τους θὰ συμβάλει καὶ στὴν καλὺτερη συγκριτικὴ ἀνάλυση σὲ σχέση μὲ τὶς ἀντίστοιχες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη ἡ ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ἀπὸ τὸν συνάδελφο Διομήδη Μυριανθεά καὶ μιὰ πρώτη παρουσίαση τοῦ θέματος ἔγινε τὸ 2008⁶⁷⁷. Ἡ δημοσίευσή τοῦ Διο-

677. Μυριανθεὺς [2008].

μήδη Μυριανθέα για τις τριάντα δύο σταυροθολιακές εκκλησίες της κατεχόμενης περιοχής Μόρφου⁶⁷⁸ και του Ταουσάνη για τις εκκλησίες του Ριζοκάρπασου⁶⁷⁹ δίνουν μερικά πρώτα στοιχεία για την αρχιτεκτονική αυτή. Παράλληλα με τις λιγοστές πληροφορίες, που μπόρεσα να συλλέξω από την μερική απογραφή άλλων είκοσι ξι σε μια αποστολή στην ελεύθερη περιοχή της Κύπρου το 1997 (Κατάλογο Σταυροθολιακών Εκκλησιών Κύπρου)⁶⁸⁰, μπορούν να επιτρέψουν κάποιες συγκρίσεις, που παρουσιάζονται στόν (Π.Β.5.1)⁶⁸¹. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία, που είχαν διαμορφωθεί κατά την διάρκεια της φράγκικης (1192-1474) και της ενετικής (1474-1571) περιόδου, στην αρχιτεκτονική της Κύπρου⁶⁸².

Ο ακριβής αριθμός τους δεν είναι ακόμη γνωστός, αλλά αν κρίνουμε με τα όσα ήδη είναι γνωστά, από τις τριάντα δύο στην περιοχή Μόρφου, θα πρέπει να είναι ανάλογος για τις άλλες περιφέρειες και πολλαπλάσιος για ολόκληρη την Κύπρο⁶⁸³.

Για τους ένοριακούς⁶⁸⁴ και μητροπολιτικούς⁶⁸⁵ ναούς, που κτίστηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, επέλεγε αυτός ο τύπος αρχιτεκτονικής, αλλά και σε καθολικά μοναστηριών εφαρμόστηκε ο ίδιος τύπος⁶⁸⁶ και σπανιότερα σε κοιμητηριακούς ναούς⁶⁸⁷ και σε παρεκκλήσια⁶⁸⁸, όπως συνέβαινε ακριβώς και στα Δωδεκάνησα (Π.Β.5.1, Χρήσεις). Συχνά μάλιστα κτιζόνταν σε θέσεις παλαιότερων, που κατεδαφίζονταν, όπως βέβαια

678. Μυριανθεύς [2000].

679. Ταουσιάνης [1983]. Τέσσερις εκκλησίες έχουν σταυροθολιακή τυπολογία.

680. ΚΣΕΚ 1 - 26.

681. Βλ. ΚΣΕΚ. Ο μερικός πίνακας των εκκλησιών της Κύπρου αριθμεί 40 ναούς (26 από τον προσωρινό κατάλογο της καταγραφής στις ελεύθερες περιοχές του 1997, άλλους 10, για τους οποίους εξήχθησαν κάποια στοιχεία από την δημοσίευση του Μυριανθέα [2000], 84-88, και 4 από την δημοσίευση του Ταουσιάνη [1983]).

682. Enlart [1987], 33-360.

683. Βλ. ΚΣΕΚ και Μυριανθεύς [2000]. Κατά την περιήγησή μου στο «google earth» μπόρεσα να ξεχωρίσω ανάμεσα στα χωριά και στις πόλεις μόνο στις περιοχές Μόρφου και Άμμοχώστου της κατεχόμενης Κύπρου και άλλες εκκλησίες με σταυροθόλια, που έφθασαν μέχρι στιγμής συνολικά περί τις 74.

684. Από τις σαράντα εκκλησίες οι τριάντα τρεις είναι ένοριακοί ναοί.

685. ΚΣΕΚ10, ή μητρόπολη της Λάρνακας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και, ΚΣΕΚ 25, ή μητρόπολη της Πάφου του Αγίου Θεοδώρου στην Πάνω Πάφο.

686. ΚΣΕΚ 5. Ο Άγιος Προκόπιος του 1861 είναι Μετόχι της μονής Κύκκου στην Λευκωσία, αλλά και το ίδιο το καθολικό του πασίγνωστου μοναστηριού Κύκκου, καθώς και το καθολικό του μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται στο χωριό Άλαμνος και της Λεμεσού ΚΣΕΚ 16, του 1900, Μυριανθεύς [2000], 85, το δίκλιτο καθολικό επίσης του Αγίου Γεωργίου Ρηγάτη στην Κυρά της περιοχής Μόρφου, του β' μισού του 19ου αιώνα.

687. ΚΣΕΚ 4, ο Άγιος Γεώργιος στην Άγλατζιά της Λευκωσίας.

688. Μυριανθεύς [2000], 84-88 και εικ.22, ο Προφήτης Ήλιος στα Φυλλιά της περιοχής Μόρφου.

Π.Β.5.1.

Μερικὸς πίνακας σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Κύπρου

ΚΩΔ.	ἐκκλησία	ἀρχιτέκτονας	χρονολογία	χρήσι
01	Ἅγιος Σάββας, Παλαιά πόλη Λευκωσίας		1851	E
02	Ἅγιος Κασσιανός, Παλαιά πόλη Λευκωσίας		1854	E
03	Φανερωμένη, Παλαιά πόλη Λευκωσίας		1872-3	E
04	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀγλατζιά Λευκωσίας		1860	N
05	Ἅγιος Προκόπιος, Ἐγκωμη Λευκωσίας		1861	K
06	Παλουριώτισσα, Λευκωσία		1887	E
07	Ἁγία Βαρβάρα, Καϊμακλί Λευκωσίας		1897-1900	E
08	Ἅγιος Γεώργιος, Παραλίμνη Ἀμμοχώστου		1859	E
09	Χρυσοπολίτισσα, Λάρνακα		1851	E
10	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Λάρνακα	Ἡρακλίδης	1853-4	M
11	Ἅγιος Κων/τίνος Ἀλαμάνος, Βαρολίμνη Λάρνακας		1901	E
12	Ἅγιος Γεώργιος, Βαβατσίνα Λάρνακας		1907-8	E
13	Ἅγιος Χαράλαμπος, Κάτω Δρὺ Λάρνακας		1889	E
14	Ἅγιος Ἀνδρόνικος, Ξυλοτύμπου Λάρνακας		1893	E
15	Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Τόχνη Λάρνακας		Π1866	E
16	Ἅγιος Γεώργιος Ἀλαμάνος, Πεντάκωμο Λεμεσοῦ		1900	K
17	Ἅγιος Αντώνιος, Λεμεσός		1915	E
18	Ἀπόστολος Λουκάς, Κολόσι Λεμεσοῦ			E
19	Ἅγιοι Τριμιθιάς, Ἅγιοι Τριμιθιάς Λευκωσίας		1958	E
20	Τίμιος Σταυρός, Πάνω Λεύκα Λάρνακας	Φ. & Ν. Ἡρακλίδης	1867	E
21	Ἅγιος Νικόλαος, Κάτω Δευτερά Λευκωσίας			E
22	Εὐαγγελισμός, Κλήρου Λευκωσίας		1890	E
23	Ἅγιος Γεώργιος, Ἀρεδιοῦ Λευκωσίας		1911	E
24	Ἅγιος Γεώργιος, Λύμπια Λευκωσίας	Δ. Τυρίμος	1901	E
25	Ἅγιος Θεόδωρος, Πάνω Πάφος		1908	M
26	Εἰσόδια, Πέγεια Πάφου		1857	E
27	Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Κατύδατα Μόρφου		1847	E
28	Ἅγιος Χαράλαμπος, Δένεια Μόρφου		1869	E
29	Ἅγιος Γεώργιος, Εὐρύχου Μόρφου		1886	E
30	Ἅγιος Δημήτριος, Φλάσου Μόρφου		1906	E
31	Ἅγιος Αὐξίβιος, Ἀστρομερίτη Μόρφου		1876	E
32	Προφήτης Ἡλίας, Φυλλά Μόρφου			Π
33	Τίμιος Σταυρός, Κάτω Ζώδια Μόρφου			E
34	Ἁγία Παρασκευή, Μόρφου			E
35	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Πάνω Ζώδια Μόρφου			E
36	Ἁγία Αἰκατερίνη, Βυζακιά Μόρφου		1894	E
37	Ἁγία Τριάδα, Ριζοκάρπασο Καρπασίας		Π1867	E
38	Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Ριζοκάρπασο Καρπασίας		Π1880	E
39	Παναγία, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	Ν. Γεωργαλλῆς	1948	N
40	Ἅγιος Συνέσιος, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	Μ. Χριστοδούλου	19..	

Χρήση:

Μ: μητροπολιτικός, **Ε:** ἐνοριακός, **Ν:** κοιμητηριακὸς ναός,
Κ: καθολικὸ μοναστηριοῦ, **Π:** παρεκκλήσι ἢ ἐξωκκλήσι.

Π.Β.5.2. Τυπολογικός πίνακας

ΚΣΕΚ	έκκλησία	άρχitectονικός τύπος αρχικός
μονόχωρες σταυροθολιακές		
27	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Κατύδατα Μόρφου	μονόχ-2 σταυρ.
04	Άγιος Γεώργιος, Αγλατζιά Λευκωσίας	μονόχ-2 σταυρ-καμπ.
32	Προφήτης Ήλιος, Φυλλιά Μόρφου	μονόχ-2 σταυρ-καμπ.
38	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	μονόχ-3 σταυρ-γυν.
39	Παναγία, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	μονόχ-3 σταυρ-καμπ.
06	Παλουριώτισσα, Λευκωσία	μονόχ-4 σταυρ-γυν-καμπ.
14	Άγιος Ανδρόνικος, Ξυλοτύμπου Λάρνακας	μονόχ-4 σταυρ-γυν-καμπ.
18	Απόστολος Λουκάς, Κολόσι Λεμεσού	μονόχ-4 σταυρ-γυν-καμπ.
19	Άγιοι Τριμιθιάς, Άγιοι Τριμιθιάς Λευκωσίας	μονόχ-4 σταυρ-γυν-καμπ.
28	Άγιος Χαράλαμπος, Δένεια Μόρφου	μονόχ-4 σταυρ-γυν-καμπ.
10	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Λάρνακα	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
11	Άγιος Κων/τίνος Αλαμάνος, Βαρολίμνη Λάρνακας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
12	Άγιος Γεώργιος, Βαβατσίνα Λάρνακας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
13	Άγιος Χαράλαμπος, Κάτω Δρυ Λάρνακας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
16	Άγιος Γεώργιος Αλαμάνος, Πεντάκωμο Λεμεσού	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
22	Ευαγγελισμός, Κλήρου Λευκωσίας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
23	Άγιος Γεώργιος, Άρεδιού Λευκωσίας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
24	Άγιος Γεώργιος, Λύμπια Λευκωσίας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
25	Άγιος Θεόδωρος, Πάνω Πάφος	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
26	Εισόδια, Πέγεια Πάφου	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
34	Αγία Παρασκευή, Μόρφου	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
36	Αγία Αικατερίνη, Βυζακιά Μόρφου	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
37	Αγία Τριάδα, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
31	Άγιος Αύξιβιος, Άστρομερίτη Μόρφου	μονόχ-5 σταυρ-γυν-καμπ.
08	Άγιος Γεώργιος, Παραλίμνη Άμμοχώστου	μονόχ-6 σταυρ-γυν-καμπ.
21	Άγιος Νικόλαος, Κάτω Δευτερα Λευκωσίας	μονόχ-6 σταυρ-γυν-καμπ.
29	Άγιος Γεώργιος, Εύρύχου Μόρφου	μονόχ-6 σταυρ-γυν-καμπ.
30	Άγιος Δημήτριος, Φλάσου Μόρφου	μονόχ-6 σταυρ-γυν-καμπ.
33	Τίμιος Σταυρός, Κάτω Ζώδια Μόρφου	μονόχ-8 σταυρ-γυν-καμπ.
μονόχωρες τρουλαίες		
15	Άγιος Κωνσταντίνος, Τόχνη Λάρνακας	μονόχ- τρουλαία-4 σταυρ.
05	Άγιος Προκόπιος, Έγκωμη Λευκωσίας	μονόχ- τρουλαία-5 σταυρ-γυν- καμπ.
35	Αρχάγγελος Μιχαήλ, Πάνω Ζώδια Μόρφου	μονόχ- τρουλαία-6 σταυρ-γυν- καμπ.
δίκλιτες		
01	Άγιος Σάββας, Παλαιά πόλη Λευκωσίας	δίκλιτη-3 σταυρ.
02	Άγιος Κασιανός, Παλαιά πόλη Λευκωσίας	δίκλιτη-3 σταυρ-γυν-καμπ.
09	Χρυσοπολίτισσα, Λάρνακα	δίκλιτη-4 σταυρ.
τρίκλιτες σταυροειδείς έγγεγραμμένες		
17	Άγιος Αντώνιος, Λεμεσός	τρίκλ-σταυρ- τρουλ-3 σταυρ- γυν-καμπ.
03	Φανερωμένη, Παλαιά πόλη Λευκωσίας	τρίκλ-σταυρ- τρουλ-7 σταυρ- γυν-καμπ.
07	Αγία Βαρβάρα, Καϊμακλί Λευκωσίας	τρίκλ-σταυρ- τρουλ-7 σταυρ- γυν-καμπ.
20	Τίμιος Σταυρός, Πάνω Λεύκα Λάρνακας	τρίκλ-σταυρ- τρουλ-7 σταυρ- γυν-καμπ.
40	Άγιος Συνέσιος, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	

σταυροβολιακῶν ἐκκλησιῶν Κύπρου

ΚΣΕΚ	στέγαση ἐκκλησίας	κόγχη ἱεροῦ ἑξωτερικά	στέγαση κόγχης ἱεροῦ	θόλοι σταυροβολίων
------	-------------------	-----------------------	----------------------	--------------------

(ἀπὸ 1 ἕως 8 σταυροθόλια)

27		πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	
04	κουρασάνι	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
32	κεραμίδια			ὀξυκόρυφοι
38	κουρασάνι	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
39	κουρασάνι	τρίπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
06	κεραμίδια	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
14	κεραμίδια	πεντάπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
18	κεραμίδια	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
19	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι
28		τρίπλευρη		
10	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
11	κεραμίδια	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
12	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
13	κεραμίδια	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
16	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
22	δίρριχτες στ.	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρυφοι
23	δίρριχτες στ.	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρυφοι
24	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
25	δίρριχτες στ.	τρίπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι
26	κεραμίδια	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρυφοι
34	δίρριχτες στ.			ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
36	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
37	κεραμίδια	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
31		πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	
08	κουρασάνι	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
21	κεραμίδια	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι
29		πεντάπλευρη		
30	δίρριχτες στ.	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
33	κεραμίδια		ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.

μὲ σταυροθόλια

15	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
05	κεραμίδια	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
35	κεραμίδια	πεντάπλευρη		ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.

σταυροβολιακῆς

01	δίρριχτες στ.	πεντάπλ-τρίπλ	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι
02	δίρριχτες στ.	πεντάπλ-τρίπλ	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι
09	κεραμίδια	πεντάπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι

μετὰ τρούλου μὲ σταυροθόλια

17	δίρριχτες στ.	τρίπλευρη	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
03	δίρριχτες στ.	πεντάπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.
07	δίρριχτες στ.	τρίπλευρη	ἀκτινωτή	ὀξυκόρ-ἐγκάρ. ὑπερυψ.
20	κεραμίδια	ἡμικυκλική	τεταρτοσφαιρική	ὀξυκόρυφοι καὶ ἡμικυκτικοί
40				

Θόλοι σταυροβολίων:

Ὁξυκόρυφοι, Ἡμικυκτικοί, Ὁξυκόρ.-ἐγκάρ. ὑπερυψ.: Ὁξυκόρυφοι θόλοι καὶ μὲ τοὺς ἐγκάρσιους ὑπερυψωμένους,
Ὁξυκόρ-ἐγκάρ. χαμηλ-ὑπερυψ.: Ὁξυκόρυφοι θόλοι μὲ ἐγκάρσιους σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ ὑπερύψωση.

συνέβαινε σὲ ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ποὺ ἀπαγόρευε συνήθως τὴν κατασκευὴ νέων ναῶν.

Ἱστορικὰ στοιχεῖα τῶν κυπριακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν

Ὁ τύπος τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν ἐμφανίζεται στὴν Κύπρο στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ χρησιμοποιεῖται μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ (Π.Β.5.1, *Χρονολογία*). Οἱ παλαιότερες, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι σήμερα γνωστά, εἶναι οἱ δίκλιτες βασιλικές τῶν Ἀγίων Κυπριανοῦ καὶ Ἰουστίνης στὸ Μένικο τῆς περιοχῆς Μόρφου τοῦ 1846⁶⁸⁹, τοῦ Ἀγίου Σάββα τοῦ 1851 στὴν Λευκωσία⁶⁹⁰ (Π.Β.5.11) καὶ τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπολίτισσας στὴν Λάρνακα, ἐπίσης τοῦ 1851⁶⁹¹ (Π.Β.5.13), ἀλλὰ καὶ οἱ μονόχωρες τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὰ Κατύδατα, τοῦ 1847⁶⁹² καὶ τῆς Παναγίας στὸ Ἀκάκι τῆς περιοχῆς Μόρφου τοῦ 1848, ἡ ὁποία καθαιρέθηκε τὴν δεκαετία τοῦ 1970⁶⁹³. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀναπτύχθηκε ραγδαίως καὶ ἐξαπλώθηκε σὲ ὅλη τὴν περιοχή τῆς μεγαλονήσου. Ἔχουμε μάλιστα παραδείγματα ἀρκετὰ σύγχρονα μέχρι καὶ τὸ 1958, ὅπως ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Τριμιθιάς, στὸ ὁμώνυμο χωριό⁶⁹⁴, σύμφωνα βέβαια μὲ τὰ μέχρι σήμερα γνωστά.

Τυπολογία τῶν κυπριακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν

Ὁ νεότερος σταυροθολιακὸς τύπος τῆς Κύπρου ἐμφανίζεται σὲ μονόχωρες δρομικές (Π.Β.5.3), σὲ δίκλιτες καὶ σὲ τρίκλιτες βασιλικές (Π.Β.5.10). Ἀπὸ τὸν προσωρινὸ πίνακα φαίνεται ὅτι τυπολογικὰ στὴν πλειοψηφία τοὺς τριάντα τρεῖς σὲ σαράντα εἶναι μονόχωρες καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες τρεῖς δίκλιτες καὶ τέσσερις τρίκλιτες (Π.Β.5.2). Οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ εἶναι συνήθως τρίπλευρες ἢ πεντάπλευρες, ἐνῶ ἀπαντοῦν καὶ ἡμικυκλικές (Π.Β.5.3 καὶ Π.Β.5.10). Ἡ στέγάσή τους εἶναι τεταρτοσφαιρική ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἢ πέντε ἀκτινωτοὺς θόλους, ἀνάλογους μὲ αὐτοὺς τῶν ἀντίστοιχων δωδεκανησιακῶν. Στὸ δυτικὸ σταυροθόλιο σχεδὸν πάντα εἶναι ἐνταγμένος γυναικωνίτης σὲ πατάρι, σύγχρονος μὲ τὸ κτίσιμο τῆς ἐκκλησίας, ὅπως καὶ στὶς περισσότερες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου. Τὸ ισόγειο τοῦ παταριοῦ, ποὺ λειτουργεῖ ὡς πρόναος, συνήθως δὲν ξεχωρίζει μὲ τοῖχο ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, ὅπως συνηθίζεται στὶς δωδεκανησιακὲς ἀντίστοιχες ἐκκλησίες (Π.Β.5.2, *Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος* καὶ Π.Β.5.5).

689. Μυριανθεὺς [2000], 85.

690. ΚΣΕΚ 1.

691. ΚΣΕΚ 9.

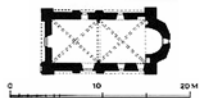
692. Μυριανθεὺς [2000], 85 καὶ σχέδιο 12.

693. Μυριανθεὺς [2000], 85 καὶ σημ. 92 καὶ 109.

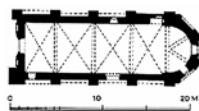
694. ΚΣΕΚ 19, Ἄγιοι Τριμιθιάς.

Π.Β.5.3.

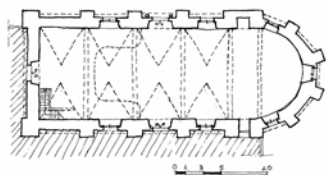
Πίνακας κατόψεων μονόχωρων σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Κύπρου



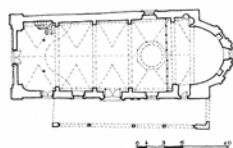
27. Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Κατύδατα
Μόρφου (Μυριανθεύς)



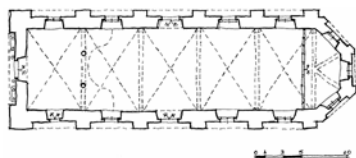
28. Άγιος Χαράλαμπος, Δένεια Μόρφου
(Μυριανθεύς)



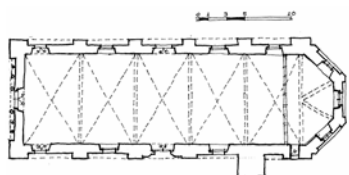
14. Άγιος Ἀνδρόνικος, Ξυλοτύπου Λάρνακας



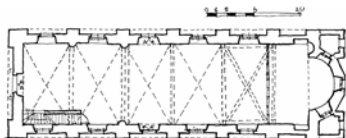
15. Άγιος Κωνσταντῖνος, Τόχνη Λάρνακας



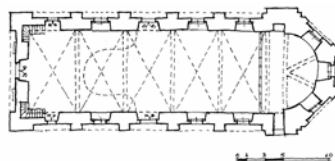
22. Εὐαγγελισμός, Κλήρου Λευκωσίας



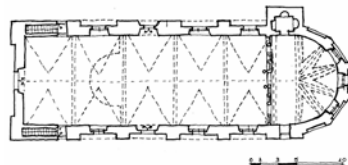
23. Άγιος Γεώργιος, Ἀρεδιοῦ Λευκωσίας



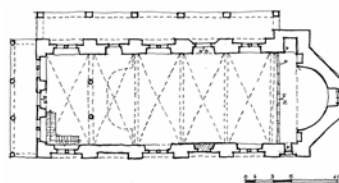
5. Άγιος Προκόπιος, Ἐγκωμη Λευκωσίας



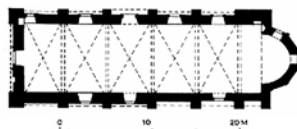
11. Άγιος Κωνσταντῖνος Ἀλαμάνος,
Βαρολὶμνη Λάρνακας



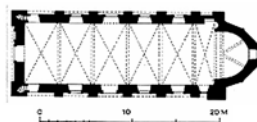
24. Άγιος Γεώργιος, Λύμπια Λευκωσίας



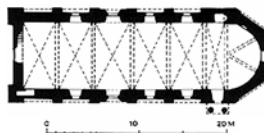
25. Άγιος Θεόδωρος, Πάνω Πάφος



31. Άγιος Αὐξίβιος, Ἀστρομερίτη Μόρφου
(Μυριανθεύς)



29. Άγιος Γεώργιος Εὐρύχρου Μόρφου
(Μυριανθεύς)



30. Άγιος Δημήτριος Φλάσου Μόρφου
(Μυριανθεύς)

Π.Β.5.4.

Πίνακας έξωτερικων ἀντηρίδων σταυροθολιακων ἐκκλησιων
Κύπρου



ΚΣΕΚ 15.

Ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος,
Τόχνη Λάρνακας, χωρὶς
ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες

ΚΣΕΚ 8.
Ὁ Ἅγιος Γεώργιος,
Παραλίμνη Ἀμμοχώστου,
μὲ ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες

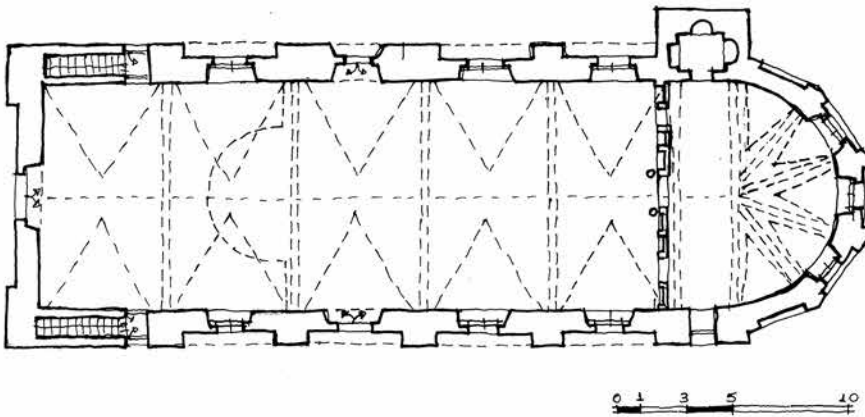


ΚΣΕΚ 22.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς,
Κλήρου Λευκωσίας
μὲ ἐξωτερικὲς
ἀντηρίδες, συνδεδεμένες
μὲ ἐνδιάμεσα
χαμηλωμένα τόξα

ΚΣΕΚ 24.
Ὁ Ἅγιος Γεώργιος,
Λύμπια Λευκωσίας
μὲ ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες,
συνδεδεμένες μὲ ἐνδιάμεσα
ὀξυκόρυφα τόξα





ΚΣΕΚ 24. Ο Άγιος Γεώργιος στα Όλympia της Κύπρου

Ἡ κατασκευαστικὴ λύση τῆς ἀνάληψης τῶν πλάγιων ὠθήσεων τῶν σταυροθολίων μὲ τὴν διαπλάτυνση τῶν τοίχων πρὸς τὰ ἔξω, ὅπως συνηθίζεται στὴν βυζαντινὴ ναοδομία, καὶ ὁ συνδυασμὸς μὲ τὶς ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες τῶν γοθικῶν καθεδρικῶν ναῶν, ἀπὸ τὴν γένεση περίπου τῶν θόλων καὶ κάτω, ποὺ συνδέονται ὅμως μεταξύ τους μὲ τόξα, γίνεται ιδιαίτερα ἐμφανὴς στὶς ἐξωτερικὲς ὄψεις (Π.Β.5.4). Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ πρωτοτυπία τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κύπρου καὶ ἡ κύρια διαφοροποίησή τους ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ χρῆση στὴν σύνδεση τῶν ἀντηρίδων μεταξύ τους δύο τύπων συνήθως χαμηλωμένων τόξων, ἄλλοτε ἡμικυκλικῶν ἢ χαμηλωμένων καὶ ἄλλοτε ὀξυκόρυφων, δημιουργεῖ μία ἰδιαιτερότητα στοὺς ναοὺς αὐτοῦς. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ παραδείγματα μὲ ἀντηρίδες, οἱ ὁποῖες δὲν συνδέονται μεταξύ τους μὲ τόξα, ὅπως ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴν Παραλίμνη τῆς Ἀμμοχώστου⁶⁹⁵. Ἐξάλλου τέτοιου τύπου ἀντηρίδες χρησιμοποιήθηκαν καὶ σὲ ἀρκετὲς καμαροσκέπαστες ἐκκλησίες τῆς Κύπρου τὴν ἴδια, ἀλλὰ καὶ τὴν προηγούμενη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁶⁹⁶. Δὲν λείπουν βεβαίως καὶ οἱ σταυροθολιακὲς χωρὶς ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες, ὅπως συνηθίζεται στὶς ἀντίστοιχες τῆς Δωδεκανήσου. Τὰ παραδείγματα, τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος⁶⁹⁷, μητρόπολης τῆς Λάρνακας τῆς ἐνοριακῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἀγίας Ἑλένης στὴν Τόχνη τῆς Λάρνακας⁶⁹⁸, καθὼς καὶ τῆς βόρειας ὀψης τοῦ Ἀγίου Κασσιανοῦ⁶⁹⁹ τὸ ἐπιβεβαιώνουν⁷⁰⁰. Ἡ προεξοχή ἐπίσης, σὲ κάποιες περιπτώσεις, τῶν ἀντηρίδων ἀπὸ τὰ τόξα σύνδεσής τους αὐξάνει τὴν ποικιλία τῶν ὄψεων τους. Ἡ χρῆση φυσικὰ καὶ στὴν Κύπρο τῶν ὀριζόντιων μεταλλικῶν ἑλκυστήρων, γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν πλάγιων ὠθήσεων, εἶναι τὸ ἴδιο συνηθισμένη, ὅπως καὶ στὴν Ρόδο.

Οἱ μονόχωρες ἐκκλησίες περιλαμβάνουν ἀπὸ δύο ἕως ὀκτῶ σταυροθόλια (Π.Β.5.2, Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος καὶ Π.Β.5.3). Τὸ μέγεθός τους ὅμως εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ὀρθόδοξων ναῶν τῆς προηγούμενης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ εἶναι συνήθως καμαροσκέπαστες ἐκκλησίες, καὶ σχετικὰ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτῶν τῆς Δωδεκανήσου (μὲ ἕνα ἕως πέντε σταυροθόλια), ἀλλὰ ἀρκετὰ μικρότερο ἀπὸ τῶν γοθικῶν καθεδρικῶν ναῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης⁷⁰¹. Οἱ ἐνοριακοὶ καὶ

695. ΚΣΕΚ 8.

696. Μυριανθεύς [2000], 74, εἰκ.5, ἡ Παναγία στὰ Κάτω Κουτραφὰ Μόρφου. Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Λευκωσίας ἐπίσης ἔχει ἀντηρίδες.

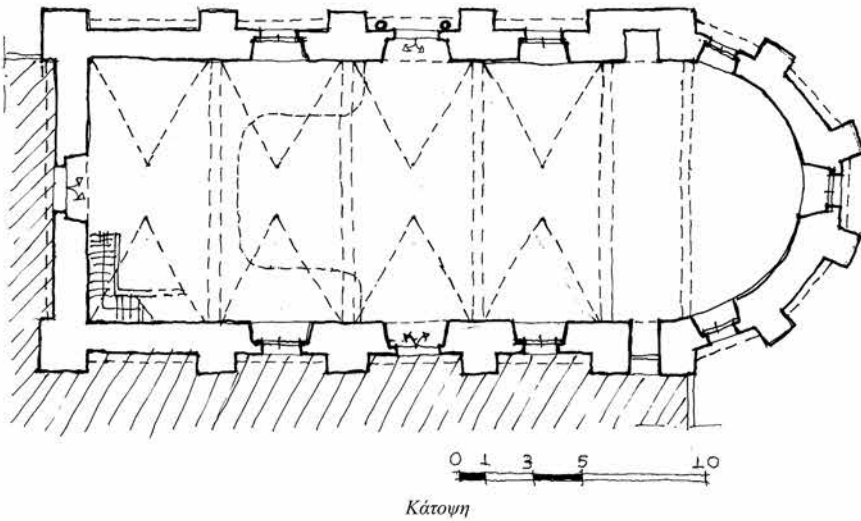
697. ΚΣΕΚ 10.

698. ΚΣΕΚ 15.

699. ΚΣΕΚ 2.

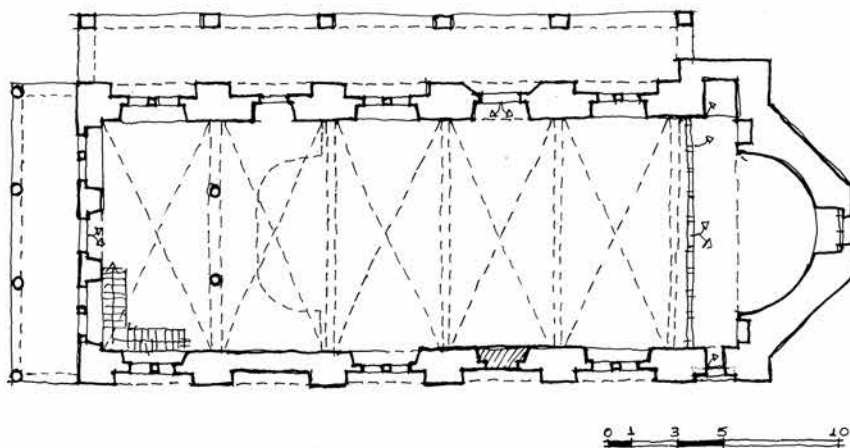
700. ΚΣΕΚ 17, ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος βέβαια τῆς Λεμεσοῦ δὲν ἔχει καὶ αὐτὸς ἀντηρίδες, ἀλλὰ εἶναι τρίκλιτος καὶ ἔχει προέλθει ἀπὸ προσθήκες.

701. Μυριανθεύς [2000], 85.



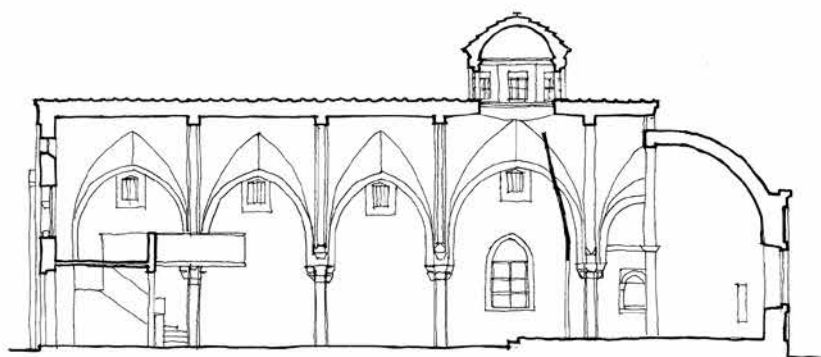
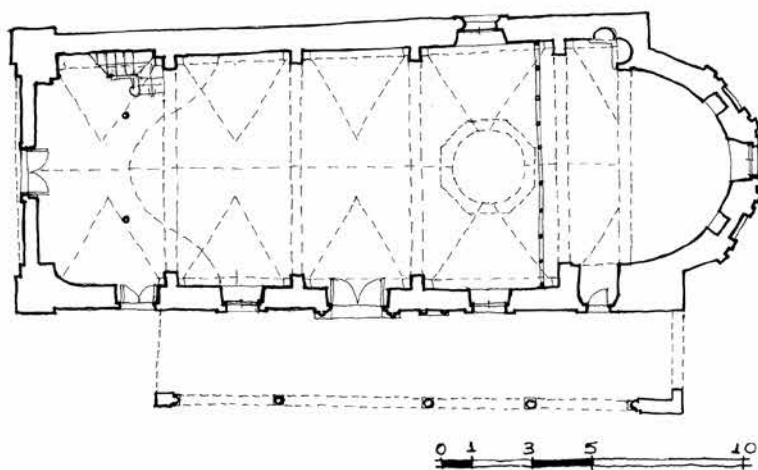
ΚΣΕΚ 14.

Ὁ Ἅγιος Ἀνδρόνικος καὶ ἡ Ἁγία Ἀθανασία Εὐλοτύμπου τῆς Λάρνακας



ΚΣΕΚ 25.

Άγιος Θεόδωρος-Μητρόπολη, Πάνω Πάφος, Πάφου



ΚΣΕΚ 15.

Οἱ Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἁγία Ἑλένη στὴν Τόχνη τῆς Λάρνακας

μητροπολιτικοί ναοί, που είναι μονόχωρες έχουν τέσσερα⁷⁰² (Π.Β.5.6), οι περισσότερες πέντε⁷⁰³ (Π.Β.5.7), έξι⁷⁰⁴ και όκτώ⁷⁰⁵ σταυροθόλια (σύμφωνα βέβαια με τις μέχρι σήμερα καταγεγραμμένες εκκλησίες).

Δέν λείπει και από τις εκκλησίες της Κύπρου ο τύπος της τρουλαίας μονόχωρης σταυροθολιακής βασιλικής, όπως ο Άγιος Κωνσταντίνος και η Αγία Έλένη στην Τόχνη της Λάρνακας⁷⁰⁶. Στο κέντρο του τέταρτου από δυτικά σταυροθολίου υψώνεται όκτάπλευρος τρουλίσκος, μικρότερων διαστάσεων, ο όποιος εδράζεται άπ' ευθείας στους διασταυρούμενους θόλους, ενώ ο αντίστοιχος με αυτόν της Παναγίας της Πυργιώτισσας στο Λιβίσι της Μικράς Άσίας εδράζεται επάνω στα έγκάρσια τόξα η σφενδόνια του σταυροθολίου και σε κάθετα ενδιάμεσα, που διακόπτουν τις διαγώνιες νευρώσεις⁷⁰⁷ (Π.Β.5.8).

Η έπινοητικότητα των Κύπριων μαστόρων δημιούργησε και τρουλαίες μονόχωρες βασιλικές, υπερυψώνοντας ένα σταυροθόλιο, που προσομοιάζει με τρούλο, όπως το καθολικό του Αγίου Προκοπίου στο μετόχι της μονής Κύκκου στην Λευκωσία⁷⁰⁸ (Π.Β.5.9) και στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στα Πάνω Ζώδια της Μόρφου⁷⁰⁹.

702. ΚΣΕΚ 6, η Παναγία ή Παλουριώτισσα στην Λευκωσία, ΚΣΕΚ 14, ο Άγιος Ανδρόνικος και η Αγία Άθανασία στο χωριό Ξυλοτύμπου της Λάρνακας, ΚΣΕΚ 15, ο Άγιος Κωνσταντίνος και η Αγία Έλένη στην Τόχνη της Λάρνακας, ΚΣΕΚ 19, οι Άγιοι Τριμιθιάς, Μυριανθεύς [2000], 84-88 και σχ.13, ο Άγιος Χαράλαμπος στο χωριό Δένεια της περιοχής Μόρφου.

703. ΚΣΕΚ10, η μητρόπολη της Λάρνακας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, ΚΣΕΚ 11, ο Άγιος Κωνσταντίνος Αλαμάνος και οι Άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός στην Βαρόλιμνη της Λάρνακας, ΚΣΕΚ 12, ο Άγιος Γεώργιος στο χωριό Βαβατσίνα της Λάρνακας, ΚΣΕΚ 13, ο Άγιος Χαράλαμπος στο χωριό Κάτω Δρύς της Λάρνακας, ΚΣΕΚ 22, ο Εύαγγελισμός της Θεοτόκου στο χωριό Κλήρου, ΚΣΕΚ 23, ο Άγιος Γεώργιος στο χωριό Άρεδιού, ΚΣΕΚ 24, ο Άγιος Γεώργιος στο χωριό Όλύμπια, ΚΣΕΚ 25, η μητρόπολη της Πάφου του Αγίου Θεοδώρου στην Πάνω Πάφο, ΚΣΕΚ 26, τα Εισόδια της Θεοτόκου στο χωριό Πέγεια της Πάφου, Μυριανθεύς [2000], 84-88 και σχ.16, ο Άγιος Αύξιβιος στο Άστρομερίτη της Μόρφου, Μυριανθεύς [2000], 84-88 και εικ.24, η Αγία Παρασκευή στην πόλη της Μόρφου και Μυριανθεύς [2000], 84-88 και εικ.27, η Αγία Αικατερίνη στο χωριό Βυζακιά της Μόρφου.

704. ΚΣΕΚ 8, ο Άγιος Γεώργιος στην Παραλίμνη της Άμμοχώστου, ΚΣΕΚ 21, ο Άγιος Νικόλαος στην Κάτω Δευτερά, Μυριανθεύς [2000], 84-88 και σχ.14, ο Άγιος Γεώργιος στο χωριό Εύρύχου της Μόρφου, Μυριανθεύς [2000], 84-88 και σχ.15, ο Άγιος Δημήτριος στο χωριό Φλάσσου της Μόρφου και Μυριανθεύς [2000], 84-88 και εικ.26, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στα Πάνω Ζώδια της Μόρφου.

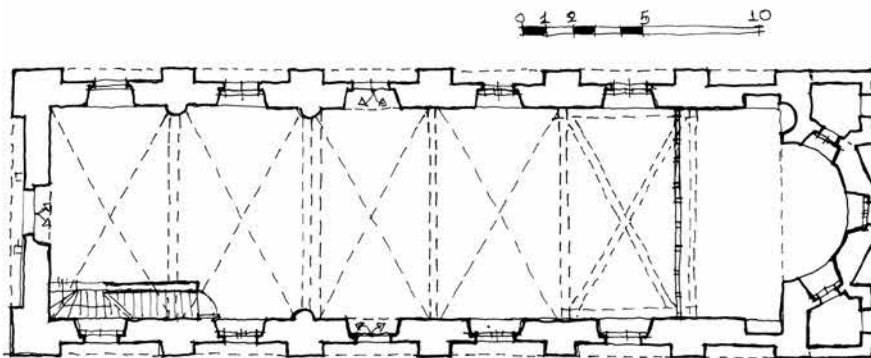
705. Μυριανθεύς [2000], 84-88 και εικ.23, ο Τίμιος Σταυρός στα Κάτω Ζώδια της Μόρφου.

706. ΚΣΕΚ 15.

707. ΚΣΕΔ 125. Άνάλογοι τύπου είναι και, ΚΣΕΔ 127, η Παναγία ή Άντιφελλιώτισσα στο Κάς και, ΚΣΕΔ 129, η Παναγία στο Καλαμάκι της Μικράς Άσίας, αλλά με τρούλο, ο όποιος καταλαμβάνει όλο το τετράπλευρο, που άντιστοιχεί στο σταυροθόλιο.

708. ΚΣΕΚ 5.

709. Μυριανθεύς [2000], 84-88 και εικ.26.

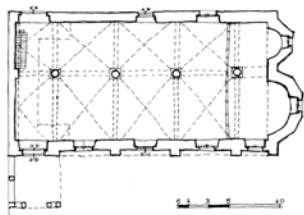


ΚΣΕΚ 5.

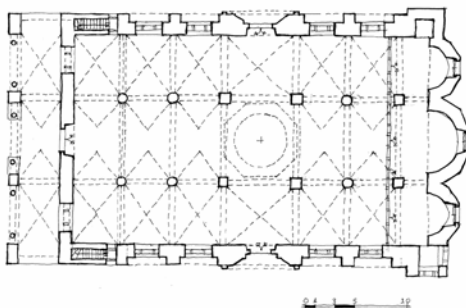
Μετόχι τῆς μονῆς Κύκκου, ὁ Ἅγιος Προκόπιος τῆς Λευκωσίας

Π.Β.5.10.

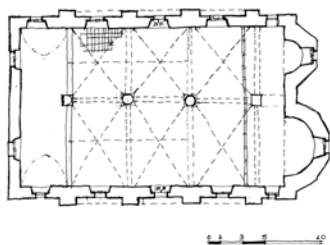
Πίνακας κατόψεων δίκλιτων και τρίκλιτων σταυροθολιακών
έκκλησιών Κύπρου



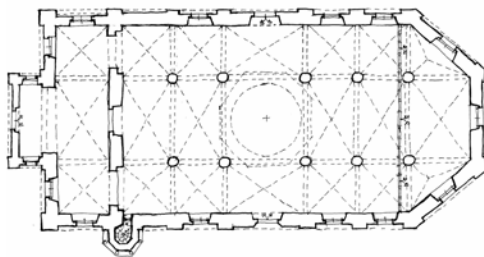
1. Άγιος Σάββας, Παλαιά
πόλη Λευκωσίας



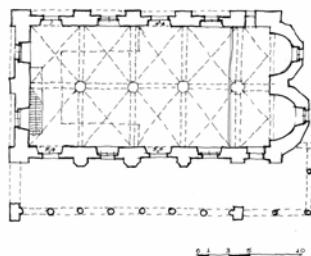
3. Φανερωμένη, Παλαιά πόλη Λευκωσίας



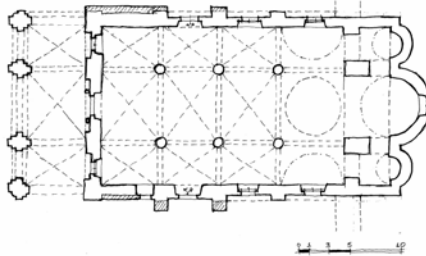
2. Άγιος Κασιανός,
Παλαιά πόλη Λευκωσίας



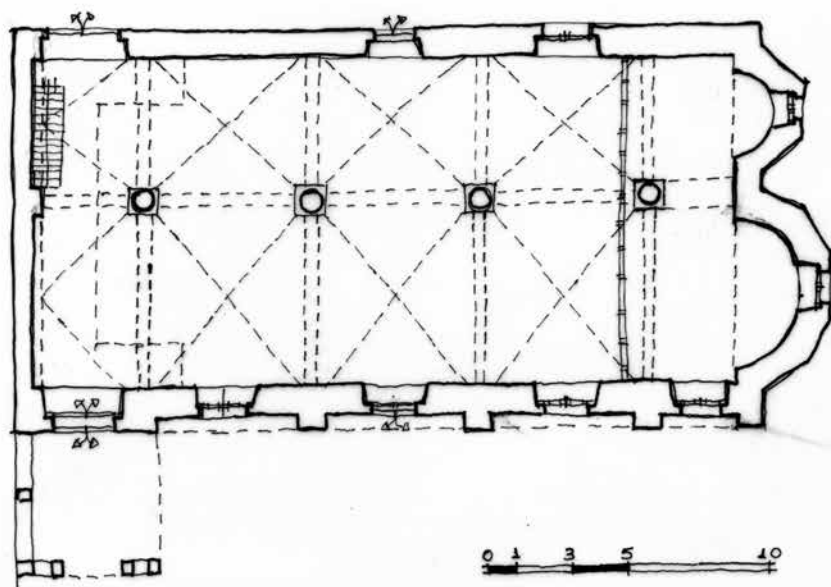
7. Αγία Βαρβάρα, Καϊμακλί Λευκωσίας



9. Χρυσοπολίτισσα, Λάρνακα



20. Τίμιος Σταυρός,
Πάνω Λεύκα Λάρνακας



ΚΣΕΚ 1. Ό Άγιος Σάββας, Παλαιά πόλη τής Λευκωσίας

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Δωδεκάνησα, ὅπου δὲν ὑπάρχουν δίκλιτες σταυρο-
θολιακὲς ἐκκλησίαις⁷¹⁰, στὴν Κύπρο ἀπαντοῦν τέσσερα παραδείγματα δί-
κλιτων σταυροθολιακῶν ναῶν (ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα καταγεγραμμένες ἐκ-
κλησίαις), ποὺ παρουσιάζουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον (Π.Β.5.10). Εἶναι ὅλες
τῆς πρώτης περιόδου, ὁπότε ἐφαρμόσθηκε ὁ τύπος αὐτὸς στὴν Κύπρο.

Ἡ πρώτη, τῶν Ἀγίων Κυπριανοῦ καὶ Ἰουστίνης στὸ Μένικο τῆς πε-
ριοχῆς Μόρφου κτίσθηκε τὸ 1846⁷¹¹, ἄλλες δύο στὴν παλαιὰ πόλη τῆς
Λευκωσίας κτίσθηκαν, ὁ Ἅγιος Σάββας τὸ 1851⁷¹² (Π.Β.5.11) καὶ ὁ Ἅγιος
Κασσιανὸς τὸ 1854⁷¹³ (Π. 5.12), ἐνῶ ἡ τρίτη, ἡ Παναγία Χρυσοπολίτισσα
τῆς Λάρνακας, κατασκευάσθηκε ἐπίσης τὸ 1851⁷¹⁴ (Π.Β.5.13). Ἡ ἔλλι-
ψη πρόθεσης στὸ βόρειο κλίτος τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπολίτισσας,
ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀπαραίτητη γιὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας στὸ
ὀρθόδοξο δόγμα, καθιστᾷ πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ προοριζόταν γιὰ τὸ
καθολικὸ δόγμα. Ἐπομένως τίθεται τὸ ἐρώτημα, μήπως ὁ τύπος αὐτὸς
προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη συνύπαρξης ὑπὸ τὴν ἴδια στέγη καὶ τῶν δύο
δογμάτων σὲ κοινότητες, ποὺ συμβίωναν ὀρθόδοξοι καὶ καθολικοὶ κατὰ
τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁷¹⁵. Τὸ ἴδιο ἐξάλλου συνέβαινε στὸ κα-
θολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ
Ἀγίου Νικολάου στὴν μεσαιωνικὴ Ρόδο⁷¹⁶ καὶ σὲ ἐκκλησίαις τῆς Χίου⁷¹⁷, τῆς
Κρήτης⁷¹⁸, τῶν Κυκλάδων⁷¹⁹ καὶ τῆς Ἑπτανήσου⁷²⁰, ὅπως φαίνεται κατω-
τέρω, ἐνῶ δίκλιτες ἐκκλησίαις τῆς β' ἐνετοκρατίας διατηροῦνται καὶ στὴν
Μονεμβασιά⁷²¹. Τὸ θέμα βέβαια εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ πρέπει νὰ
διερευνηθεῖ περαιτέρω.

Οἱ τρεῖς ἀπὸ τὶς καταγεγραμμένες δίκλιτες ἐκκλησίαις εἶναι καλυμμένες
μὲ δύο σειρὲς ἀπὸ τρία⁷²², τριάμισι⁷²³, ἢ τεσσεράμισι σταυροθόλια χωρὶς

710. ΚΣΕΔ 6, ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἄνω καί, ΚΣΕΔ 7, ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Κάτω ἢ Καμένος, στὴν πόλη τῆς Ρόδου δὲν εἶναι δίκλιτοι, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ μονόχωρες μὲ προσθήκη μεταγενέστερων κλιτῶν.

711. Μυριανθεὺς [2000], 85.

712. ΚΣΕΚ 1.

713. ΚΣΕΚ 2.

714. ΚΣΕΚ 9.

715. Ἡ πληροφορία, ὅτι κάποιος ὀρθόδοξος ἀρχιερέας ἀπαγόρευσε τὴν τέλεση λει-
τουργιῶν ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπολίτισσας τῆς
Λάρνακας ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ.

716. Ντέλλας [2000β], 43-54.

717. Σάρου [1931], 286 καὶ Βουρνούς [1998], 61.

718. Γκράτζιου [2010], 127-183.

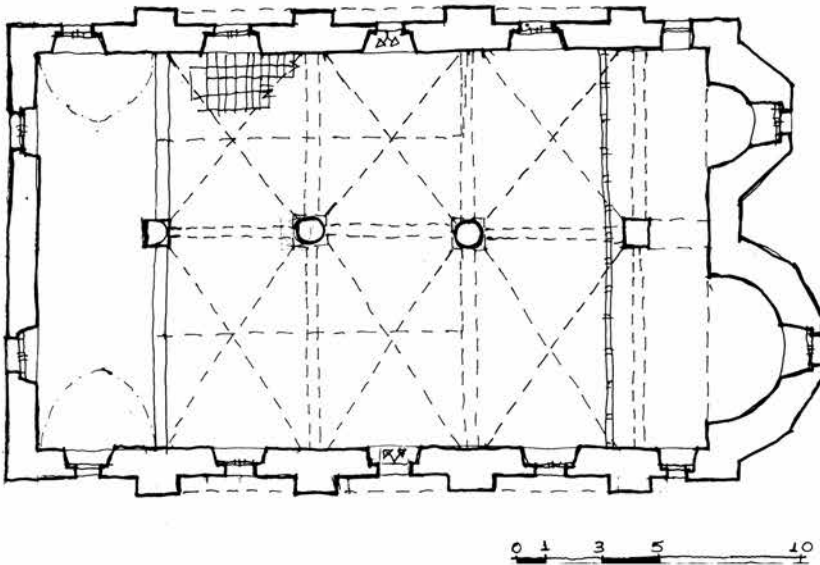
719. Δημητροκάλλης [1993], 190-1.

720. Ζήβας [1984], 9-10.

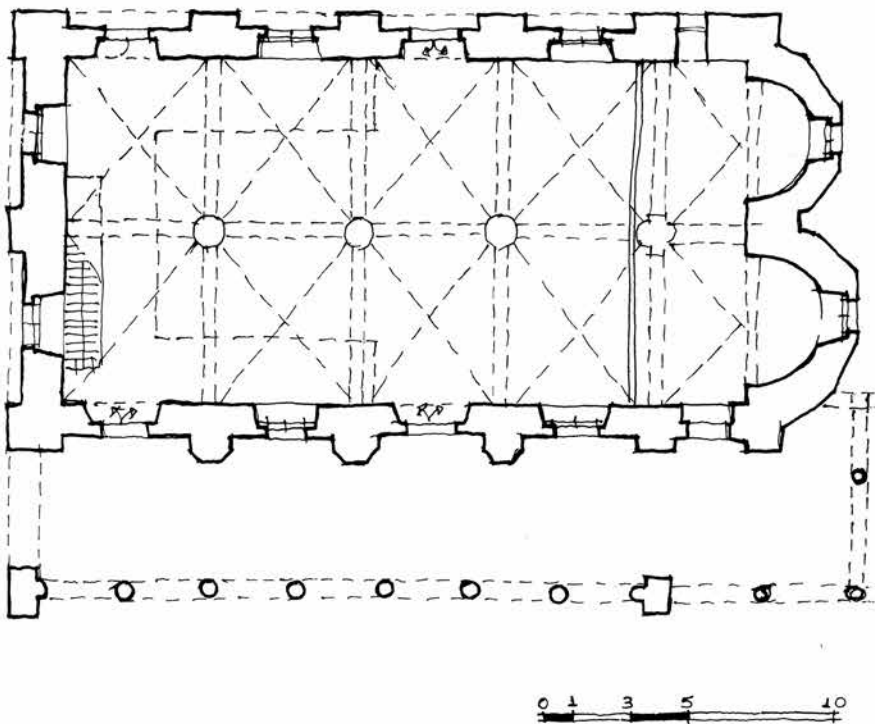
721. Καλλιγᾶ [1979], 245-256.

722. ΚΣΕΚ 2.

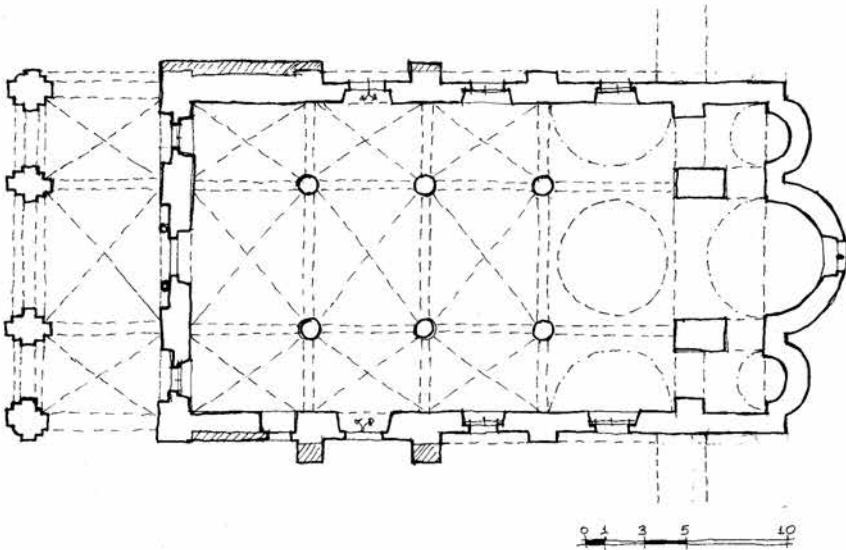
723. ΚΣΕΚ 1.



ΚΣΕΚ 2. Ό Άγιος Κασσιανός, Παλαιά πόλη της Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 9. Η Χρυσοπολίτισσα, Λάρνακα



ΚΣΕΚ 20. Ό Τίμιος Σταυρός, Πάνω Λεύκα Λάρνακας

διαγώνιες νευρώσεις, αλλά με ένδιάμεσα ένισχυτικά τόξα (σφενδόνια) ὀρθογώνιας διατομῆς καὶ ένδιάμεσες τοξοστοιχίες ἀπὸ τέσσερις κολῶνες, ἢ συνδυασμὸ κίωνων καὶ πεσσῶν. Ἡ χρῆση τῶν μισῶν ἢ κομμένων σταυροθολίων ἐμφανίζεται ἄλλοτε στὸ ἱερὸ⁷²⁴ καὶ ἄλλοτε στὸν γυναικωνίτη⁷²⁵, ἐνῶ ὁ πρόναος μετὸν γυναικωνίτη σὲ πατάρι τοῦ Ἀγίου Κασσιανοῦ ἀποτελεῖ πιθανῶς προσθήκη, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ ὀξυκόρυφη καμάρα⁷²⁶. Τὰ ἱερὰ τῶν δύο δίκλιτων ναῶν τῆς Λευκωσίας στεγάζονται μετὸ ὀξυκόρυφες καμάρες, προέκταση τῶν ἀνατολικῶν κεραιῶν τῶν ἀντίστοιχων σταυροθολίων. Οἱ κόγχες τους εἶναι ἐξωτερικὰ τρίπλευρες ἢ πεντάπλευρες καὶ καλύπτονται μετὰ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο. Τὰ σταυροθόλια παραμένουν ἐξωτερικὰ ἄλλοτε ἐμφανῆ⁷²⁷ καὶ ἄλλοτε διαμορφώνονται σὲ διασταυρούμενες δίρριχτες στέγες, ὥστόσο ὅλες καλύπτονται μετὰ γαλλικὰ κεραμίδια.

Ἐμφανίζονται καὶ στὴν Κύπρο τρίκλιτες σταυροθολιακὲς ἐκκλησίαι, ἂν καὶ δὲν ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα, ὅπως καὶ στὰ Δωδεκάνησα (Π.Β.5.10). Οἱ διαστάσεις τους εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ ἐκείνων τῆς Δωδεκανήσου, ἀλλὰ βέβαια μικρότερες ἀπὸ τῶν ἀντίστοιχους γοθτικούς καθεδρικούς ναοὺς τῆς Δύσης. Οἱ τρεῖς μέχρι σήμερα καταγεγραμμένοι τρίκλιτοι σταυροθολιακοὶ ναοὶ τῆς Κύπρου, εἶναι σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μετὰ τροῦλο.

Ὁ Τίμιος Σταυρὸς στὰ Πάνω Λεύκαρα εἶναι ἡ παλαιότερη (1867) καὶ κτίσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Φιλήμ(ονα) καὶ Νεοκλ(ῆ) Ἡρακλ(ίδη);⁷²⁸ (Π.Β.5.14). Ἡ Παναγία ἡ Φανερωμένη στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας κτίσθηκε τὸ 1872-3⁷²⁹ (Π.Β.5.15) καὶ ἡ Ἀγία Βαρβάρα στὸ Καϊμακλί τῆς Λευκωσίας τὸ 1897-1900⁷³⁰ (Π.Β.5.16).

Ἐχουν βέβαια τὰ γοθικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κύπρου, μετὰ ἐπὶ μέρους νεοκλασικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ ὁ Τίμιος Σταυρὸς συνδυάζει καὶ τυπολογικὰ στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ Παναγία ἡ Φανερωμένη καὶ ἡ Ἀγία Βαρβάρα ἔχουν ἀπὸ ἑπτὰ σειρὲς σταυροθολίων σὲ κάθε κλίτος, ἡ πρώτη ὅμως ἔχει τρεῖς πεντάπλευρες ἐξωτερικὰ καὶ ἡμικυκλικὲς ἐσωτερικὰ κόγχες στὸ ἱερὸ, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἔχει ἐνιαίαν τρίπλευρην κόγχην στὸ ἱερὸ. Ὁ Τίμιος Σταυρὸς ἔχει τέσσερις σειρὲς σταυροθολίων στὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ τρεῖς ἡμικυκλικὲς κόγχες στὸ ἱερὸ. Ἡ πρώτη δυτικὴ σειρὰ τῶν σταυροθολίων ἀποτελεῖ τὸν

724. ΚΣΕΚ 9 καὶ ΚΣΕΚ 15, στὴν μονόχωρη τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἀγίας Ἑλένης στὴν Τόχνη τῆς Λάρνακας.

725. ΚΣΕΚ 1.

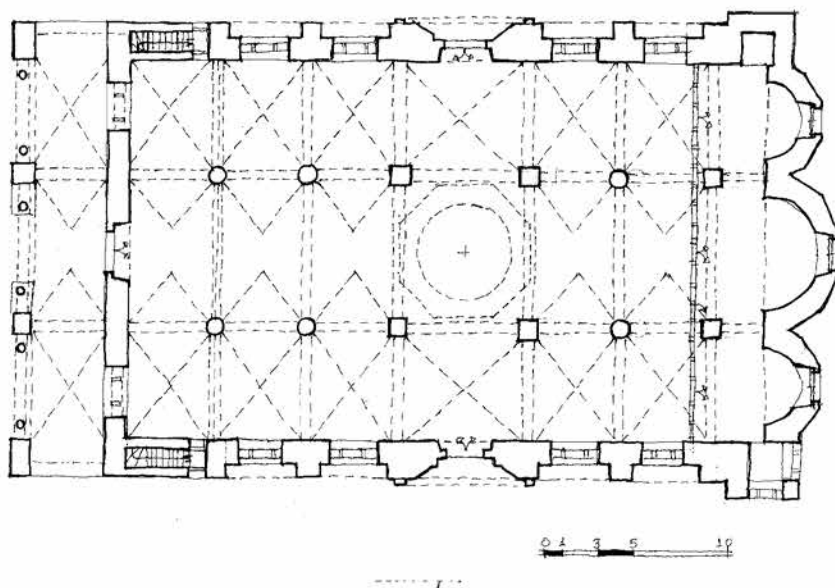
726. ΚΣΕΚ 2.

727. ΚΣΕΚ 9.

728. ΚΣΕΚ 20.

729. ΚΣΕΚ 3.

730. ΚΣΕΚ 7.



ΚΣΕΚ 3. Η Φανερωμένη, Παλαιά πόλη της Λευκωσίας

πρόναο με γυναικωνίτη στο πατάρι, εκτός από την Παναγία την Φανερωμένη, που είναι χαμηλότερη και αποτελεί τον πρόναο και το πατάρι της δεύτερης τῶν γυναικωνίτη. Ἡ πρώτη δυτική σειρά τῶν σταυροθολίων τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ 1910.

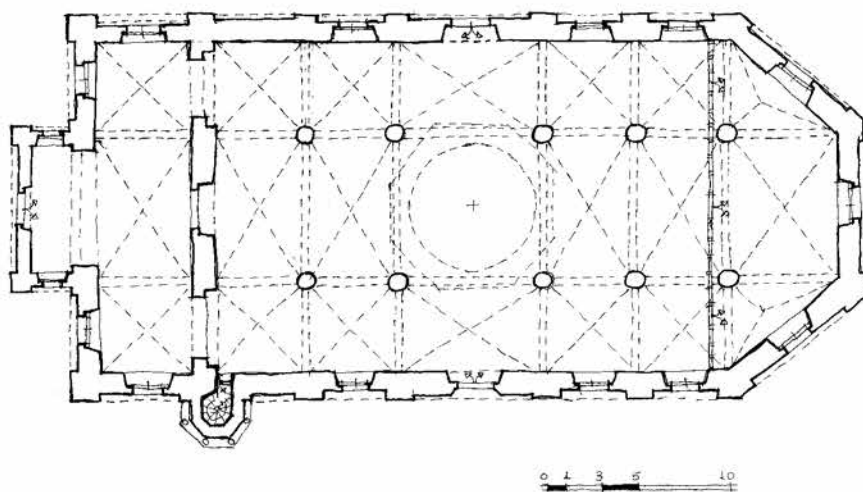
Ἡ Ἁγία Βαρβάρα διαθέτει ἐπιπλέον μικρότερο προνάρθηκα, πού ἀποτελεῖ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ μνημείου. Ἡ πέμπτη ἀπὸ δυτικὰ σειρά τῶν σταυροθολίων τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης καὶ ἡ τέταρτη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ἀποτελοῦν τὸ ἐγκάρσιο κλίτος. Τὸ ἀντίστοιχο ὁμως ἐγκάρσιο κλίτος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, πού εἶναι στὴν πέμπτη σειρά, εἶναι καμαρασκέπαστο. Τὰ μεσαῖα καὶ τὰ ἐγκάρσια κλίτη εἶναι μεγαλύτερα καὶ ὑπερυψωμένα καὶ στὴν διασταύρωσή τους ὑψώνεται ὀκτάπλευρος τροῦλος. Τὸ ὑπερέχον τμήμα τῶν σταυροθολίων τους φωτίζεται μὲ φεγγίτες. Ἡ ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ πλάγια κλίτη στὸ ἱερὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στεγάζονται ἐπίσης μὲ ἡμικυλινδρικές καμάρες καὶ οἱ κόγχες μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο. Τὸ ἱερὸ τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης στεγάζεται μὲ ὀξυκόρυφες καμάρες, προέκταση τῶν ἀνατολικῶν κεραιῶν τῶν ἀντίστοιχων σταυροθολίων καὶ οἱ κόγχες τῶν πλάγιων κλιτῶν μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο. Ἡ κεντρικὴ κόγχη, ἂν καὶ εἶχε ἀρχικὰ στεγασθεῖ μὲ τρεῖς ἀκτινωτοὺς θόλους, στὴν συνέχεια καλύφθηκε ἐσωτερικὰ μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο, ὅπως ἐγινε καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Κύπρου⁷³¹.

Ἡ ἀνατολικὴ σειρά τῶν σταυροθολίων τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ἀποτελεῖ τὸ ἐνιαῖο καὶ πρωτότυπο τρίπλευρο ἱερὸ, ὅπου τὰ σταυροθόλια τῶν πλάγιων κλιτῶν εἶναι τρίπλευρα καὶ ἔχουν τρεῖς ἀκτινωτοὺς θόλους, ἀντίστοιχη μὲ τὴν πεντάπλευρη ἐνιαία κόγχη ἱεροῦ χαμηλὰ καὶ τρίπλευρη ψηλότερα, πού διαθέτει καὶ ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, μητρόπολη τῆς Σπάρτης στὴν Πισιδία τῆς Τουρκίας⁷³² (Π.Β.2.24). Δύο κιονοστοιχίες ἀπὸ πέντε κίονες τῆς Ἁγίας Βαρβάρας καὶ ἀπὸ τρεῖς κίονες καὶ τρεῖς πεσσοὺς τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης καὶ ἕναν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ φέρουν τὰ σταυροθόλια τῶν κλιτῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὰ σταυροθόλια εἶναι ὀξυκόρυφα, ὅπως καὶ τὰ τόξα. Οἱ ἐγκάρσιοι θόλοι ὁμως εἶναι ὑπερυψωμένοι στὸ μέσον, ἐνῶ στὸ μεσαῖο κλίτος τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης δὲν συναντοῦν τὸν κατὰ μῆκος θόλο στὴν κορυφή. Τὰ σταυροθόλια τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης καὶ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στεγάζονται μὲ δίρριχτες στέγες, ἐνῶ οἱ θόλοι καὶ τὰ σταυροθόλια τοῦ Τιμίου Σταυροῦ παραμένουν ἐμφανῆ καὶ ὅλες καλύπτονται γαλλικὰ κεραμίδια. Διαθέτουν καὶ οἱ τρεῖς καμπαναριὰ μὲ κλασικιστικὰ καὶ μπαρόκ στοιχεῖα. Στὶς δύο γωνίες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης

731. ΚΣΕΚ 14, ἡ Ἁγία Ἀθανασία στὸ χωριὸ Ξυλοτύμβου Λάρνακας.

732. ΚΣΕΔ 130.



ΚΣΕΚ 7. Η Αγία Βαρβάρα, Καϊμακλί Λευκωσίας

είναι ένταγμένες δύο βάσεις για καμπαναριά, ἐκ τῶν ὁποίων κατασκευάσθηκε μόνο τὸ νοτιοανατολικὸ τετραώροφο. Στὴ βόρεια πλευρὰ μεταξύ τοῦ πρόναου καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας κατασκευάσθηκε πεντάωροφο καμπαναριὸ ὀκταγωνικῆς κάτοψης. Στὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἶναι ένταγμένο τετραώροφο καμπαναριό.

Μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν κυπριακῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν

Τὰ γοτθικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ἐπικρατοῦν στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Κύπρου. Ὡστόσο ἡ ποικιλία καὶ ὁ «λαϊκός» ἐκλεκτικισμὸς εἶναι καὶ σ' αὐτὲς τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῶν ἀνοιγμάτων. Ἐχουν χρησιμοποιηθεῖ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς φράγκικης καὶ τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ κλασικιστικά, δημιουργώντας ἔτσι τεράστια ποικιλία (Π.Β.5.17).

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν ὄγκων τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κύπρου καὶ ἡ ὀργάνωση τῶν ὄψεων εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τῶν ἀντίστοιχων ναῶν τῆς Δωδεκανήσου. Ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κατασκευὴ τῶν γοτθικῶν σταυροθολίων, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ συστατικά τους στοιχεῖα. Ἔτσι ἡ μορφή τῶν διασταυρούμενων ὀξυκόρυφων θόλων γίνεται σαφέστερα διακριτὴ, ἐπάνω στοὺς ὀρθογώνιους παραλληλεπίπεδους ὄγκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀποτελοῦνται τὰ σταυροθόλια καὶ οἱ μονόχωρες, οἱ δίκλιτες καὶ οἱ τρίκλιτες ἐκκλησίες τῆς Κύπρου. Ὡστόσο ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ὑπερύψωση τῶν ἐγκάρσιων θόλων τῶν σταυροθολίων καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι δὲν διασταυρώνονται πολλὲς φορὲς στὴν κορυφὴ τῶν ἐπιμήκων θόλων, ἀλλὰ χαμηλότερα.

Καὶ στὴν Κύπρο ἡ χρῆση τῆς ἐπικάλυψης τῶν θόλων μὲ κονιάματα καὶ κουρασάνι εἶναι χαρακτηριστικὴ, ὅπως καὶ ἡ ἐπικάλυψή τους, συνήθως μεταγενέστερα, μὲ γαλλικὰ ἢ κοιλόκυρτα κεραμίδια. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς δίρριχτες διασταυρούμενες στέγες μὲ τὰ γαλλικὰ κεραμίδια ἢ τὴν μεταγενέστερη μετατροπὴ καὶ ἐπιστέγαση τῶν ὀξυκόρυφων στεγῶν μὲ δίρριχτες (Π.Β.5.2).

Οἱ χρησιμοποιούμενες παραλλαγὲς ἀνοιγμάτων καὶ ἄλλων μορφολογικῶν στοιχείων, ἀφοῦ ἀναλυθοῦν καὶ συστηματοποιηθοῦν, θὰ ὀδηγήσουν στὴν κατανόηση τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν μορφολογικῶν αὐτῶν χαρακτηριστικῶν μὲ αὐτὰ τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δωδεκανήσου εἶναι καὶ ἐδῶ ἐμφανής. Ὡστόσο παρατηρεῖται μεγαλύτερη ποικιλία. Ἡ χρῆση ὀξυκόρυφων ἀνοιγμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια, τὰ χαμηλωμένα καὶ τὰ ἡμικυκλικά τόξα, ποὺ κυριαρχοῦν στὶς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου, εἶναι χαρακτηριστικὴ, καθὼς καὶ τῶν χαμηλωμένων ὀξυ-

κόρυφον⁷³³ καὶ τῶν ἑλλειπτικῶν τόξων⁷³⁴ (Π.Β.5,17, *Θυρώματα, Παράθυρα, Φεγγίτες*).

Ἀκόμη μεγαλύτερη ποικιλία παρουσιάζεται στὰ θυρώματα καὶ στὰ περιθυρώματα (Π.Β.5,17, *θυρώματα*). Ἀπαντοῦν καὶ στὴν Κύπρο περιθυρώματα τῆς ομάδας μὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν φράγκικη γοτθικὴ καὶ ἀναγεννησιακὴ καὶ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μπαρόκ, ἀντίστοιχα μὲ αὐτά, ποὺ κατατάχθηκαν στὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου, ὅπως ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρονίκου καὶ τῆς Ἁγίας Ἀθανασίας στὸ χωριὸ Ξυλοτύμπου τῆς Λάρνακας⁷³⁵ (Π.Β.5,18). Παρατηρεῖται ἐπίσης μεγαλύτερη ποικιλία μὲ συνθετότερα περιθυρώματα, ὅπως ἡ νότια εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας⁷³⁶, τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὸ μετόχι τῆς μονῆς Κύκκου στὴν Λευκωσία⁷³⁷ καὶ ἡ νότια εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπολίτισσας τῆς Λάρνακας⁷³⁸. Δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅμως ἡ χρῆση ὑπέρθυρων σύνθετων μουσουλμανικῶν τόξων (κογχῶν ἢ ἀνακουφιστικῶν τόξων) στὶς θύρες καὶ στὰ παράθυρα, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν εὐρύτατα στὶς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου.

Ὁ ἐκλεκτικισμὸς βεβαίως ἐπικρατεῖ στὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ θυρωμάτων, μὲ χρῆση γοθικῶν καὶ κλασικιστικῶν στοιχείων (Π.Β.5,19), ἢ μὲ ἀπλούστερες μορφές, ὅπως ἡ βόρεια εἴσοδος στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὰ Πάνω Λεύκα⁷³⁹, ἀλλὰ συχνὰ μὲ συνθετότερες μορφές, ὅπως ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀρεδιοῦ⁷⁴⁰, ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Παραλίμνη τῆς Ἀμμοχώστου⁷⁴¹, τὰ θυρώματα τῶν πλάγιων ὀψων τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸ Καϊμακλί τῆς Λευκωσίας⁷⁴², τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Ἀλαμάνου καὶ τῶν Ἀγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ στὴν Βαρόλιμνη τῆς Λάρνακας⁷⁴³.

Εὐρεῖα ἐφαρμογὴ ἔχουν ἐπίσης τὰ μπαρόκ θυρώματα (Π.Β.5,20). Ἐνα ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον μπαρόκ θύρωμα εἶναι ἡ νότια εἴσοδος στὸν Τίμιο

733. ΚΣΕΚ 9. Ἡ νότια εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπολίτισσας τῆς Λάρνακας. ΚΣΕΚ 16. Ἡ νότια εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀλαμάνου τῆς Λεμεσοῦ.

734. ΚΣΕΚ 15. Ἡ νότια εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἁγίας Ἐλένης στὴν Τόχνη τῆς Λάρνακας.

735. ΚΣΕΚ 14.

736. ΚΣΕΚ 1.

737. ΚΣΕΚ 5.

738. ΚΣΕΚ 9.

739. ΚΣΕΚ 20.

740. ΚΣΕΚ 23.

741. ΚΣΕΚ 8.

742. ΚΣΕΚ 7.

743. ΚΣΕΚ 11.

Π.Β.5.17. Μορφολογικός πίνακας

ΚΣΕΚ	έκκλησία	τόξα μεταξύ εξωτερικών άντηρίδων
01	Άγιος Σάββας, Παλαιά πόλη Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
02	Άγιος Κασσιανός, Παλαιά πόλη Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
03	Φανερωμένη, Παλαιά πόλη Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
04	Άγιος Γεώργιος, Άγλατζιά Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
05	Άγιος Προκόπιος, Έγκωμη Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
06	Παλουριώτισσα, Λευκωσία	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
07	Άγια Βαρβάρα, Καίμακλι Λευκωσίας	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
08	Άγιος Γεώργιος, Παραλίμνη Άμμοχώστου	άντηρίδες
09	Χρυσοπολίτισσα, Λάρνακα	άντηρίδες με χαμ. τόξα
10	Μεταμόρφωση Σωτήρος, Λάρνακα	χωρίς άντηρίδες
11	Άγιος Κων/τίνος Άλαμάνος, Βαρολίμνη Λάρνακας	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
12	Άγιος Γεώργιος, Βαθασινιά Λάρνακας	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
13	Άγιος Χαράλαμπος, Κάτω Δρυ Λάρνακας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
14	Άγιος Ανδρόνικος, Ξυλοτύπου Λάρνακας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
15	Άγιος Κωνσταντίνος, Τόχνη Λάρνακας	χωρίς άντηρίδες
16	Άγιος Γεώργιος Άλαμάνος, Πεντάκωμο Λεμεσού	άντηρίδες με χαμ. τόξα
17	Άγιος Αντώνιος, Λεμεσός	
18	Άπόστολος Λουκάς, Κολόσι Λεμεσού	άντηρίδες με χαμ. τόξα
19	Άγιοι Τριμιθιάς, Άγιοι Τριμιθιάς Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
20	Τίμιος Σταυρός, Πάνω Λεύκαρη Λάρνακας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
21	Άγιος Νικόλαος, Κάτω Δευτερά Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
22	Ευαγγελισμός, Κλήρου Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
23	Άγιος Γεώργιος, Άρεδιού Λευκωσίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
24	Άγιος Γεώργιος, Λύμια Λευκωσίας	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
25	Άγιος Θεόδωρος, Πάνω Πάφος	άντηρίδες με χαμ. τόξα
26	Εισόδια, Πέγεια Πάφου	άντηρίδες με χαμ. τόξα
27	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Κατύδατα Μόρφου	
28	Άγιος Χαράλαμπος, Δένεια Μόρφου	
29	Άγιος Γεώργιος, Εύρύχου Μόρφου	
30	Άγιος Δημήτριος, Φλάσου Μόρφου	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
31	Άγιος Αυξίβιος, Αστρομερίτη Μόρφου	
32	Προφήτης Ήλιος, Φυλλιά Μόρφου	
33	Τίμιος Σταυρός, Κάτω Ζώδια Μόρφου	άντηρίδες με χαμ. τόξα
34	Άγια Παρασκευή, Μόρφου	άντηρίδες με χαμ. τόξα
35	Άρχάγγελος Μιχαήλ, Πάνω Ζώδια Μόρφου	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
36	Άγια Αικατερίνη, Βυζακιά Μόρφου	άντηρίδες με χαμ. τόξα
37	Άγια Τριάδα, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα
38	Άρχάγγελος Μιχαήλ, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	άντηρίδες με όξυκ. τόξα
39	Παναγία, Ριζοκάρπασο Καρπασίας	άντηρίδες με χαμ. τόξα

σταυροβολιακῶν ἐκκλησιῶν Κύπρου

ΚΣΕΚ	θύρες	παράθυρα	φεγγίτες
01	τοξωτή-όξυκόρυφη	τοξωτά	έλλειπτικοί
02	τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί-κυκλικοί
03		τρίλοβα	τριφυλλόσχημοι
04	τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί
05	τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί
06	ήμικυκλική	τοξωτά	τοξωτοί-κυκλικοί
07	όξυκόρυφη	όξυκόρυφα	έλλειπτικοί-όξυκόρυφοι
08	όρθογώνια	τοξωτά	όρθογώνιοι
09	όρθογώνια-όξυκόρυφη	τοξωτά	τοξωτοί-έλλειπτικοί
10	όρθογώνια	τοξωτά	τοξωτοί-έλλειπτικοί
11	όξυκόρυφη	όξυκόρυφα	έλλειπτικοί
12	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι
13	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι -όξυκόρυφοι
14	όρθογώνια	όρθογώνια	τοξωτοί
15	όρθογώνια	τοξωτά-όξυκόρυφα	όρθογώνιοι
16	τοξωτή	όρθογώνια	τοξωτοί
17	τοξωτή	τοξωτά-όρθογώνια	τοξωτοί-κυκλικοί
18	όρθογώνια-τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί-όρθογώνιοι
19	όξυκόρυφη-τοξωτή	τοξωτά	
20	τοξωτή-όξυκόρυφη-όρθογώνια	τοξωτά-δίλοβα	έλλειπτικοί
21	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι-τοξωτοί
22	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι-τοξωτοί
23	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι-τρίλοβοι
24	τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί-κυκλικοί
25	τοξωτή	δίλοβα-τοξωτά	όρθογώνιοι-κυκλικοί
26	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι
27			
28			
29			
30		τοξωτά	τοξωτοί
31			
32	τοξωτή		όρθογώνιοι
33	όρθογώνια	τοξωτά	όρθογώνιοι
34	τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί
35	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι
36	τοξωτή	τοξωτά	όρθογώνιοι
37	τοξωτή	τοξωτά	τοξωτοί
38	όρθογώνια	τοξωτά	όρθογώνιοι-κυκλικοί
39	όρθογώνια	όρθογώνια	όρθογώνιοι

Σταυρὸ στὰ Πάνω Λεύκα⁷⁴⁴. Τὰ ἐντυπωσιακὰ θυρώματα τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης στὴν Λευκωσία⁷⁴⁵, ἡ νότια εἴσοδος στὸν νάρθηκα τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπολίτισσας⁷⁴⁶ καὶ ἡ βόρεια τῆς μητρόπολης τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος τῆς Λάρνακας⁷⁴⁷, τὸ δυτικὸ θυρῶμα τοῦ Τιμί-ου Σταυροῦ στὰ Πάνω Λεύκα⁷⁴⁸ καὶ τὰ θυρώματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Ὀλύμπια⁷⁴⁹, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔξοχα παραδείγματα ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀπλούστερα μὲ μπαρόκ καὶ νεοκλασικὰ στοιχεῖα (Π.Β.5.21) εἶναι τὰ θυρώματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Βαβατσινιά τῆς Λάρνακας⁷⁵⁰, τοῦ Ἁγίου Ἀνδρονίκου καὶ τῆς Ἁγίας Ἀθανασίας Ξυλοτύμπου Λάρνακας⁷⁵¹, ἡ νότια εἴσοδος στὸν κυρίως ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀλαμάνου τῆς Λεμεσοῦ⁷⁵², ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τῆς Λεμεσοῦ⁷⁵³, ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ Ἀποστόλου Λουκᾶ στὸ Κολόσι τῆς Λεμεσοῦ⁷⁵⁴ καὶ ἡ νότια εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Κλήρου⁷⁵⁵.

Βέβαια δὲν λείπουν καὶ ἀπλούστερα νεοκλασικὰ θυρώματα, ὅπως ἡ ἡμικυκλικὴ βόρεια εἴσοδος τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸ Καϊμακλί τῆς Λευκωσίας⁷⁵⁶ ἢ ἡ ὀρθογώνια βόρεια εἴσοδος μὲ τριγωνικὸ ἀέτωμα καὶ ἀνάγλυφ-φη ἐπιγραφὴ στὸ ὀριζόντιο πρέκι στὴν Παναγία τῆς Χρυσοπολίτισσας τῆς Λάρνακας⁷⁵⁷.

Ἀνάλογα μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ τὰ θυρώματα ἀπαντοῦν καὶ στὰ παράθυρα τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κύπρου μὲ ἐπιρροὲς τόσο ἀπὸ τὴν γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς ἐνετοκρατίας, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν κλασικισμὸ μὲ μπαρόκ, νεογοτθικὰ καὶ νεοκλασικὰ στοιχεῖα τοῦ 19ου αἰώνα, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ ὀθωμανικοῦ μπαρόκ. Τὰ συνηθέστερα παράθυρα στὴν Κύπρο (Π.Β.5.17 παράθυρα) εἶναι τὰ τοξωτά, μὲ χαμηλωμένα τόξα (Π.Β.5.22). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παράθυρα μὲ ἀπλὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἔχουν ἐφαρμοσθεῖ⁷⁵⁸, τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα εἶναι ἐκεῖνα, ποὺ ἔχουν πλαίσια σὲ προεξοχή, μὲ τριγωνικὴ

744. ΚΣΕΚ 20.

745. ΚΣΕΚ 3.

746. ΚΣΕΚ 9.

747. ΚΣΕΚ 10.

748. ΚΣΕΚ 20.

749. ΚΣΕΚ 24.

750. ΚΣΕΚ 12.

751. ΚΣΕΚ 14.

752. ΚΣΕΚ 16.

753. ΚΣΕΚ 17.

754. ΚΣΕΚ 18.

755. ΚΣΕΚ 22.

756. ΚΣΕΚ 7.

757. ΚΣΕΚ 9.

758. ΚΣΕΚ 2. Ἅγιος Κασσιανὸς στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας.

Π.Β.5.18.

Θυρώματα κυπριακά με μορφολογικά στοιχεία
με έπιρροές από την φράγκικη κυπριακή και την όθωμανική
άρχιτεκτονική και διακόσμηση όθωμανικού μπαρόκ



ΚΣΕΚ 14. Ό Άγιος Άνδρόνικος,
Ευλοτύμπου Λάρνακας



ΚΣΕΚ 5. Ό Άγιος Προκόπιος,
Έγκωμη Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 1. Ό Άγιος Σάββας,
Παλαιά πόλη τής Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 9. Η Χρυσοπολίτισσα,
Λάρνακα

Π.Β.5.19.

Θυρώματα κυπριακά με γοτθικά καὶ κλασικιστικά στοιχεία



ΚΣΕΚ 23. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος,
Ἀρεδίου Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 7. Ἡ Ἁγία Βαρβάρα,
Καϊμακλί Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 8. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος,
Παραλίμνη Ἀμμοχώστου



ΚΣΕΚ 11. Ὁ Ἅγιος Κων/τῖνος
Ἀλαμάνος, Βαρολίμνη Λάρνακας



ΚΣΕΚ 20. Νότιο Θύρωμα,
Τίμιος Σταυρός, Πάνω Λεύκαρα



ΚΣΕΚ 20. Δυτικό Θύρωμα,
Τίμιος Σταυρός, Πάνω Λεύκαρα



ΚΣΕΚ 10. Βόρειο Θύρωμα,
Μητρόπολη Λάρνακας



ΚΣΕΚ 24. Βόρειο Θύρωμα,
Άγιος Γεώργιος, Λύμπια Λευκωσίας

ἐπίστεψη στὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς, ὅπως τοῦ Ἁγίου Σάββα στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας⁷⁵⁹, εἴτε μὲ ὀρθογώνια προεξοχή καὶ ἐπίστεψη τύπου ἀντεστραμμένου Τ, ὅπως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς μητρόπολης τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος τῆς Λάρνακας⁷⁶⁰, εἴτε συνοδεύονται ἀπὸ πλαίσια καὶ τριγωνικὰ ἀετώματα, ὅπως τοῦ ἱεροῦ στὴν Παναγία τὴν Χρυσοπολίτισσα τῆς Λάρνακας⁷⁶¹, τὰ παράθυρα τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος στὸ χωριὸ Κάτω Δρυς τῆς Λάρνακας⁷⁶², τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Πέγεια τῆς Πάφου⁷⁶³ καὶ τῶν πλαγίων ὄψεων τῆς μητρόπολης τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος τῆς Λάρνακας⁷⁶⁴, ὅπου ἐναλλάσσονται μὲ τοξωτὰ ἀετώματα.

Ἐξίσου συχνὰ ἀπαντοῦν καὶ ὀξυκόρυφα παράθυρα (Π.Β.5.23.1), γεγονὸς ποὺ δὲν συνηθίζεται στὰ Δωδεκάνησα, ἐκτὸς τῆς περίπτωσης τῶν παραθύρων τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας⁷⁶⁵. Ἔτσι παρουσιάζονται ἀπλὰ ὀξυκόρυφα παράθυρα μὲ σύνθετη διατομή καὶ προεξέχον κλειδί, ὅπως τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸ Καϊμακλί τῆς Λευκωσίας⁷⁶⁶, ἀλλὰ καὶ μὲ προστατευτικὸ ἀέτωμα μὲ σύνθετη ἐπίσης διατομή, ποὺ στηρίζεται σὲ ἀνάγλυφα φουρούσια, ὅπως στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο Ἀλαμάνο στὴν Βαρόλιμνη Λάρνακας⁷⁶⁷ καὶ στὸ βόρειο παράθυρο τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἁγίας Ἑλένης στὴν Τόχνη τῆς Λάρνακας⁷⁶⁸.

Ἀπαντοῦν ὅμως καὶ τοξωτὰ παράθυρα μὲ ἡμικυκλικὰ τόξα (Π.Β.5.23.2) καὶ σύνθετη διατομή, ὅπως στὸν Ἅγιο Ἀντώνιο τῆς Λεμεσοῦ⁷⁶⁹, καὶ μὲ τριγωνικὰ ἀετώματα, ὅπως στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Ὀλύμπια⁷⁷⁰. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὰ εἶναι ἐπίσης τὰ τρίλοβα παράθυρα τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας⁷⁷¹. Δὲν λείπουν βεβαίως καὶ τὰ ὀρθογώνια παράθυρα (Π.Β.5.24) μὲ νεοκλασικὰ στοιχεῖα ἀπὸ πλαίσια καὶ γεῖσα, ὅπως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀλαμάνου στὴν Λεμεσό⁷⁷².

Ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάλογη ἀντιστοιχία καὶ στοὺς φεγγίτες μὲ τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησιεῖς τῆς Δωδεκανήσου (Π.Β.5.17, Φεγγίτες καὶ Π.Β.5.25).

759. ΚΣΕΚ 1.

760. ΚΣΕΚ 10.

761. ΚΣΕΚ 9.

762. ΚΣΕΚ 13.

763. ΚΣΕΚ 26.

764. ΚΣΕΚ 10.

765. ΚΣΕΔ 130.

766. ΚΣΕΚ 7.

767. ΚΣΕΚ 11.

768. ΚΣΕΚ 15.

769. ΚΣΕΚ 17.

770. ΚΣΕΚ 24.

771. ΚΣΕΚ 3.

772. ΚΣΕΚ 16.

Π.Β.5.21.

Θυρώματα κυπριακά με κλασικιστικά στοιχεῖα,
μπαρόκ καὶ νεοκλασικά



ΚΣΕΚ 12. Νότιο Θύρωμα, Άγιος
Γεώργιος, Βαβατσινιά Λάρνακας



ΚΣΕΚ 14. Βόρειο θύρωμα, Άγιος
Άνδρόνικος, Ξυλοτύμπου Λάρνακας

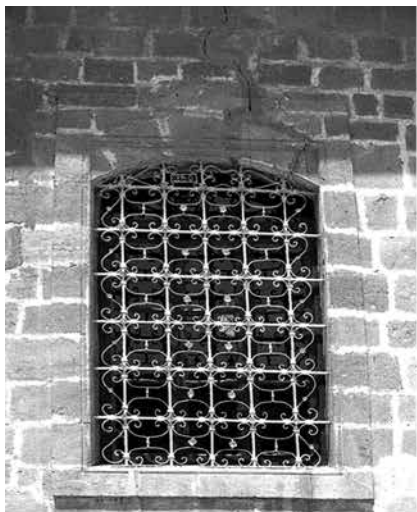


ΚΣΕΚ 16. Νότιο Θύρωμα,
Άγ. Γεώργιος Αλαμάνος,
Πεντάκωμο Λεμεσοῦ



ΚΣΕΚ 22. Νότιο Θύρωμα,
Εὐαγγελισμός, Κλήρου Λευκωσίας

Π.Β.5.22.
Τοξωτά παράθυρα κυπριακά



ΚΣΕΚ 1. Άγιος Σάββας,
Παλαιά πόλη Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 10. Μεταμόρφωση Σωτήρος,
Λάρνακα



ΚΣΕΚ 26. Εισόδια,
Πέγεια Πάφου



ΚΣΕΚ 10. Μεταμόρφωση Σωτήρος,
Λάρνακα

Π.Β.5.23.1.
Όξυκόρυφα παράθυρα κυπριακά



ΚΣΕΚ 7. Αγία Βαρβάρα,
Καϊμακλί Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 11. Άγιος Κων/νος Άλαμάνος,
Βαρολίμνη Λάρνακας

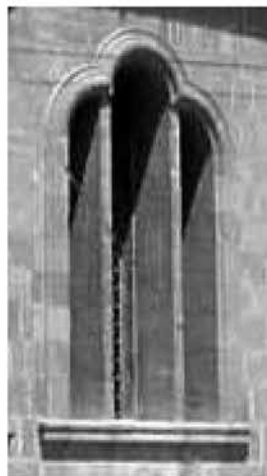
Π.Β.5.23.2.
Ήμικυκλικά παράθυρα κυπριακά



ΚΣΕΚ 17. Άγιος
Άντώνιος, Λεμεσός



ΚΣΕΚ 24. Άγιος
Γεώργιος, Λύμπια
Λευκωσίας



ΚΣΕΚ 3. Φανερωμένη,
Παλαιά πόλη
Λευκωσίας

Υπερτεροῦν βέβαια οἱ ἀπλοὶ ὀρθογώνιοι καὶ οἱ τοξωτοὶ (μὲ χαμηλωμένα τόξα) φεγγίτες, ὥστόσο δὲν λείπουν καὶ οἱ κυκλικοὶ καὶ οἱ ὀξυκόρυφοι, ἀλλὰ χωρὶς νὰ παρουσιάζουν τὴν μεγάλη ποικιλία αὐτῶν τῆς Δωδεκανήσου. Δὲν ἐφαρμόσθηκαν ὅμως οἱ ἀντίστοιχοι δωδεκανησιακοὶ τύποι μὲ σύνθετα μουσουλμανικὰ τόξα φεγγίτες, ὅπως καὶ στὰ ἀρχοντικά τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα. Συχνὴ ἐφαρμογὴ ἔχουν οἱ ἐλλειπτικοὶ φεγγίτες ἢ καὶ τοῦ τύπου «μάτι τοῦ βοδιοῦ - *oeil de bœuf*», ὅπως στὴν Ἁγία Βαρβάρα στὸ Καϊμακλί τῆς Λευκωσίας⁷⁷³, στὸν Ἅγιο Σάββα στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας⁷⁷⁴, στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο Ἀλαμάνο, στοὺς Ἁγίους Κοσμᾶ καὶ Δαμιανὸ⁷⁷⁵ καὶ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὰ Πάνω Λεύκα⁷⁷⁶. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι ὁ τρίλοβος φεγγίτης τῆς δυτικῆς ὁψης τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης στὴν παλαιὰ πόλη τῆς Λευκωσίας⁷⁷⁷ καὶ οἱ δίλοβοι φεγγίτες τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὰ Πάνω Λεύκα⁷⁷⁸.

Χρησιμοποιήθηκαν σὲ ἀπλουστευμένη μορφή ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, οἰκεῖα καὶ γνωστὰ στὴν Κύπρο, ἀπὸ τὴν φράγκικη καὶ τὴν ἐνετικὴ περίοδο, καὶ κυρίως τὴν γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπως τὰ ὀξυκόρυφα τόξα καὶ τὰ σταυροθόλια στὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου (Π.Β.5.2, *θόλοι καὶ νευρώσεις*). Τὸ χαρακτηριστικὸ τους γνώρισμα εἶναι ἡ ἀποφυγὴ χρήσης διαγώνιων νευρώσεων, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων⁷⁷⁹, σὲ ἀντίθεση μὲ τῆς Δωδεκανήσου, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ χρῆση διαγώνιων νευρώσεων κυκλικῆς ἢ ὀρθογώνιας διατομῆς. Ἀντίθετα γίνεται εὐρύτατη ἐφαρμογὴ ἐγκάρσιων ἐνισχυτικῶν τόξων ὀρθογώνιας διατομῆς, ποὺ φέρονται συνήθως ἀπὸ κιλλίβαντες, ἢ φουρούσια, στοὺς πλάγιους τοίχους (Π.Β.5.7). Οἱ ἐγκάρσιοι θόλοι τῶν σταυροθολίων δὲν ἔχουν συχνὰ τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τοὺς ἐπιμήκεις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Δωδεκανήσου. Τέμνονται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἐμφανίζοντας ὑπερύψωση στὸ κέντρο σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐπιμήκεις, τῶν ὁποίων ἡ κορυφὴ εἶναι συνήθως ὀριζόντια (Π.Β.5.15 καὶ Π.Β.5.2, *θόλοι*). Ἐπικρατεῖ τότε ἡ αἴσθησις τῆς καμαροσκέπαστης ἐκκλησίας μὲ ὀξυκόρυφο βεβαίως θόλο, ἀντὶ τῶν σταυροθολίων, ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ἐγκάρσιους μικρότερους θολίσκους. Ὅξυκόρυφα τόξα συνδέουν καὶ τὶς κιονοστοιχίαις στὶς δίκλιτες καὶ στὶς τρίκλιτες σταυροθολιακὲς βασιλικές.

Σπάνια γίνεται χρῆση ἐσωτερικῶν ἡμικιόνων ἢ ὀρθογώνιων παραστά-

773. ΚΣΕΚ 7.

774. ΚΣΕΚ 1.

775. ΚΣΕΚ 11.

776. ΚΣΕΚ 20.

777. ΚΣΕΚ 3.

778. ΚΣΕΚ 20.

779. ΚΣΕΚ 5. Στὸ ὑπερυψωμένο σταυροθόλιο τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὸ Μετόχι τῆς μονῆς Κύκκου τῆς Λευκωσίας γίνεται χρῆση διαγώνιων νευρώσεων.

*Π.Β.5.24.
Ὅρθογώνια παράθυρα κυπριακά*



*ΚΣΕΚ 14.
Ἅγιος Ἀνδρόνικος,
Ευλοτύμπου Λάρνακας*



*ΚΣΕΚ 16.
Ἅγιος Γεώργιος
Ἄλαμάνος,
Πεντάκωμο Λεμεσοῦ*

Π.Β.5.25.
Φεγγίτες κυπριακοί



Όρθογώνιοι, ΚΣΕΚ 15. Άγιος
Κωνσταντίνος, Τόχνη Λάρνακας



Όξυκόρυφοι, ΚΣΕΚ 7. Αγία Βαρβάρα,
Καϊμακλί Λευκωσίας



Τοξωτοί, ΚΣΕΚ 10. Μητρόπολη
Λάρνακας



Κυκλικοί, ΚΣΕΚ 2. Άγιος Κασσιανός,
Παλαιά πόλη Λευκωσίας



Έλλειπτικοί, ΚΣΕΚ 1. Άγιος Σάββας,
Παλαιά πόλη Λευκωσίας



Έλλειπτικοί ή «Oeil de beuf»,
ΚΣΕΚ 10. Μητρόπολη Λάρνακας



Τρίλοβοι, ΚΣΕΚ 3. Η Φανερωμένη
στην παλαιά πόλη Λευκωσίας



Δίλοβοι, ΚΣΕΚ 20. Τίμιος Σταυρός,
Πάνω Λεύκαρη Λάρνακας

Π.Β.5.26.

Πίνακας στεγών κόγχης ιεροῦ σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν Κύπρου



Ἀπλή τεταρτοσφαιρική, ΚΣΕΚ 12.
Ἅγιος Γεώργιος, Βαβατσινιά
Λάρνακας, ἐξωτερικὴ ἀποψη



Μὲ τρεῖς ἀκτινωτοὺς ὀξυκόρυφους
θολίσκους, ΚΣΕΚ 26. Εἰσόδια,
Πέγεια Πάφου, ἐξωτερικὴ ἀποψη



ΚΣΕΚ 12. Ἑσωτερικὴ ἀποψη



ΚΣΕΚ 26. Ἑσωτερικὴ ἀποψη



Μὲ 5 ἀκτινωτοὺς ὀξυκόρυφους
θολίσκους, ΚΣΕΚ 14. Ἅγ. Ἀνδρόνικος,
Εὐλοτύμπου Λάρνακας,
ἐξωτερικὴ ἀποψη



Μὲ δὶρριχτες ἀκτινωτὲς στέγες,
ΚΣΕΚ 23. Ἅγιος Γεώργιος, Ἀρεδιοῦ,
Λευκωσίας, ἐξωτερικὴ ἀποψη

δων στους πλάγιους τοίχους⁷⁸⁰, αφού επικρατούν οι εξωτερικές άντηρίδες για την ανάληψη των φορτίων των σταυροθολίων και των πλάγιων ωθήσεων. Τα κιονόκρανα των δίκλιτων και τρίκλιτων ναών, αλλά και τα φουρούσια των σφενδονίων, παρουσιάζουν μορφολογικό ενδιαφέρον και έχουν επινοηθεί ποικίλες μορφές, ανάλογες με των δωδεκανησιακών ναών, που αξίζει να μελετηθούν και να αξιολογηθούν.

Στις κόγχες του ιεροῦ γίνεται ευρύτερη εφαρμογή της στέγασης με τρεῖς ἢ πέντε ἀκτινωτοὺς θόλους, ὅπως καὶ στὰ Δωδεκάνησα. Συνήθως ὁμως χρησιμοποιοῦνται νευρώσεις ὀρθογώνιας διατομῆς σ' αὐτοὺς τοὺς θόλους τῶν κογχῶν τοῦ ιεροῦ, ἀντὶ τῆς κυκλικῆς διατομῆς τῶν ἀντίστοιχων δωδεκανησιακῶν ἐκκλησιῶν. Συνηθίζεται μάλιστα τὸ πλάτος τῆς κόγχης νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ πλάτος τῶν σταυροθολίων, ὅποτε ἡ στέγασή τους ἔχει ὀξυκόρυφο τόξο στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη, σὲ ἀντίθεση μὲ τῶν ἀνάλογων δωδεκανησιακῶν ἐκκλησιῶν, πού εἶναι ἡμικυκλικό. Ἐξίσου ἐφαρμόζονται βεβαίως καὶ οἱ ἡμικυκλικές ἐσωτερικὰ κόγχες, πού καλύπτονται μὲ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο, ὅπως καὶ στὰ Δωδεκάνησα καὶ γενικὰ στὴν βυζαντινὴ ναοδομία (Π.Β.5.26). Παρουσιάζεται ἐνίοτε τὸ φαινόμενο, ὅταν ἐξωτερικὰ ἡ στέγαση γίνεται μὲ ἀκτινωτοὺς θόλους, ἐσωτερικὰ νὰ καλύπτονται ἀπὸ τεταρτοσφαιρικὸ θόλο, ὅπως στὴν Παναγία τὴν Φανερωμένη στὴν Λευκωσία⁷⁸¹ (Π.Β.5.15) καὶ στὸν Ἅγιο Ἀνδρόνικο καὶ στὴν Ἁγία Ἀθανασία στὸ χωριὸ Ξυλοτύμβου Λάρνακας⁷⁸² (Π.Β.5.6), ἴσως μετὰ ἀπὸ νεότερη ἐπέμβαση.

Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ἐξοπλισμοῦ τῶν σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κύπρου, τῶν τέμπλων, τῶν δεσποτικῶν θρόνων, τῶν ἀμβώνων, τῶν προσκυνηταριῶν καὶ τῶν κιβωρίων παρουσιάζει ἀνάλογο ἐνδιαφέρον μὲ ἐκείνων τῆς Ρόδου. Ἐπικρατοῦν τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα, πού εἶναι συνήθως τριμερῆ μὲ πλούσια διακόσμηση ὀθωμανικοῦ μαρρόκ. Συνηθίζεται μάλιστα τὸ δωδεκάορτο νὰ ἔχει δύο σειρὲς εἰκόνων (Π.Β.5.26). Ἐμφανίζονται καὶ μαρμάρινα τέμπλα ἐπίσης⁷⁸³.

Οἱ τεχνικὲς δόμησης στίς ἐκκλησίες αὐτὲς εἶναι κοινὲς μὲ τὶς δωδεκανησιακές, καθότι εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ λιθοδομές, ἄλλοτε ἐμφανεῖς καὶ ἄλλοτε ἐπιχρισμένες ἐξ ὀλοκλήρου, ἢ μὲ ἐμφανῆ τὰ φέροντα καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα (ἀντηρίδες, πλαίσια τόξων καὶ ἀνοιγμάτων). Οἱ ἐμφανεῖς λιθοδομές εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένες, μὲ λαξευτοὺς καὶ ἀρμο-λογημένους λίθους σὲ δόμους. Οἱ ἐπιχρισμένες λιθοδομές ἔχουν συνήθως λιγότερο ἐπιμελημένους λίθους. Οἱ λίθοι ὁμοιάζουν πολὺ μὲ τὸν ροδίτικο πωρόλιθο. ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀφθονεῖ καὶ στὴν Κύπρο. Οἱ κατασκευ-

780. ΚΣΕΚ 15. Στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο καὶ στὴν Ἁγία Ἐλένη στὴν Τόχνη τῆς Λάρνακας.

781. ΚΣΕΚ 13.

782. ΚΣΕΚ 14.

783. ΚΣΕΚ 24. Ὅπως στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Ὀλύμπια.

αστικές τεχνικές είναι ανάλογες με αυτές της Δωδεκανήσου, ἂν ἐξαίρεθoύν οἱ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς, ποὺ δὲν χρησιμοποιoῦνται στὴν Κύπρο. Ὁμοίως γινόταν χρήση ξυλοτύπων στὴν θολοδομία καὶ στὰ τόξα, καθὼς βεβαίως καὶ μεταλλικῶν ἑλκυστήρων γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν πλάγιων ὠθήσεων.

Ὁ σταυροθολιακὸς τύπος στὸν εὐρύτερο χώρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

Χρήση νευρωτῶν σταυροθολίων ἔχει ἐπισημανθεῖ στὴν Ὑδρα καὶ γενικὰ σταυροθολίων στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα.

Στὴν Ὑδρα ἔγινε ἐφαρμογὴ νευρωτῶν σταυροθολίων στὸ διώροφο ἀνοικτὸ ἐξωνάρθηκα μὲ γυναικωνίτη στὸ πατάρι τῆς μονόχωρης τρίκογχης βασιλικῆς μὲ τροῦλο τῆς Ὑπαπαντῆς (1780). Ὁ ἐξωνάρθηκας εἶναι μεταγενέστερος τῆς ἐκκλησίας. Ἔχει δύο σταυροθόλια σὲ κάθε ὄροφο μὲ νευρώσεις κυκλικῆς διατομῆς καὶ ὑπερύψωση (Π.Β.5.27.1). Ἀνάλογα σταυροθόλια ἐμφανίζονται καὶ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Πάντων (1774), τοῦ Χριστοῦ (1808) καὶ στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου (1773 ἐπίσκεψη), ὅπου τὸ 1803 μεταφέρθηκαν καὶ ἐνταφιάσθηκαν τὰ ὀστὰ τοῦ νεομάρτυρα καὶ πολιοῦχου τῆς Ρόδου Κωνσταντίνου τοῦ Ὑδραίου, ὁ ὁποῖος μαρτύρησε τὸ 1800⁷⁸⁴, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρχοντικὰ τοῦ νησιοῦ, ὅπως στὴν λότζια τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Τομπάζη⁷⁸⁵.

Στὴν πλησιέστερη πρὸς τὰ Δωδεκάνησα περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου, στὶς Κυκλάδες, φαίνεται ὅτι ἡ χρήση τῶν σταυροθολίων εἶναι ἀρκετὰ συχνή, ιδιαίτερα σὲ μερικὰ νησιά (Π.Β.5.28). Στὴν Θήρα, στὴν Νάξο καὶ στὴν Ἀνάφη, ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα μονόκλιτων βασιλικῶν στεγασμένων μὲ σταυροθόλια. Στὴν Θήρα ἀπαντοῦν ἐπίσης καὶ δίκλιτοι ναοί, τῶν ὁποίων τὸ ἓνα κλίτος καλύπτεται μὲ σταυροθόλια καὶ τὸ ἄλλο μὲ θόλο. Ἀλλὰ καὶ σὲ σπηλαιώδεις ναοὺς στὴν διαμόρφωση τῶν ὀροφῶν γίνεται χρήση σταυροθολίων, καθὼς καὶ σὲ τρίκλιτους⁷⁸⁶. Μορφολογικὰ στοιχεῖα δυτικῶν ἐπιρροῶν, ὅπως ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφα τόξα καὶ καμάρες, ἀλλὰ καὶ ἀναγεννησιακὰ θυρώματα εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιρροῶν τῆς μακρόχρονης κυριαρχίας τῶν Βενετσιάνων στὶς Κυκλάδες. Στὴν Τήνη ὁ ἀρχιμάστορας Στρατῆς Κολλονάρης ἀπὸ τὴν Σμύρνη, γνωστὸς ὡς Εὐστράτιος Σμυρναῖος, σχεδίασε καὶ κατασκεύασε τὸν ἀρχικὸ ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας (τὸ 1830) καὶ στὴν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου τὸν ἐνοριακὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφω-

784. ΚΣΕΚ 3.

785. Φινέ [1979], 225-236.

786. Δημητροκάλλης [1993], 189-191 καὶ 198.

σης τοῦ Σωτήρος, στὸν τύπο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς στεγασμένης μὲ ὑπερυψωμένη καμάρα καὶ σφενδόνια τὸ μεσαῖο κλίτος καὶ μὲ σταυροθόλια μὲ ὑπερύψωση τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὶς στοές (Π.Β.5.29). Ἡ υἱοθέτηση ἀπὸ τὸν ἀρχιμάρτυρα μορφολογικῶν στοιχείων ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴν δυτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτέλεσε ἐκούσια προσπάθεια γιὰ τὴν δημιουργία ἐνὸς πρότυπου μνημειακοῦ συνόλου κατάλληλου νὰ στεγάσει ἕνα πανελλήνιο προσκύνημα⁷⁸⁷.

Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη παρουσιάζονται κάποια κοινὰ στοιχεῖα καὶ στὶς ἀντίστοιχες λεγόμενες λεσβιακὲς βασιλικές⁷⁸⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρο, στὴν Λέσβο παρατηρεῖται χρῆση σταυροθολίων, ἀλλὰ προσαρμοσμένων στὶς τοπικὲς κατασκευαστικὲς συνήθειες καὶ ἐνταγμένων στὴν ξύλινη στέγη. Ἡ χρῆση τῶν καμπυλωμένων ὀροφῶν καὶ τῶν σταυροθολίων, μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν ἐπιχρισμάτων σὲ μπαγδατί, στὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῶν μεγάλων τρίκλιτων βασιλικῶν τῆς Λέσβου, ἀποτέλεσε προσπάθεια προβολῆς τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα παράλληλα μὲ τὴν κοινοτικὴ λειτουργία τους (Π.Β.5.27.2). Ὁ συναγωνισμὸς στὴν πολυτέλεια τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν λεσβιακῶν βασιλικῶν ἀντανακλοῦσε τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς κάθε κοινότητος⁷⁸⁹.

Ἡ ἐπισκευὴ τῶν παλαιῶν ναῶν καὶ οὐσιαστικὰ ἡ ἐκ βάθρων ἀνακαίνισή τους γιὰ τὴν δημιουργία τῶν λεσβιακῶν ὑπῆρξε ἐπιλογὴ στρατηγικῆς σημασίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Μέχρι τὸ 1840, τὴν περίοδο τῶν μεταρρυθμίσεων, ἡ διοίκηση τῶν χριστιανῶν ἦταν εὐθύνῃ τῆς ἐκκλησίας τοῦ νησιοῦ, ὅπως συνέβαινε καὶ στὰ Δωδεκάνησα, ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρῃ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Ἡ ναοδομία μὲ τὶς τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικὲς ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δομὲς τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Λέσβου. Οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ δὲν ὑπῆρξαν μόνον λατρευτικοὶ χώροι, ἀλλὰ καὶ χώροι στέγασσης ὅλων τῶν κοινοτικῶν ἐκδηλώσεων, ὡς οὐσιαστικὰ διοικητικὰ καὶ οἰκονομικὰ κέντρα τῶν ὀρθοδόξων τοῦ νησιοῦ. Οἱ οἰκονομικοὶ πόροι γιὰ τὴν κατασκευὴ τους προέρχονταν ἀπὸ συνεισφορὰς τῆς κοινότητος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ πλεονάσματα ἀπὸ τὴν διαχείριση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τους, ὅπως καὶ στὰ Δωδεκάνησα. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τοῦ νησιοῦ, στὴν ὁποία συνέβαλε καὶ ἡ προνομιακὴ μεταχείριση τῆς Λέσβου, δημιούργησε ἰδεώδεις συνθῆκες γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν τρίκλιτων βασιλικῶν⁷⁹⁰.

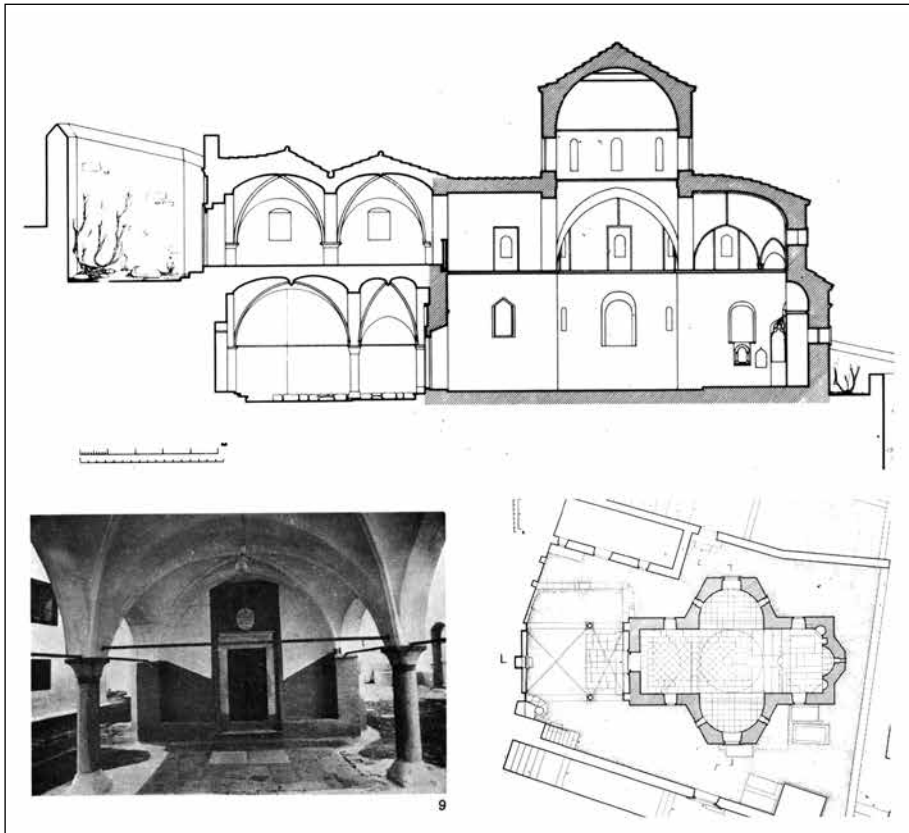
787. Πουλημένος [1998].

788. Τσιτιμάκη [1998], Μεταμόρφωση Μεγαλοχωρίου Λέσβου, 265-274.

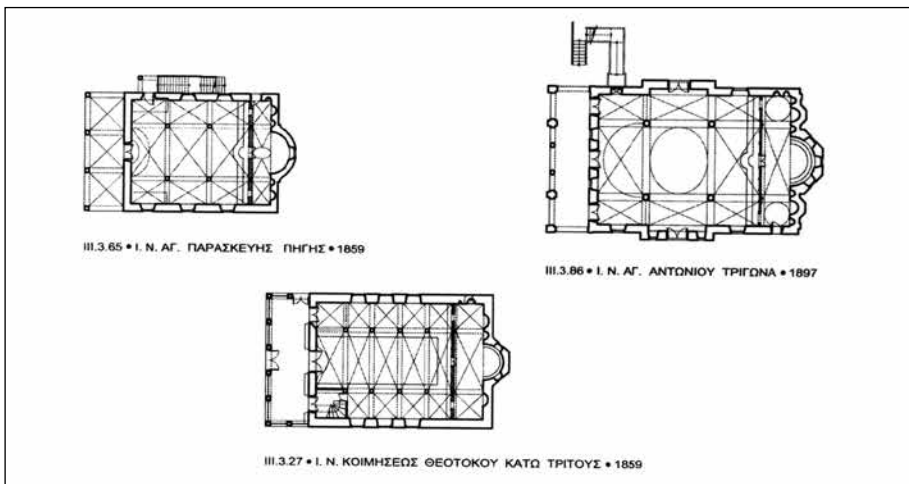
789. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 273-4.

790. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 270-3. «Τὸ παράδειγμα τῆς Λέσβου δείχνει ὅτι ἡ ναοδομία τοῦ 18ου -19ου αἰῶνα συνδέθηκε ἄρρηκτα μὲ τὶς ἐθνικοθρησκευτικὲς δομὲς καὶ τοὺς μετα-

Π.Β.5.27.1.
 Ύπαπαντή "Υδρας, Φινέ, ΕΕΜΑ (1979)



Π.Β.5.27.2.
 Λεσβιακές τρίκλιτες βασιλικές, Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.]

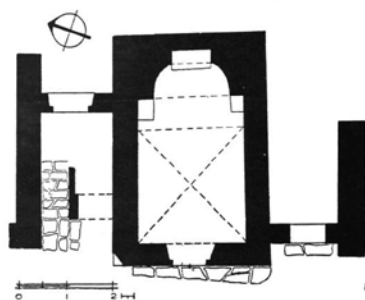


Π.Β.5.28.

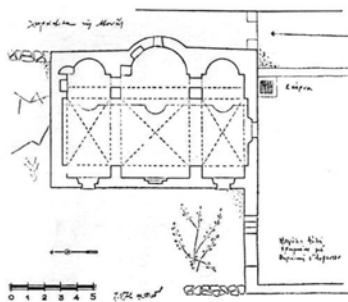
Μεταβυζαντινή ναοδομία Κυκλάδων,
Δημητροκάλλης ΕΕΜΑ 4 (1993)



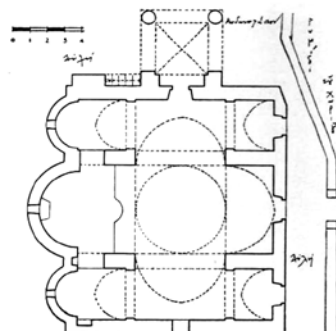
Άγιος Ιωάννης, Οία Θήρας
(Ι. Κουμανούδης)



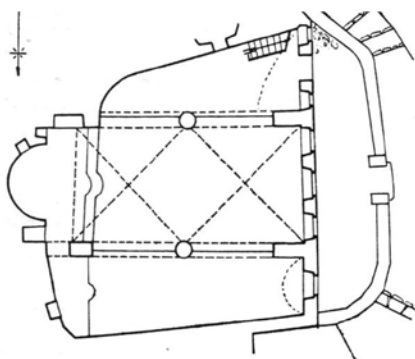
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος,
Νιμποριό Θήρας (Δ. Βασιλειάδης)



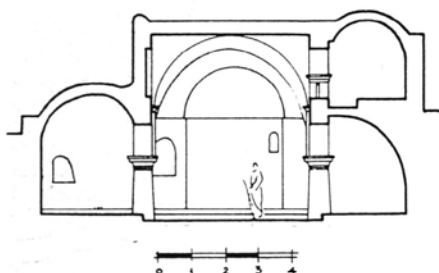
Άγιος Θαλαλαῖος,
Ήμεροβίγλι Θήρας (Ι. Κουμανούδης)



Παναγία Λαγκαδιοῦ,
Κοντοχώρι Θήρας (Ι. Κουμανούδης)

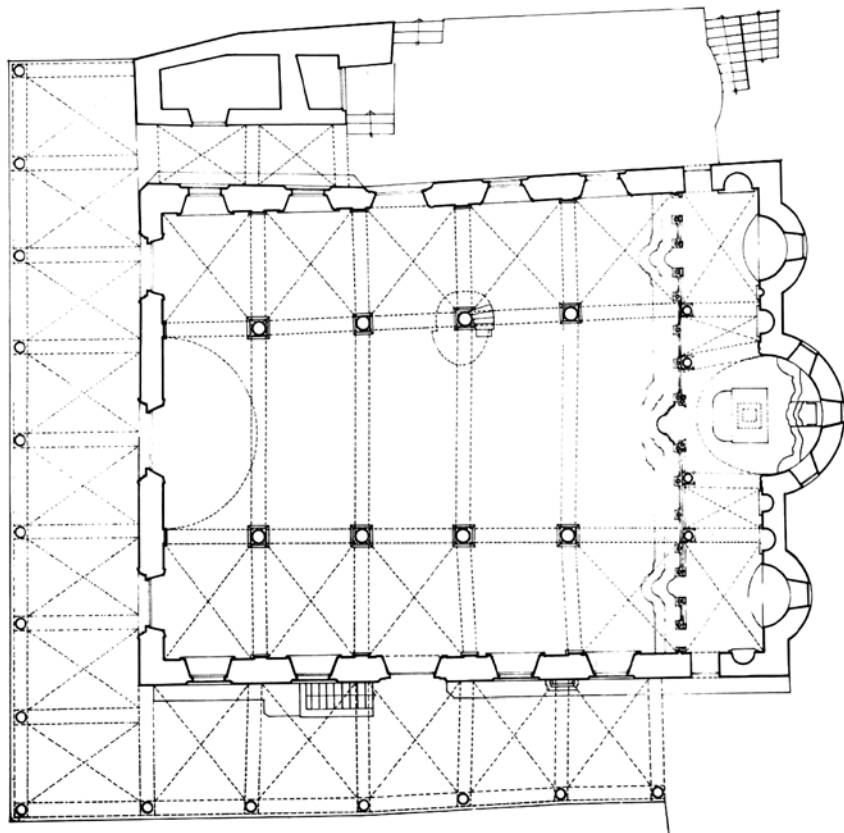


Άγία Τριάδα, Οία Θήρας (Ι. Κουμανούδης). Κάτοψη και ἐγκάρσια τομή



Π.Β.5.29.

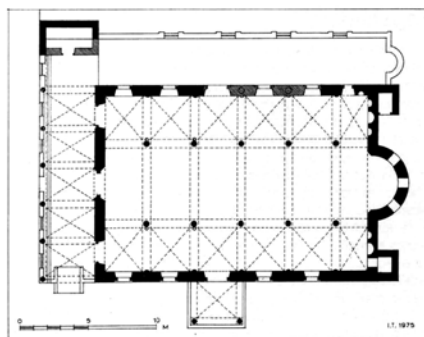
Εὐαγγελίστρια Τήνου καὶ Μεταμόρφωση Ἑρμούπολης Σύρου,
Πουλημένος ΕΕΜΑ 5 (1998)



Εὐαγγελίστρια Τήνου. Κάτοψη ὀρόφου σὲ ἀναπαράσταση



13



Μεταμόρφωση, ἀρχικὴ μορφή, Ἑρμούπολη Σύρου
(Ι. Τραυλός, Α. Κόκκου)

Σὲ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ στοιχεῖα ἐπίσης παρατηρεῖται μία ἀντίστοιχη πορεία στοὺς δωδεκανησιακοὺς καὶ στοὺς λεσβιακοὺς ναοὺς. Ἀρχικὰ ἡ ἀναζήτηση ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν στοὺς λεσβιακοὺς ναοὺς μέσα ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ μπαρόκ δημιούργησε νέους τύπους, ἰδιαίτερα τὸν 18ο αἰώνα καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου, ὅπως καὶ στὴν δωδεκανησιακὴ ναοδομία. Στὴν συνέχεια ἡ ἀποστασιοποίηση ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ μπαρόκ καὶ οἱ δυτικὲς ἐπιδράσεις στὶς ἐθνικὲς ομάδες ἐκφράσθηκαν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τὴν εἰσαγωγή πολλῶν νεοκλασικῶν μορφολογικῶν στοιχείων⁷⁹¹. Παράλληλα μὲ τοὺς λεσβιακοὺς καὶ τοὺς δωδεκανησιακοὺς ναοὺς κτίζονται καὶ νεοκλασικὲς ἐκκλησίαι στὶς δύο περιοχές, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ ἀντίστοιχου ρεύματος στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀθήνα. Στὴν Ρόδο τὸν 19ο αἰώνα κτίζονται οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ στὸ Παραδείσι καὶ στὰ Σιάννα⁷⁹² στὸν νεοβυζαντινὸ τύπο τῆς τρίκλιτης σταυροειδοῦς, μὴ ἐγγεγραμμένης, μὲ τροῦλο ἐκκλησίας. Ἀντίστοιχο κίνημα ἐμφανίζεται καὶ στὴν Λέσβο ἀπὸ ἀρχιτέκτονες κυρίως στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τὰ παραδείγματα τῶν τρίκλιτων τρουλαίων ναῶν τοῦ Ἁγίου Θεράποντος στὴν Μυτιλήνη (1894-1915)⁷⁹³, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου Ἀκκλειδιοῦ τοῦ 1901⁷⁹⁴, τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου Παναγιούδας τοῦ 1896⁷⁹⁵ καὶ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν στὸ ὁμώνυμο χωριὸ Ταξιαρχῶν (Καγιανιοῦ) τοῦ 1903⁷⁹⁶, δείχνουν τὴν παράλληλη προσπάθεια καθιέρωσης τοῦ νέου στυλ.

Τὰ σταυροθόλια φαίνεται ὅτι γοήτευαν ἰδιαίτερα τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, μέχρι καὶ τῆς ἴδιας τῆς Κωνσταντινούπολης⁷⁹⁷. Ὁ συνδυασμὸς τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς τρίκλιτων σταυροθολιακῶν ἐκκλησιῶν δωδεκανησιακοῦ τύπου, ἀλλὰ μὲ ξύλινες στέγες, ἀνάλογες μὲ τῶν λεσβιακῶν ναῶν, ἐμφανίζεται καὶ στὸ μοναδικὸ παράδειγμα τῆς μητρόπολης τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου στὴν Σπάρτη τῆς Πισιδίας⁷⁹⁸ (Π.Β.2.24). Ἡ μόνη διαφορὰ ἀπὸ τὶς λεσβιακὲς εἶναι ὅτι

σηματισμοὺς τῆς χριστιανικῆς κοινότητος καὶ τὸν σημαίνοντα ρόλο, ποὺ διαδραμάτισαν οἱ τρίκλιτες βασιλικές».

791. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 183-272.

792. ΚΣΕΔ 54. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμονας.

793. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 138 καὶ 462-3. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀ. Ἀδαλῆς καὶ Δ. Μεϊμάρης, μετὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν ἀρχικῶν σχεδίων τρουλαίου ναοῦ, κλήθηκαν νὰ ὑποβάλλουν νέα «ἄνευ τρούλου», γιὰ νὰ καμφθεῖ τελικὰ ἡ ἀντίσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς.

794. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 138 καὶ 457-8.

795. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 138 καὶ 464.

796. Τσιτιμάκη [2006] [δ.δ.], 138 καὶ 468-470.

797. Τσιτιμάκη [2004], 187-204. Ἀντίστοιχα σταυροθόλια σὲ μπαγδατί, σὲ κεντρικὸ σημεῖο, δίκην τρούλου, ἔχουν ἐφαρμοσθεῖ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Φανάρι καὶ στὴν Βαλουκλιώτισσα στὴν Κωνσταντινούπολη.

798. ΚΣΕΔ 130.

ή ξύλινη στέγη δεν είναι ενιαία, αλλά αποτελείται από διασταυρούμενες δίρριχτες στέγες, αντίστοιχες με τὰ σταυροθόλια και ανάλογες με τις δίρριχτες τῶν δωδεκανησιακῶν, πού ὅμως δεν εἶναι ξύλινες.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀναβίωσης ἢ τῆς συνέχισης τῆς κατασκευῆς δυτικότροπων ἐκκλησιῶν τὴν ἴδια περίοδο τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα παρουσιάζεται καὶ σὲ ἄλλες περιοχές τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, καὶ εἰδικότερα στὶς φραγκοκρατούμενες καὶ βενετοκρατούμενες γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα νησιωτικὲς περιοχές τοῦ Αἰγαίου, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἑπτανήσου.

Στὴν Χίο φαίνεται ὅτι ἀπὸ νωρὶς εἶχε γενικευθεῖ ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς, ὑπὸ τις δυτικὲς καλλιτεχνικὲς ἐπιρροές, κατὰ τὴν γενοβέζικη περίοδο (1346-1566)⁷⁹⁹. Ἀναπτύσσεται μία αὐτόνομη τοπικὴ ἀρχιτεκτονικὴ με δυτικὲς ἐπιδράσεις. Οἱ βασιλικὲς τῆς Χίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (1566-1912) ἀποτελοῦνται ἀπὸ τις μικρὲς μονόχωρες τῆς ὑπαίθρου (με χαρακτηριστικὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ παράδοση) καὶ ἀπὸ τις μεγάλες τοῦ Κάμπου (με χαρακτηριστικὰ τῆς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς με δυτικὲς ἐπιρροές) καὶ λίγες δίκλιτες⁸⁰⁰. Οἱ δίκλιτες βασιλικὲς ἐξυπηρετοῦσαν θρησκευτικὲς ἀνάγκες καὶ τῶν δύο δογμάτων, τῶν ὀρθόδοξων καὶ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν⁸⁰¹. Οἱ μονόκλιτες στεγάζονται με καμάρες, ἐνῶ οἱ δίκλιτες με καμάρες στὸ κυρίως κλίτος καὶ στὸ πλάγιο, εἴτε με καμάρα εἴτε με σταυροθόλια. Ἐνίοτε οἱ μονόκλιτες ἔχουν καὶ προστῶο στεγασμένο ἐπίσης με σταυροθόλιο. Οἱ θόλοι ἔχουν σφενδόνια με παραστάδες καὶ ἐνδιάμεσες ἡμικυκλικὲς τυφλὲς ἀψίδες μέχρι τὴν γένεση τῶν τόξων, ὅπου συνήθως περιτρέχει τὴν ἐκκλησίᾳ ὀριζόντιος κοσμήτης. Τὰ σταυροθόλια καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση βεβαίως ἀποτελοῦν στοιχεῖα κοινὰ καὶ στὶς δωδεκανησιακὲς ἐκκλησίες τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα. Τὸ δυτικὸ τμήμα χρησίμευε ὡς γυναικωνίτης με ἰδιαίτερη εἴσοδο ἀπὸ τὴν δυτικὴ ὄψη, γι' αὐτὸ καὶ ἡ κύρια εἴσοδος γινόταν ἀπὸ τις πλάγιες πλευρὲς καὶ τὸ ἀνατολικὸ ὡς ἱερό. Στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἀπομόνωση τῶν γυναικῶν καὶ ὁ γυναικωνίτης ἀτόνησε καὶ ἡ δυτικὴ εἴσοδος λειτουργοῦσε ὡς ἡ κύρια. Οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡμικυλινδρικές, ἐνῶ ἐσωτερικὰ ὑπάρχουν καὶ ἐλλειψοειδεῖς καὶ πεπλατυσμένες. Ἐνίοτε ἡ κόγχη τοῦ δευτερεύοντος κλίτους ἦταν ἐντοιχισμένη στὸ πλάτος τοῦ τοίχου⁸⁰². Σὲ ἐξαιρετικὲς βεβαίως περιπτώσεις ἐφαρμόσθηκαν καὶ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι τῆς βυζαντινῆς παράδοσης τοῦ νησιοῦ, ὅπως εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ (1578-1586), στὸν τύπο τοῦ νησιώτικου ὀκταγωνικοῦ ναοῦ, ὅπου ἡ πρωτοβουλία τῶν ἱδρυτῶν του θὰ πρέπει νὰ

799. Μπούρας [1982], 244-7.

800. Βουρνοῦς [1998], 61, 68.

801. Σάρου [1931], 286 καὶ Βουρνοῦς [1998], 61.

802. Βουρνοῦς [1998], 61-64.

έρμηνευθεῖ εἴτε ὡς τάση μίμησης τῆς Νέας Μονῆς τοῦ νησιοῦ εἴτε ὡς συνειδητὴ προσπάθεια συντήρησης τῶν βυζαντινῶν προτύπων⁸⁰³.

Ἡ διακόσμηση τῶν χιακῶν βασιλικῶν τοῦ Κάμπου ἔχει στοιχεῖα δυτικῆς καὶ ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς⁸⁰⁴. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας προστέθηκε καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ ὁποία ἐπηρέασε τὶς μορφές καὶ τὴν διακόσμηση καὶ ἐμπλούτισε τὴν τοπικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση⁸⁰⁵, ὅπως συνέβη καὶ στὶς δωδεκανησιακὲς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες. Ἡ χρῆση λαξευτῆς τοιχοποιίας καὶ τοπικῶν δίχρωμων (ξανθῶν καὶ κόκκινων) πωρολίθων στὰ ὑπέρθυρα τῶν ἀνοιγμάτων, τὰ μαρμάρινα ὀρθογώνια θυρώματα μὲ γεῖσα καὶ ἐπίσης δίχρωμα λευκὰ καὶ γκρίζα μάρμαρα, ἀλλὰ καὶ οἱ τοξωτὲς ἢ ὀξυκόρυφες ὑπέρθυρες κόγχες, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὄψεων⁸⁰⁶.

Ἡ ἀναβίωση δυτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο

Ἀφομοίωση δυτικῶν κυρίως μορφολογικῶν στοιχείων σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς παρατηρεῖται καὶ στὴν Μονεμβασία κατὰ τὴν περίοδο τῆς β' ἐνετοκρατίας καὶ περὶ τὸ 1700, ὅπως οἱ ἐπιμελημένες μὲ λαξευτὴ λιθοδομὴ ὄψεις καὶ ἰδιαιτέρα ἡ δυτικὴ, μὲ τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα καὶ τοὺς στρογγυλοὺς φεγγίτες, καθὼς καὶ τὰ ἐντυπωσιακὰ σύνθετα θυρώματα μὲ βενετσιάνικα ἀναγεννησιακὰ καὶ μπαρόκ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ ὄψιμες ἐπιβιώσεις γοθικῶν στοιχείων καὶ ὀξυκόρυφων τόξων⁸⁰⁷.

Στὴν Κρήτη, καθ' ὅλη τὴν ὕστερη μεσαιωνικὴ περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας, κατασκευάσθηκαν ἀρκετὰ λατινικὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα, καθεδρικοὶ ναοὶ καὶ μοναστηριακὲς ἐκκλησίες διαφόρων δυτικῶν ταγμάτων ὕστερογοθικῆς (14ου καὶ 15ου αἰώνα) καὶ ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς (16ου καὶ 17ου αἰώνα)⁸⁰⁸. Διαμορφώθηκε συγχρόνως καὶ μία τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν ὀρθόδοξη ναοδομία τόσο στὶς μεγάλες πόλεις, ὅσο καὶ στὴν ὕπαιθρο⁸⁰⁹. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ διατήρησε τοὺς βασικοὺς τύπους τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, ἀφομοίωσε ὅμως καὶ ἀρκετὰ δυτικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως τοὺς ὀξυκόρυφους θόλους καὶ τὰ ἐντυπωσιακὰ ὕστερογοθικὰ θυρώματα καὶ τὰ ἀνοίγματα, διακοσμημένα μὲ γλυπτικὴ διακόσμηση⁸¹⁰. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ δίκλι-

803. Μπούρας [1982], 244-7.

804. Μονιούδη-Γαβαλᾶ [1979], 177-184.

805. Βουρνοῦς [1998], 68.

806. Βουρνοῦς [1998], 62-65, Μπούρας [1975], 34, 37.

807. Καλλιγᾶ [1979], 245-256.

808. Gerola [1993], 17-169 καὶ Δημακόπουλος [2005], 203-216.

809. Gerola [1993], 170-379.

810. Gerola [1993], 170-379, Μπουρμπουδάκης [2007], 60-89 καὶ Γκράτζιου [2010], ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὸν Πύργο Μυλοποτάμου, 265-307.

τοι, καθώς και οί διπλοί, αλλά και οί μονόχωροι με δύο κόγχες ναοί, που χρησιμοποιήθηκαν και για την παράλληλη λειτουργία ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος με δύο κλίτη, που δημιουργήθηκε κατὰ τὴν ἐνετοκρατία στὴν Κρήτη, χρησιμοποιήθηκε με αὐξουσα συχνότητα καθ' ὅλη τὴν διάρκεια καὶ ὡς τὸ τέλος της, ἐνῶ «γνώρισε μιὰ ἀξιοπρόσεκτη ἀναβίωση τὸν 19ο αἰώνα»⁸¹¹.

Ἀλλὰ καὶ στὴν δυτικὴ Ἑλλάδα, τὰ Ἐπτάνησα, που γνώρισαν μιὰ μακρὰ περίοδο φραγκοκρατίας καὶ κυρίως ἐνετοκρατίας, παρουσιάζουν ἀνάλογη πορεία με τὴν ἀναβίωση, ἢ μᾶλλον τὴν συνέχιση τῆς δυτικότροπης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Στὰ Ἐπτάνησα διαμορφώθηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ κυρίως τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα, στὴν ὀρθόδοξη ναοδομία ὁ καθολικὰ ἐφαρμοζόμενος τύπος τῆς μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς. Μεγάλος ἀριθμὸς ἐκκλησιῶν στὴν Κέρκυρα (τὸ 1675 ὑπῆρχαν 21 στὴν πόλη, τὸ 1755 καταγράφηκαν 38 στὴν πόλη καὶ 531 στὸ ὑπόλοιπο νησί, ἐνῶ τὸ 1976 συνολικὰ 796) καὶ στὴν Ζάκυνθο (300 ἐκκλησίες στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα) κατασκευάσθηκε κυρίως στὸν τύπο τῆς μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς⁸¹², με λίγες ἐξαιρέσεις ἄλλων τύπων, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα⁸¹³. Ἡ μακροχρόνια εἰρήνη συνετέλεσε στὴν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, που χάρη στὸ βενετσιάνικο ἐμπόριο ἐπέφερε καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἰονίων Νήσων. Ἡ τομὴ, που δημιουργήθηκε με τὴν φράγκικη κατάκτηση καὶ παράλληλα οἱ θρησκευτικὲς ἐλευθερίες τοῦ ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ ἐπὶ Βενετοκρατίας, σὲ ἀντίθεση με τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, που περιοριζόταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, ὁδήγησαν στὴν υἱοθέτηση νέων μορφῶν ἀπὸ τὴν Δύση⁸¹⁴.

Οἱ μονόκλιτες ξυλόστεγες βασιλικὲς εἶναι ὀρθογώνια κτίσματα με ἀναλογίες ἀπὸ 1:1,5 ἕως 1:2,5 με τρίπλευρες κόγχες ἱεροῦ. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία μέρη, τὸν γυναικωνίτη στὰ δυτικά, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ ἱερὸ στὰ ἀνατολικά. Οἱ ὀψεις εἶναι συνήθως συμμετρικὰ ὀργανωμένες με ἀναγενησιακὰ καὶ μπαρόκ στοιχεῖα καὶ ἐντυπωσιακὰ θυρώματα. Ἡ πλούσια διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ὅμως, με μπαρόκ στοιχεῖα, ἀποτελεῖ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ὀργάνωση τῆς ξύλι-

811. Γκράτζιου [2010], 228 καὶ γενικότερα γιὰ τὶς δίκλιτες 127-183.

812. Ζήβας [1984], 99-169, Ἀγοραπούλου-Μπιρμπίλη [1976], 254-288, ἐπίσης Ἀγοραπούλου-Μπιρμπίλη [1979], 147-157, Ἡ ἐκκλησία τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Χρυσοπηγῆς στοὺς Καστελλάνους Μέσης Κέρκυρας, 147-157 καὶ Ἀγοραπούλου-Μπιρμπίλη [1982], 99-110, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας, Στουφῆ-Πουλημένου [1998], 253-264.

813. Ζήβας [1984], 104-113, ὅπως μερικῶν τρίκλιτων βασιλικῶν καὶ μιᾶς ἐκκλησίας τύπου ἐλευθεροῦ σταυροῦ με τροῦλο στὴν Ζάκυνθο.

814. Ζήβας [1984], 102-4.

νης όροφής, τής ούρανίας, με φατνώματα και διακόσμηση από έλικοειδείς κλάδους και ζωγραφικούς πίνακες, τών ξυλόγλυπτων ή τών μαρμάρινων τέμπλων με αντίστοιχη διακόσμηση από αρχιτεκτονικά στοιχεία και φυτικά θέματα και τών πλάγιων τοίχων με πλαίσια και ζωγραφικούς πίνακες, δημιουργοεί μία ευχάριστη έορταστική ατμόσφαιρα, που διακρίνει τόν έπτανησιακό λαό. Τά καμπαναριά, που ήταν σε χρήση καθ' όλη την διάρκεια τής ένετοκρατίας, όταν μέχρι τά μέσα του 19ου αιώνα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ήταν απαγορευμένα, ξεχωρίζουν και διακρίνονται σε δύο τύπους, τά πυργοειδή και τά άπλά από διάτρητα τοιχώματα. Η ύπαρξη και στα Έπτάνησα ναών με δύο άγια βήματα για τά δύο δόγματα⁸¹⁵ συνέβαλε στην άμεση αλληλεπίδραση στην έκκλησιαστική ναοδομία, αλλά και στο δανεισμό δυτικών μορφολογικών στοιχείων στις όρθόδοξες έκκλησίες.

Άνάλογες έπιρροές παρατηρούνται και στην ναοδομία τής Ηπείρου. Η ξυλόστεγη μονόχωρη βασιλική έπικρατεί κατά τόν 19ο και τόν 20ό αιώνα. Κατά τόν 18ο και 19ο αιώνα ή ναοδομία στα βενετοκρατούμενα και τουρκοκρατούμενα παραλιακά κέντρα δέχθηκε έκτεταμένες μορφολογικές έπιρροές από την έπτανησιακή έκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ενώ διαπιστώνονται περιορισμένες έπιρροές από τόν έπτανησιακό μπαρόκ και στην ένδοχώρα. Στα τέλη του 19ου και κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα, ή ήπειρωτική ναοδομία δέχθηκε περιορισμένες στο έξωτερικό, αλλά άρκετες στο έσωτερικό τών έκκλησιών έπιρροές από τόν κλασικισμό και τόν νεοβυζαντινισμό⁸¹⁶. Ειδικότερα τόν παράδειγμα τής Πρέβεζας είναι χαρακτηριστικό τόσο για την έκτεταμένη χρήση του τύπου τής μονόχωρης δρομικής ξυλόστεγης βασιλικής, όσο και για την έφαρμογή μορφολογικών στοιχείων και οικοδομικών τεχνικών τής έπτανησιακής έκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής⁸¹⁷.

Συμπεράσματα

Η συστηματική μελέτη με στόχο την άπάντηση τών βασικών έρωτημάτων, που τέθηκαν στην αρχή αυτής τής έρευνας, με αναλυτική τεκμηρίωση του φαινομένου μέσω τών υλικών καταλοίπων τών έκκλησιών, ολοκληρώθηκε. Όστόσο παραμένει άνοιχτό τόν έρώτημα, ποιός εισήγαγε τελικά την έφαρμογή τών γοθικών σταυροθολίων στις όρθόδοξες έκκλησίες στην Ρόδο περί τά μέσα του 18ου αιώνα και άν αυτός είναι ό μητροπολίτης Ρόδου Ίερεμίας (1733-1758). Τά σημαντικότερα σημεία τής έρευνας συνοψίζονται ως έξης:

815. Ζήβας [1984], 9-10.

816. Μαμαλούκος [2009], 176-7.

817. Μαμαλούκος [2010], 57-58.

1. Ἡ χρήση γοθικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ νευρωτῶν σταυροθολίων στὴν ἐκκλησιαστικὴ ροδίτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶχε ἐφαρμοσθεῖ καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309-1522) στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῆς Ρόδου καὶ ἐπομένως ἐπρόκειτο γιὰ οἰκεῖες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές. Χαρακτηριστικὸ τοῦ δυναμισμοῦ τῶν ροδίτικων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς ἱπποτικῆς περιόδου εἶναι ἡ ἐπιβίωσή τους κατὰ τοὺς ἐπόμενους δύο αἰῶνες (1523-1750) στὴν Λίνδο καὶ στὰ Τριάντα τῆς Ρόδου, στὴν Πάτμο, στὴν Τήλο, στὴν Σύμη, ἀκόμη καὶ στὶς Κυκλάδες. Ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ σύζευξή τους μὲ ἀνατολίτικα καὶ ὀθωμανικὰ μορφικὰ στοιχεῖα παρήγαγε ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονήματα, ἀλλὰ κυρίως διατήρησε τὶς γνώσεις καὶ τὴν κατασκευαστικὴ παράδοση τῶν ἐμπειρων μαστόρων.

2. Ὁ ρόλος τῆς ἐκκλησίας στὴν ζωὴ τῆς ἑλληνορθόδοξης κοινότητας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἦταν θεμελιώδης. Οἱ μητροπόλεις τῆς Δωδεκανήσου ὑπῆρξαν σ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο ἐθναρχικὰ κέντρα ὄχι μόνο τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῶν νησιῶν. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, ἰδιαίτερα στὸ νηοὶ τῆς Ρόδου, εἶχαν μεγάλη κτηματικὴ περιουσία, προερχόμενη ἀπὸ δωρεὲς καὶ προσφορὰς τῶν χριστιανῶν, ἡ ὁποία, ὅσο καλύτερα ἀξιοποιεῖτο ἀπὸ τὶς Ἐπιτροπές τους, τόσο μεγαλύτερα εἰσοδήματα ἀπέφερε, ποὺ ἐνισχύονταν ἀπὸ τὴν βιοτεχνικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων μὲ ἐλαιοτριβεῖα, μύλους καὶ ἐργαστήρια παρασκευῆς ρακῆς. Σὲ ἄλλα πάλι νησιά, ὅπου ἡ ναυτιλία ἦταν ἡ κύρια ἀπασχόληση, οἱ ἐνοριακὲς ἐκκλησίες ἦταν συνιδιοκτῆτες καραβιῶν, ὅπως στὴν Κάσο, καὶ τὰ εἰσοδήματα προέρχονταν ἀπὸ τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο.

3. Οἱ τεχνικὲς γνώσεις τῶν πρώτων μαστόρων, ποὺ κατασκεύασαν τὶς μεταβυζαντινὲς σταυροθολιακὲς ἐκκλησίες τῆς Ρόδου, προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν παρατηρητικότητα τους. Ἔτσι ἀξιοποίησαν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὰ ἱπποτικὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου. Ἡ ἐρείπωση μερικῶν ἀπ' αὐτά, ὅπως ἡ Παναγία τοῦ Μπούργκου, ἡ Παναγία τῆς Νίκης καὶ ἡ Παναγία τῆς Φιλερήμου, τοὺς ἔδινε χειροπιαστὲς γνώσεις, ἀφοῦ μπορούσαν νὰ μετρήσουν καὶ νὰ ἀντιγράψουν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (θυρώματα, παράθυρα καὶ φεγγίτες, νευρώσεις, θολίτες, παραστάδες μὲ διατομὲς κ.λπ.). Ἡ ἀξιοποίηση ὡς ἐκ τούτου τῆς ἐμπειρίας τῶν ντόπιων μαστόρων ἀπὸ τὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς Ρόδου ἦταν ἀναμενόμενη, ἀφοῦ ἐπρόκειτο γιὰ τὴν προβολὴ τῆς μητρόπολης ἐναντι τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης καὶ τῆς κοινωνίας τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅποτε ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ὀρθόδοξου κυρίως στοιχείου ἦταν δεδομένη. Στὴν πλειονότητά τους βεβαίως οἱ μαστοροὶ ἦταν ροδίτες. Μάλιστα κάποιοι ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς ἐκκλησίας ἢ τοῦ «πρωτοτέκτονα». Ροδίτες μαστοροὶ μετέδωσαν τὴν τέχνη τοῦ σταυροθολιακοῦ τύπου σὲ ἄλλα νησιά, καὶ κυρίως στὸ Κά-

στελλόριζο και στην Σύμη, αλλά και στην Μικρά Ασία, μέχρι την Σπάρτη της Πισιδίας. Με την σειρά τους Συμιακοί, Καρπάθιοι και Καστελλοριζιοί εισήγαγαν την τέχνη τόσο στα άλλα νησιά, όσο και στην Μικρά Ασία. Συμιακοί μάστορες εισήγαγαν την τέχνη στην Κάλυμνο, στην Νίσυρο και στην Τήλο και Καστελλοριζιοί στην Αντίφελλο, ενώ Καρπάθιοι μάστορες στην Χάλκη και στην Αλιμιά.

4. Με τα αύξημένα έσοδα από την εκκλησιαστική περιουσία, την πώληση ακινήτων, τις δωρεές και το δανεισμό κυρίως, ή εκκλησία αντιμετώπισε τα μεγάλα έξοδα της ανέγερσης τέτοιων πολυτελών ναών, όπως οι σταυροθολιακοί, κατά την περίοδο 1750-1924. Η κατασκευή έξι χρονολογημένων εκκλησιών (πέντε στην Ρόδο και μιά στο Καστελλόριζο) πριν από τις 21 Ιουλίου 1774, δείχνει ότι η οικονομική ανάπτυξη της Δωδεκανήσου ξεπέρασε τις δυσκολίες της εποχής για ανέγερση νέων, όταν σε όλη την όθωμανική επικράτεια, και ιδιαίτερα στο Αιγαίο, αυτό έγινε έφικτο μετά τα Όρλωφικά και την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Αλλά και κατά την δεύτερη περίοδο από το 1774 έως το Τανζιμάτ, το 1856, ανέγέρθηκαν πενήντα έξι εκκλησίες, γεγονός που επιμαρτυρεί την οικονομική ισχύ των κοινοτήτων και των Ένοριακών Έπιτροπών τους. Μετά το 1856, όταν είχαν δοθεί άρκετες ελευθερίες για την οικοδόμηση ορθόδοξων ναών στην όθωμανική επικράτεια, και μέχρι το 1912, κατασκευάσθηκαν πενήντα πέντε. Άλλες όκτώ κτίσθηκαν κατά την πρώτη ιταλική περίοδο (1912-1925).

5. Στα Δωδεκάνησα και στην Μικρά Ασία από το 1750 έως το 1924 κτίσθηκαν 135, μέχρι σήμερα γνωστές, σταυροθολιακές εκκλησίες. Επικρατεί κυρίως ο τύπος της μονόχωρης και λιγότερο της τρίκλιτης σταυροθολιακής, με κυρίαρχο στοιχείο την στέγαση από νευρωτά σταυροθόλια συνήθως όξυκόρυφα. Οί ναοί έχουν κυρίως γοτθικά χαρακτηριστικά, με επί μέρους μορφολογικά στοιχεία με όθωμανικές επιρροές και μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και νεοκλασικά. Η ποικιλία και ο «λαϊκός» εκλεκτικισμός είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των μορφολογικών στοιχείων των ανοιγμάτων των μεταβυζαντινών σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των έξωτερικών τους όψεων, εκτός φυσικά των στοιχείων γοτθικής αρχιτεκτονικής, που κυρίως διαθέτουν, μπορούν να χωρισθούν σε δύο μεγάλες ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει μορφολογικά στοιχεία με επιρροές από την ύστερογοτθική και αναγεννησιακή ροδίτικη αρχιτεκτονική, καθώς και από την όθωμανική, που χρονολογούνται από το 1750 έως τα μέσα του 19ου αιώνα. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει μορφολογικά στοιχεία με επιρροές από κλασικισμό, μπαρόκ και νεοβυζαντινό ρυθμό, που χρονολογούνται από τα μέσα του 19ου αιώνα έως το 1924. Ο πλούσιος διάκοσμος όθωμανικού μπαρόκ στον εξοπλισμό (τα ξυλόγλυπτα και τα λίγα μαρμάρινα τέμπλα, άμβωνες, δε-

σποτικά, προσκυνητάρια και κιβώρια) συμβάλλει στην δημιουργία ιδιαίτερης ατμόσφαιρας, ενώ οι πολύ ενδιαφέρουσες εικόνες, του 19ου κυρίως αιώνα, συμπληρώνουν την ύψηλη αισθητική των εκκλησιών αυτών.

6. Το φαινόμενο της αναβίωσης της γοθτικής αρχιτεκτονικής σε όρθόδοξους ναούς εμφανίζεται και στην Κύπρο στα μέσα του 19ου αιώνα και εφαρμόζεται σε μεγάλο αριθμό εκκλησιών μέχρι τα μέσα του 20ού. Πρόκειται για τον τύπο της μονόχωρης κυρίως βασιλικής, αλλά και της δίκλιτης και τρίκλιτης, που καλύπτεται με απλουστευμένα γοθικά σταυροθόλια, χωρίς διαγώνιες νευρώσεις συνήθως, αλλά με ένδιάμεσα ενισχυτικά τόξα ορθογώνιας διατομής και με έξωτερικές άντηρίδες, που συνδέονται μεταξύ τους με τόξα. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία, που είχαν διαμορφωθεί κατά την διάρκεια της φράγκικης (1192-1474) και της ενετικής (1474-1571) περιόδου στην αρχιτεκτονική της Κύπρου. Όστόσο η ποικιλία και ο «λαϊκός» εκλεκτικισμός είναι και σ' αυτές τα κύρια χαρακτηριστικά των μορφολογικών στοιχείων των ανοιγμάτων. Έχουν χρησιμοποιηθεί μορφολογικά στοιχεία της φράγκικης και της όθωμανικής αρχιτεκτονικής, αλλά και κλασικιστικά, δημιουργώντας μία τεράστια ποικιλία. Στην Ύδρα έγινε επίσης εφαρμογή σταυροθολίων με νευρώσεις κυκλικής διατομής σε νάρθηκες μικρού αριθμού εκκλησιών τον 18ο αιώνα. Στην Θήρα, στην Νάξο και στην Άνάφη υπάρχουν μερικά παραδείγματα μονόκλιτων και δίκλιτων βασιλικών, όπου γίνεται χρήση σταυροθολίων, και τρίκλιτων στην Τήνο και στην Έρμούπολη της Σύρου. Στην Λέσβο έγινε εκτεταμένη χρήση σταυροθολίων, αλλά προσαρμοσμένων στις τοπικές κατασκευαστικές συνήθειες και ένταγμένων μέσα στην ξύλινη στέγη, με την τεχνική των επιχρισμάτων σε μπαγδατί, στην έσωτερική διακόσμηση των μεγάλων τρίκλιτων βασιλικών. Στην Χίο και στην περιοχή του Κάμπου χρησιμοποιήθηκαν λιγοστά σταυροθόλια στις δίκλιτες και σε στέγαστρα εκκλησιών κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα.

Cross-Groined Vaulted Churches of the Dodecanese (1750-1924)

Abstract

The post-byzantine Greek Orthodox churches with gothic cross vaults appeared in the town of Rhodes in the mid-18th century and then spread all over the island and in most of the Dodecanese islands and Asia Minor until 1924 (*Π.Α.1, Π.Α.2*).

Methodology

The project began with the survey and photographic recording of the churches, which led to a better understanding of these religious monuments. The study of related bibliography and archival sources, especially surviving codices of church accounts, helped in providing information about their history and construction and in the completion of the inventory of the cross-groined vaulted churches of the Dodecanese and Asia Minor 1750-1924 (ΚΣΕΔ), which is the basis for this research.

The study of bibliography dealing with the history of the Dodecanese during the Ottoman (1523-1912) and Italian (1912-1943) periods in conjunction with archival sources and the inventory of churches led to an appreciation of the historical and geographical context of the churches and of the economy, education and social history of the corresponding communities. Naturally, great weight was given to the study of the architecture of these churches. The study of the religious architecture of the Hospitaller period (1310-1522) and of the interval between 1523 and 1750- construction date for the first surviving cross-groined vaulted church contributed to the understanding of the evolution of religious architecture in the Dodecanese.

The recording, survey, documentation, organization of the material and the study itself led to the composition of the architectural chapters of this investigation. The preparation of detailed tables (date of construction, typology and morphological elements of style for the churches, lists of prelates, architects or master-masons etc.) and, more generally, digitized databases and a Geographical Information System assisted the visual perception of relevant information through the provision of maps.

The study of similar cross vaulted churches of Cyprus for the period

1850-1950 with surveys, a provisional inventory (ΚΣΕΚ) and corresponding tables, helped in identifying differences and affinities, and the necessary comparisons with those in the Dodecanese. Besides, the study of Church architecture on the Greek mainland, identified churches contemporary to those of the Dodecanese also showing western influence.

A. Geographical and historical elements

The first two centuries of Ottoman rule in the Dodecanese were marked by oppression, poverty and want. In the 16th and 17th century piracy was rife in the Aegean. The situation was normalized after 1718, when the Veneto-Turkish wars were concluded to Ottoman advantage. During this first period of Turkish rule the local economy of Rhodes and Kos was based on farming; only Patmos was a monastic, educational and commercial centre. However, maritime enterprise was developing in Rhodes. In the mid-17th century, many residents of Rhodes were already sailors and Lindos in particular had several ships. The port and shipyard of Rhodes were very active, especially in the 18th and 19th century. The raising of crops and the exploitation of forests on Rhodes for the construction and repair of vessels in the shipyard yielded fair profits. But, most particularly, it was trade in the agricultural produce of Rhodes and of Turkish Karaman through Smyrna to Egypt and Europe, which experienced phenomenal growth. The economic role of the town of Rhodes as the hub of commerce or 'Bazaar' was particularly important. In the same period, Rhodes was also a financial centre; while in the 19th century foreign and local shipping companies became active there. In the 18th century the port of Kos was also often favoured by European merchantmen for docking and supplies, while a surplus of agricultural and manufactured products of the island drove a thriving maritime trade. Even more favourable was the situation in islands of the Dodecanese which were granted special privileges by the Porte. In the 18th and 19th century Symi, Kalymnos and Kastellorizo and, to a lesser degree, Leros and Halki, developed sponge-fishing, maritime trade and shipbuilding. In the 19th century Nisyros was still an island of farmers, also developing its hot springs into thermal baths. Karpathos and Tilos retained their agricultural character; while Kassos with its shipyards engaged in the carrying trade and shipbuilding, especially during the 18th and 19th century. In Asia Minor, farming and industry were the growth factors of Livisi, while maritime trade drove economic development in coastal settlements such as Kalamaki and An-

tiphellos. In the 19th century the Greek community of Sparta in Pisidia prospered through the cottage industries of handmade carpets and the weaving of “alatza” cloth, the trade in carpets and the products of the cultivation of roses, until the Greek military disaster of 1922.

Under Ottoman rule, the Church held a key role in the life of the Greek Orthodox community. The sees of the Dodecanese islands were, throughout this period, not merely religious centres but also political, social and educational ones too. During the 18th and 19th century parish churches, particularly on the island of Rhodes, held extensive lands, which derived from gifts and offerings of the faithful. The better these were managed by the parish councils the higher the revenues they yielded; bolstered by the processing of agricultural products by olive presses, mills and raki distilleries. On other islands, where people got their living mainly from the sea, parish churches were joint owners of ships, as on Kassos, and income derived from maritime trade. To build the churches, raising funds was the biggest problem; and to finish construction the councils often had to resort to collections, sales of real estate, loans and the issue of bonds, besides devoting to the work the bulk of church revenues and donations. The associations of emigrants abroad also contributed repeatedly to the construction of parish churches. Thus was the raising of such impressive buildings as the cross-groined vaulted churches of this time made possible. Besides taxes on property (*imlak*) paid to the Ottomans and later to the Italian government, parish councils also participated in the administrative expenses of the clergy and especially the high costs of education. It should be particularly noted that they gave generous financial support to church prelates and the Ecumenical Patriarchate in Constantinople, who also performed administrative duties including notarial and judicial functions. The bishops led in the licensing procedures for the building of churches. The procedures for the issue of a special *firman* or *hotzet* for the building were mostly handled by a high prelate, in cooperation with the council members and Elders (*Dimogerontes*) of the parish, the Pasha, and the judge (*kadi*) of Rhodes; the case of St. Athanasius at Chorio on Symi was referred by them to the Porte and the Patriarchate of Constantinople. An inspection of the site was carried out by special “observers” before the permit was issued.

The majority of master masons were certainly Rhodians. Indeed, some of them carried the title of “architect of the church” (*prototekton*). Rhodian master builders transmitted the skills of raising cross-groined vaulted

churches to other islands, especially to Kastellorizo and Symi, and to Asia Minor, as far as Sparta in Pisidia. In turn, master builders from Symi, Karpathos and Kastellorizo introduced it to the other islands and also parts of Asia Minor. Craftsmen from Symi introduced the art to Kalymnos, Nisyros and Tilos, while others from Kastellorizo to Antiphellos or from Karpathos to Halki and Alimia.

Sixty-four churches have directly dated inscriptions. A second source of information are the account books of parish councils and the bishopric ("codices logariasmon") which help date twelve more churches. A further eighteen churches were dated by bibliographical sources. The dating of thirty two came indirectly, from the dates on pebble mosaic floors, church furniture (such as sanctuary screens, pulpits, episcopal thrones and icon-stands) and on despotic icons.

B. Architecture

1. Review of church architecture in the Dodecanese (1523-1750)

The vitality of Rhodian architectural forms of the Hospitaller period is attested by their survival over the next two centuries (1523 to 1750.) At Lindos, on Rhodes, there was the type of "Lindiako kapetanaiiko" mansion of the 17th century. At Trianda, Rhodes, there are the "triandenoi towers", with typological and stylistic features of Hospitaller country houses. On Patmos, cross-inscribed square churches with stylistic details derived from late gothic Rhodian architecture are typical (*II.B.1.1*). In 1703, the conventual church of Saint Panteleimon was built on Tilos; it was the work of Rhodian master builder "Mastora Daniel", with stylistic features related to those of Hospitaller churches and Ottoman monuments of Rhodes and Patmos (*II.B.1.2*) At the raised conventual church of St. Michael Roukouniotis on Symi, before 1738, a cross-groined vault with diagonal ribs replaced the dome of the older church, which served as basement for the new church above (*II.B.1.3*). Finally even in the Cycladic islands, the contemporary church of Christos at Zephyria, on Melos, is of similar typology. Their development and integration of oriental and Ottoman architectural elements produced interesting architectural forms, but for the most part preserved the building tradition of skilled craftsmen.

2. Typology

From 1750 to 1924, 135 cross-groined vaulted churches are so far known

to have been built in the Dodecanese and Asia Minor. Most prevalent is the single-aisle type; three-aisled churches roofed with usually pointed cross-groined or rib vaults are less common (*II.B.2.1, II.B.2.4, II.B.2.6, II.B.2.8, II.B.2.10*). The cross vaults have ribs of rectangular or circular cross-section.; they are only rarely made without ribs. The vaults are borne by the outer walls with the aid of engaged half-columns on the inner face of the walls. From the capitals of the engaged columns issue both the diagonal and transverse ribs as well as the formerets of the vaults. In most of the churches the sanctuary has a pointed vault, which is an extension of the easternmost of the cross-groined vaults of the nave. The roof of the churches is not continuous, and vaults remain externally visible, or are covered with a series of cross gable roofs.

The entrance to the main church in the middle of the west front is usually flanked by a pair of symmetrical windows. On the lateral sides of each cross vault usually there is an opening, either a door or a window. In most churches skylights pierce vault fronts. The western cross vault of parish churches often contained a gallery or loft. Several churches built after 1840 had a two-storey western part, comprising a narthex on the ground floor and a women's gallery above. The belfry was generally attached to the west front of the church, over the main entrance.

Only seven three-aisled basilicas of the period in the Dodecanese and Asia Minor are covered with cross-groined vaults, and all were built in the 19th century (*II.B.2.14*). The most important feature of these churches is the higher central aisle, which permits the opening of skylights on the lateral fronts of the cross vaults, which again remain visible.

Several variants of Byzantine and gothic church types appeared in the region, such as the barrel-vaulted single-aisle church (*II.B.2.32, II.B.2.33*), the cruciform domed-single-cell type (*II.B.2.12*), the free cross-plan (*II.B.2.13*), triconch (*II.B.2.30*) and tetraconch (*II.B.2.29*) –all domed churches– as well as the cross-in-square three-aisled domed church (*II.B.2.25*) and the three-aisled basilica (*II.B.2.24*), where the aisles, transverse aisles or nartheces are roofed with cross or cross-groined vaults.

A large number are supplied with three- or five-sided apses. The apse is usually covered with a semi-dome (*II.B.2.26, II.B.2.27*). However, most interesting is the usually five-sided type covered with a rib vault of five segments (*II.B.2.28*).

Most added nartheces, with or without a women's gallery, are covered with an extra rib vault (*II.B.2.31*). Indeed, in some single-aisle churches

there is a two-level addition comprising a narthex at ground level covered by three smaller rib vaults and a women's gallery over them, also covered with a cross vault (*II.B.2.10*). Other architectural solutions have been applied, with cross-groined vaults as extensions, or nartheces with a women's gallery added in older churches of various types, but also in post-Byzantine cross-groined vaulted churches as well.

3. Style

The churches have mainly gothic features (*II.B.3.1*). The determining influence of Rhodian Hospitaller and Ottoman architecture contributed to the creation of special stylistic elements in cross-groined vaulted post-Byzantine Dodecanese churches. This is evident in the external appearance of the buildings, but also in the rich interior decoration. The expressive volumes of cross vaulted churches, pierced with doorways and various other openings, decorated with mouldings and other elements in relief, the ribbed vaults, with their columns and capitals, create remarkable religious assemblages. On the outside the shape of the cross-vaults shows on the roofs of post-Byzantine cross-groin vaulted churches, usually as a series of pointed and barrel vaults, or is covered by cross-gable roofs. The absorption of lateral thrusts created by the weight of the vaults by lateral walls thickened towards the outside up to the springing of the vaults is very obvious (*II.B.3.3 - II.B.3.6*). For the same reason, the corners of the west front or even the east end are often reinforced with buttresses of rectangular section.

Variety and popular eclecticism are the stylistic hallmarks of these cross-groined vaulted churches. Looking at particular features, two groups of openings are distinguished. The first comprises elements influenced by late gothic and renaissance Rhodian architecture, and by the Ottoman architecture of the Balkans. To the second group belong more recent openings with general classicist elements, Baroque, neoclassical and neo-Byzantine.

A large group of arched doorways framed with mouldings of composite section, usually crowned by a cornice or a tympanum narrower than the width of the rectangular frame, are veritable works of art of the Ottoman period, influenced by renaissance Rhodian and Ottoman architecture (*II.B.3.9*). Several rectangular doors with classicist elements, framed by pilasters with semi-columns and lintels with cornices, often crowned with a tympanum, pediment, or decorative Baroque style scrolls on either

side of a cross, are impressive compositions (*II.B.3.11*, *II.B.3.12*). There are also arched classicist door frames with pilasters, architrave, cornice and guttae, or door frames with pilasters, capitals at the springing of the arch and thinner pilasters above, architrave and cornice with dentils; but most impressive are the door frames with a triangular pediment and guttae (*II.B.3.13.1*). Stylistic features of Balkan architecture of the 18th and 19th century were also applied to wooden doors, with patterns of small interlocking square and rectangular panels, often richly decorated with “Ottoman Baroque” relief rosettes, palmettes and compositions with vases and foliage (*II.B.3.15*).

Rectangular windows have similar characteristics. At times they are crowned with ‘Muslim composite’ relieving arches which, when enclosed within a rectangular frame of ogee moulding are very impressive; or they are supplied with segmental relieving arches, exhibiting characteristics of the first group (*II.B.3.17*). Several types of rectangular windows have a protective cornice, or a frame of raised plaster (*με προεξοχή του σοβά*) with a cornice above it, or even a pediment with classicist elements (*II.B.3.18*). Mullioned windows also appear, with one of two mullions with neo-Byzantine elements, with an oculus above, set within an arched frame (*II.B.3.19*).

In skylights, forms with gothic architectural elements of Hospitaller influence dominate. The predominant type is the circular skylight, particularly at the west and east end (*II.B.3.21.2*). It usually has radial or lobed tracery (*II.B.3.22*). Pointed skylights are a development of gothic ones of the Hospitaller period in the Dodecanese (*II.B.3.23.1*). Skylights with composite Muslim arches influenced by Ottoman architecture are also encountered in churches, as are ogee arches (*II.B.3.24*). Polygonal, hexagonal, elliptical, quatrefoil, elliptical (“oeil de beuf”) and pear-shaped skylights also occur (*II.B.3.26*).

The arched doorways of nartheces are either pointed with a composite section (*II.B.3.27*), or semicircular with classicist elements (*II.B.3.28*).

The majority of these churches were built with pointed cross vaults (*II.B.3.29* - *II.B.3.31*). Less common are churches with semicircular arches (*II.B.3.32.1*). Sometimes pointed and semicircular arches are combined. The ribs are usually supported by the capitals of the columns of three-aisled basilicas, or those of engaged columns in the lateral walls. There is a wide variety of capitals, with variations of the Corinthian type predominating (*II.B.3.33*). The extension of capitals up to the horizontal

cornice that runs around the inner face of the walls a few centimetres higher, creates a second capital. A similar decoration above the capitals is observed in some cases, with the insertion of imposts near the lower ends of descending vault ribs (*II.B.3.34.1*).

Most diagonal ribs are of semicircular or horseshoe section. They occur on Rhodes, Symi, Halki, Alimia, Kastellorizo and at Kalamaki in Lycia in Turkey; and more delicate ribs, with a narrower section, appear only on Rhodes, Halki and Alimia (*II.B.3.31*). The simplest, rectangular section occurs in a substantial proportion of these churches, on Kalymnos, Kos, Nisyros, Tilos, Karpathos and Kassos, in an example on Symi, one on Pserimos, two at Livisi in Lycia and a few on Rhodes. In very few churches, usually of small size, and in three three-aisled basilicas diagonal ribs are absent (*II.B.3.36*). The ribs of the sanctuaries covered with radial pointed arches, spread from the key of the arch and terminate on corbels, which are usually joined by a decorative cornice (*II.B.3.37*). These absidal features were very popular, and the semi-dome covered apses of some churches were fitted with imitation ribs in plaster.

To achieve a decorative effect, and also to lighten the lateral walls without removing their loadbearing capacity, Dodecanesian master masons also fitted shallow niches between the engaged columns (*II.B.3.38*).

The *prothesis*, *diaconicon* and icon-stands usually take the form of a variety of smaller niches (*II.B.3.39*). Ogee and “composite Muslim” arches, or more elaborate composite “multi-centred” arches with stalactite decoration, usually fitted within rectangular frames, were influenced by Ottoman architecture (*II.B.3.40*). The ornamentation of the niches by ribs, springing from pillars and rectangular moulded frames, or niches whose arch were decorated with an elaborate flowered pattern are due to Hospitaller influence (*II.B.3.41*).

To create more room and make the ritual of the liturgy visible from the women’s loft a number of ingenious solutions were applied, with a balcony projecting onto the nave and rounded in the middle above the main entrance. lateral wings were added to it, usually curved to achieve a better aesthetic result (*II.B.3.42*, *II.B.3.43*).

Pebble mosaic floors were widely used and there are important examples with interesting decorative schemes. The design most frequently employed was a black-and-white zigzag pattern used to cover most of the surface within a foliate frame. Circles and multi-radial stars were favoured patterns in the Dodecanese (*II.B.3.44* - *II.B.3.46*). An interesting floor-

laying technique, combining paving and pebble mosaic with elegant results, is encountered on Nisyros, Tilos and Kos (*II.B.3.47.1*).

Belfries appeared in the Dodecanese in the mid-19th century, after the first reforms of the Ottoman administration. Their architecture is also dominated by a popular eclecticism also and combines Byzantine, local Hospitaller, the baroque and neoclassical elements (*II.B.3.48 - II.B.3.50*). Most of them are tapered and tiered, and some castellated; the simple arched type also occurs.

The rich Ottoman baroque decoration in wood-carved sanctuary screens and other church furniture create a special atmosphere and the very interesting icons, particularly those of the 19th century, complete the aesthetic effect of these churches (*II.B.3.51 - II.B.3.54*). The wood-carved screens, pulpits, despotic thrones, icon-stands and ciboria are divided into two groups: those whose main feature is the rich carved ottoman baroque decoration and those whose simple architectural form imitates marble. Marble sanctuary screens, pulpits, and despotic thrones form a separate group.

4. Construction

The construction of cross-groined vaulted churches, works demanding high levels of artistry, craftsmanship, and skill, required competent teams of builders and gifted master-masons. Technical knowledge mostly derived from the acuteness of the early masters who built the cross-groined vaulted churches of Rhodes, who profited from contact with the Hospitaller monuments of Rhodes. Hospitaller churches and ruins provided tangible education, even size blueprints. Carpenters possessed particular woodcarving skills, as in many churches the wooden door frames were ornamented with ottoman baroque motifs, similar to those of wood carved sanctuary screens and church furniture.

The vaults and arches were usually slightly pointed. The diagonal ribs of gothic vaults usually presented a semi-circular profile. Rounded-section rib diameter is 19 cm, or 10 cm for the thinner variety, while the thickness of ribs of rectangular section is 20-30 cm, with a projection of 10 - 25 cm and often the edges are bevelled.

Stone and timber are the basic building materials of these churches. Quarrying limestone with traditional methods comprises the drilling of rows of holes, the use of either special metal wedges or wedges made of wood which, when wetted, would expand and split the rock. Locally

available stone and marble were, of course, insufficient to cover all requirements, so that stone was also imported from places like Smyrna, Phocaea and Malta. Lime, pumice, pozzolana from Thera (*θηραϊκή γῆ*), porcelain and pigments were used for the production of mortars and plasters, and especially paints. Clay was baked for the manufacture of tiles, thus also providing the raw material for *kourasani* (ground tiles), made into a waterproof cement. *Patelia*, or clayey soil, was mainly used for its insulating properties on flat timber roofs while ‘red earth’ was employed as a substrate in pebbled mosaics and cobbled road surfaces. Metals such as iron, steel, brass and lead were used for fittings (metal ties, hinges, tools etc.) Timber was used in upper floors, stairs and roofs, in window-casings, centering and scaffolding, and finally as fuel in lime kilns. The forests of Rhodes and other islands were the main source of timber and the forests of Turkey and Karaman complemented supplies.

The main means of transport were horse-drawn vehicles, carts and animals on land, and very often chartered boats for transporting materials to the islands. Porters were also frequently used and many of them were women.

Walls of Rhodian sandstone with faces of plastered coursed masonry with thin joints and a rubble-and-lime core were relatively thick. The thin joints were achieved by dressing blocks to a slightly trapezoidal shape, and setting them with lime mortars and galleting where the interstices were wider. Particular care was given to architectural elements, which were skillfully cut in better quality stone and carefully set. Outer wall masonry was roughly 0.7 to 1.2 metres thick up to the lower third of the vaults, above the level of the capitals. The fronts of the vaults had thinner masonry ranging from 0.35 to 0.5 metres thick, as they had no loadbearing function. The corners of both the west and east end were frequently reinforced with pillar-like buttresses, to better take lateral thrusts. Above the capitals was fitted an grid of metal ties which helped contain the powerful lateral thrusts of the vaults. This also served as a horizontal reinforcement halfway up the height of the church, improving resilience against dynamic stresses caused by wind pressure and earthquakes.

The ribs and transverse ribs of the cross-vaults required special wooden centering (*II.B.4.4 - II.B.4.15*). The keystones of diagonal ribs were the most important architectural element, had special profiles and required particular attention on the in their dressing and placement (*II.B.4.16 - II.B.4.17*). The construction of the wooden centering for the cross vaults

was a challenge, as it had to be fitted between the diagonal ribs, with very complex alignments; it were constructed in situ and adjusted between the completed ribs. It consisted of wooden arches, overlaid with wooden purlins, which received the web courses. The apices of the vaults are usually horizontal, or slightly project at the keystone. The web masonry was laid in facing courses on both sides up to the last two courses forming the key of the vault. The blocks adjacent to the ribs and reinforcing arches and the keystones differed from the rest and had to be shaped separately.

The composition of *kourasani* used to insulate the roof of the domes is 4 parts of gravel-sized *kourasani*, 2 parts of rice-sized *kourasani* and 1 part tile powder mixed with 2 parts lime, worked with roughly 2.5 parts water. After thorough stirring, the mixture is left for a few days to mature, with some daily stirring; it is then spread in belts 6-10 cm thick over the vaults, a process which has to be completed within a single day, to avoid cracking. In the days following the material is beaten with traditional tools, the so-called “irons”, to compress the mortar, remove moisture and close the pores, thus further improving its waterproofing properties. The roof is then coated with oil or fat to repel water. In *kourasani* for exterior coatings, 1.5 to 2 cm thick, the proportion is 2 parts of rice-grain *kourasani* and 0.5 parts of tile powder with 1 part lime, mixed with about 1.5 parts water; while for thin coatings of 3-5 mm, 1 part tile powder mixed with 0.5 parts lime mixed with water. *Kourasani* coatings are beaten with the “irons” or rubbed for two or three days and thin coatings are rubbed once or twice. To improve insulation from humidity, interior lime plasters were mixed with ‘Theran earth’ (θηραϊκή γῆ- powdered volcanic rock or soil from the island of Thera) or pozzolana, also a volcanic material (pozzolana type from the islands of Kos, Tilos and Nisyros) and straw. Naturally, the final coating was often made with porcelain, thus providing an excellent substrate for murals.

There are two distinct types of pebble surfaces: the first was used for roads and public squares and made with large pebbles, 5-10 cm in diameter, laid on a thin substrate of clay mortar of clay; the second was for courtyards and within doors, and was made with smaller pebbles 2-4 cm in diameter, set in a plaster substrate. Pebble mosaics with small, usually black and white pebbles, were laid on a beaten earth or... floor coated with a plaster layer 2-3 cm thick: the design was incised on this substrate, and then the black pebbles of the design were sunk in with special rubber tools; then white pebbles were used to fill in the background. The

surface was then beaten flat with a kind of pounder, the gaps were filled with sand and the floor was carefully swept. It was then left to dry slowly, before it could be trodden on.

5. The spread of cross-groined vaulted churches and the revival of Western architectural elements in the region.

a. The Dodecanesian cross-groined vaulted type and the corresponding Cypriot type.

The phenomenon of the revival of gothic architecture in orthodox churches appeared in Cyprus in the mid-19th century and continued until the mid-20th. This type of generally single-aisle basilica and, less commonly, three- and two-aisled also, is covered with simplified gothic cross-vaults usually without diagonal ribs, but with intermediate archivolt of rectangular section (*II.B.5.2, II.B.5.3 and II.B.5.10*). Architectural elements that developed during the Frankish (1192-1474) and Venetian (1474-1571) period in Cyprus were used in its construction.

The provisional typology table shows that out of a total of 40 churches 33 are single-aisled, three two-aisled and four three-aisled basilicas. The single-aisle churches have from two to eight cross-vaults. The apse is usually three- or five-sided, although semicircular apses also occur; it is covered either with a semi-dome or with a rib-vault of three or five segments, similar to those of the Dodecanese. The westernmost cross-vault almost always contains a loft or gallery, just like several churches in the Dodecanese. The space underneath the gallery, serves as a narthex, usually not divided from the nave by a wall, as is usually the case in the Dodecanese. The structural solution for the transfer of the lateral thrusts of the vaults, through the thickening of the walls, as is usual in Byzantine religious architecture and the combination with external buttresses derived from gothic churches, rising from the ground up to the springing of the vaults but linked to each other with arches, is particularly striking in the façades. This original combination is typical of Cypriot cross-vaulted churches and sets them apart from their Dodecanese equivalents. One or two belfries rise from corners of the churches.

In contrast to the Dodecanese, where two-aisled cross-vaulted churches are completely absent, there are several two-aisled basilicas in Cyprus. The question to answer is whether this type derived from the need of the two Christian communities -Greek Orthodox and Roman Catholic- to coexist under the same roof during the Ottoman period, as

happened in other areas. They are roofed with two rows of cross-vaults with intermediate arches. The Cypriot three-aisled basilicas recorded to date, are also cross-in-square domed churches and have up to seven rows of cross-vaults. One of these rows forms the transept. The middle and side-aisles are larger and raised, and their crossing is crowned by an octagonal dome. The projecting part of them is pierced by skylights.

The domed and cross-vaulted basilica is not missing in Cyprus. The inventiveness of Cypriot craftsmen also produced single-aisled basilicas with a single projecting dome-like cross-vault.

The external appearance of the volume of Cypriot cross-vaulted churches of Cyprus and the arrangement of the Façades is similar to their Dodecanesian counterparts. The coating of the vaults with mortars and *kourasani* is typical, as is their -usually later in date- tile cover. The same applies for the saddleback cross-roofs covered with French tiles, and for the more recent modification and covering of pointed roofs by cross roofs.

The prevailing stylistic features of the cross-vaulted churches of Cyprus are also gothic, with pointed openings (*II.B.5.18 - II.B.5.21*). However, elements of ottoman influence and ottoman baroque decor developed during the Turkish occupation of Cyprus and particularly during the 18th and 19th century; also present are classicist elements, creating a huge range of stylistic variations, just as happened in the Dodecanese. They are also noted for the presence of baroque and gothic doorways. The stylistic features found on the doors are also encountered on the windows of cross-vaulted churches in Cyprus, with influences from both the gothic architecture of the Frankish and Venetian period, and the neoclassical architecture of the 19th century; while influences and motifs of the Ottoman baroque also occur (*II.B.5.22 - II.B.5.24*). There is also a correlation is also apparent with the skylights of the cross-vaulted churches in the Dodecanese (*II.B.5.25*). Plain rectangular skylights are certainly more numerous, but there are also circular and pointed ones, although they lack the variety encountered in the Dodecanese. However, there are no parallels for the Dodecanesian types with composite Muslim arches.

Their most typical feature is the avoidance of diagonal ribs (*II.B.5.26*). In contrast, there is wide application of transverse reinforcing arches of rectangular section, usually supported by corbels on the walls. The height of the transverse segments of cross-vaults is often different from that of those following the long axis of the church, unlike those in the cross-

vaulted churches of the Dodecanese; they are highest at the centre, while the apex of longitudinal ones is horizontal.

The apse is more frequently covered with rib-vaults of three or five segments, than in the Dodecanese. The ribs, though, are usually of rectangular section, rather than the round-section favoured in the Dodecanese. Indeed, the apse is commonly as wide as the cross-vaults, so its ceiling has a pointed archivolt facing the nave; instead, in the Dodecanese, the archivolt of the apse is semicircular. Naturally, semicircular apses covered with a semi-dome also exist, as in the Dodecanese, and in byzantine religious architecture in general.

The analysis of the furnishings of the cross-vaulted churches of Cyprus- sanctuary screens, the despotic throne, the pulpit, icon-stands and ciboria is quite as interesting as in Rhodes and the Dodecanese. Carved wooden sanctuary screens dominate, and they usually have three sections richly decorated in the Ottoman baroque style.

The building techniques in these churches are the same as in the Dodecanese, excepting ribs of semicircular cross-section, which are not used in Cyprus. Centering was used for vaults and arches and, of course, metal ties for the containment of lateral thrusts.

b. The cross-vaulted type in the wider region of the Aegean and Asia Minor.

In Hydra cross-vaulting with round-section ribbing was used for the two-level open exonarthex with its women's gallery in the single-aisle triconch domed basilica of the Presentation (1780) (*II.B.5.27.1*). Similar cross-vaults appear in the church of All Saints (1774), of Christ (1808) and in the conventual church of Our Lady (1773, repair), where the bones of Constantine of Hydra, martyr and patron saint of Rhodes were translated in 1803, three years after he was martyred. It has also been in use in secular mansions, as in the loggia of the Tombazis mansion. There are several examples of single-aisled basilicas covered with cross-vaults on the islands of Thera, Naxos and Anafi. In Thera there are also two-aisled basilicas, with one aisle roofed with groin-vaults and the other with a barrel vault (*II.B.5.28*). Master-mason Stratis Kollonaris from Smyrna, known as Efstratios Smyrniaios, designed and built the original church of the Annunciation on Tinos in 1830; he also built and in the three-aisled parish church of the Transfiguration in Ermoupolis, Syros: the central aisle there is roofed with a raised barrel vault with reinforcing arches,

while the side aisles and arcades with cross-vaults (*II.B.5.29*). On Lesbos cross-vaults were not stone-built; they were adopted by local building techniques as elaborations of the timber roof in the large three-aisled basilicas, as plastered *bagdati* (a construction technique using parallel wooden staves nailed on a frame) (*II.B.5.27.2*). The single-aisled churches in the Campos area on the island of Chios (with characteristics of local architecture showing western influences) are covered with pointed vaults, while the two-aisled basilicas with a vault over the main aisle, and either a vault or cross-vaults over the side-aisle. Sometimes the single-aisled basilicas have a narthex which is also cross-vaulted. The decoration of the Chian basilicas of Campos preserves western stylistic elements, brought to the island by the Genoese and popularized in the 18th and 19th century. The use of dressed masonry and sandstone in various colours, and particularly the use of alternating buff and red sandstone blocks on door- and window-lintels; rectangular marble door frames with cornices and also two-tone white and gray marble; and semicircular or pointed niches above the doorway are some of the features on the façades of these monuments.

c. The revival of western architectural elements in Greece.

A corresponding assimilation of western stylistic elements is observable in Greek Orthodox built in Monemvasia during the second period of Venetian rule and around 1700. On Crete, throughout the late medieval Venetian period, local Greek Orthodox churches appropriated several stylistic features, such as pointed arches and impressive late gothic doorframes. In the Ionian Islands western-style ecclesiastical architecture continued from the late 15th to late 19th century, with wooden roofed single-aisled basilicas displaying renaissance and baroque elements, impressive doorframes on the façades and ornate decoration within. In the religious architecture of Epirus, many single-aisled basilicas heavily influenced by the ecclesiastical style and baroque forms of the Ionian islands were built in the 19th and 20th century; Preveza is a good example.

Conclusions:

The systematic study aimed at answering the basic questions posed at the beginning of this research through the detailed processing of the material remains of the churches concerned has been completed. However, it remains an open question who ultimately introduced gothic cross-vaults

to the Greek Orthodox churches in Rhodes in the mid-18th century and whether this is the Bishop of Rhodes Jeremiah (1733-1758). Highlights of the survey are summarized as follows:

On Rhodes, during in the Hospitaller period (1309-1522), gothic architectural elements and ribbed-vaults were also used in Greek Orthodox churches and were therefore familiar forms. The vitality of Hospitaller architectural forms is evident in their survival, over the next two centuries (1523 - 1750), in Lindos and Trianda in Rhodes, and on the islands of Patmos, Tilos and Symi, and even in the Cycladic Islands. Its development and assimilation of oriental and Ottoman stylistic elements produced interesting architectural forms, but most importantly preserved the knowledge and tradition of skilled craftsmen.

During the Ottoman period the Church played a vital role in the life of the Greek Orthodox community. Throughout this period, the bishoprics of the Dodecanese were ethnic centers, not merely of religious and ecclesiastical character, but also of the political, social and educational life of the islands. During the 18th and 19th century parish churches, particularly on Rhodes, possessed great estates, derived from the gifts of Christians. Its productivity was directly linked to the efficiency of its management by parish councils, and was supplemented by the proceeds of the processing of agricultural products, in olive-presses, mills and raki distilleries. On other islands, where shipping drove the local economy, the parish churches were joint owners of boats, as on Kassos, and income derived from maritime trade.

The technical knowledge of the first builders, who built the post-Byzantine cross-vaulted churches in Rhodes, must have derived mainly from observation of the Hospitaller monuments of Rhodes, with which they were familiar. The ruinous condition of some of these, like the Virgin of the Borgo, Our Lady of Victory and Our Lady of Filerimos gave them tangible information, since they could measure and replicate architectural elements (door frames, windows and skylights, ribs, voussoirs, pilasters with moulding etc.) Therefore, the exploitation of the local craftsmen's experience by the bishops and clergy of Rhodes was to be expected, since this provided status for the bishop vis-a-vis the Ottoman administration and 18th century society in general, at a time when the Orthodox population was growing more prosperous. The majority of the craftsmen were certainly Rhodians. Some of them even bore the title of architect of the church, or that of *prototekton*. Rhodians masters spread the craft of the

cross-vaulted type to other islands and especially to the Kastellorizo and Symi, as well as to Asia Minor, as far as Sparta in Pisidia. In turn, masters from Symi, Karpathos and Kastellorizo introduced it to the other islands and Asia Minor. Artisans from Symi brought it to Kalymnos, Nisyros and Tilos and from Kastellorizo it was transmitted to Antiphellos, while artisans from Karpathos took it to Chalki and Alimia.

In the period 1750-1924, ecclesiastical authorities met the high cost of building expensive cross-vaulted churches with the increased income from temporalities, sales of property, donations and particularly loans. The building of six dated churches (five in Rhodes and one on Kastellorizo) before 1774 shows that economic growth in the Dodecanese overcame the difficulties of the times for new construction, when that became possible throughout the Ottoman empire and particularly in the Aegean after the Orlov incursions and the Treaty of Küçük Kainartzi. But from 1774 until the Tanzimat of 1856, sixty-two churches were erected, confirming the prosperity of communities and parish councils. After 1856, when permits for the building of churches were issued more freely, and until 1912, fifty-five more were built. Another eight were built during the first period of Italian occupation (1912-1925).

According to the information collected to date, 135, cross-vaulted churches were built in the Dodecanese and Asia Minor from 1750 to 1924. Most are single-aisle cross-vaulted basilicas followed by the three-aisled type, covered by simplified ribbed cross-vaults, usually pointed. The churches have mainly gothic features, with certain Ottoman stylistic intrusions, followed, after the mid-19th century, by classicist elements. Variety and 'popular' eclecticism are the stylistic hallmarks of the openings of the post-Byzantine cross-vaulted churches of the Dodecanese. The stylistic features of the exterior, besides the gothic elements, may be divided into two major groups. The first comprises architectural elements with influences of the Rhodian late gothic and renaissance and Ottoman architecture, dating from 1750 to mid-19th century. The second group includes architectural elements inspired by classicism, the baroque and the neo-Byzantine style, dating from the mid 19th century until 1924. The rich Ottoman baroque decoration of the furniture (wood-carved and a few marble sanctuary screens, pulpits, despotic thrones, icon-stands and ciboria) helps create a special atmosphere and the very attractive icons, especially those of the 19th century, complete the aesthetic effect of these churches.

The revival of gothic architecture in Greek Orthodox churches appears in Cyprus in the 19th century and is used in a large number of churches until the mid-20th century. It concerns mostly single-aisled basilicas, but also three-aisled and two-aisled ones, covered with simplified gothic cross-vaults usually without diagonal ribs, but with intermediate reinforcing arches of rectangular section and with external buttresses, linked by arches. In their construction have been used elements developed during the Frankish (1192-1474) and Venetian (1474-1571) periods of Cyprus. However, variety and 'popular' eclecticism are typical in the style of doors and windows here as well: the mixture of Frankish, Ottoman and classicist elements create astonishing variety. Cross-ribbed vaults also appear on Hydra, in the nartheces of some 18th century churches. On Thera, Naxos and Anafi there are some single- and two-aisled basilicas with cross-vaults, and on Tinos and Syros (Ermoupoli) three-aisled ones. On Lesbos cross-vaults made of wood with the *bagdati* technique were integrated in the timber ceiling of large three-aisled basilicas in the 18th and 19th century. In the Campos area of the island of Chios a few cross-vaults are found scattered in two-aisled basilicas and in the porticoes of churches of the same period.